

Ҷалол Иқромӣ

ОНЧӢ АЗ САРГУЗАШТ

ЁДДОШТҶО

Душанбе – 2009

ББК 84 тоҷик 7-4

И - 25

58748

Тоҷик

Мухаррир
Ҷоннон Иқромӣ

Ҷалол Иқромӣ. Онҷӣ аз сар гузашт, ёддоштҳо, Душанбе –
2009, 360 саҳ.

Ин китоби охиринаи Ҷалол Иқромӣ мебошад. Нависанда дар бораи солҳои наврасиаш, ҳешу табораш, революсияи социалистии Бухоро ва сарнагун шудани республикаи социалистии Бухоро, тараққиёт ва сабзиши республикаи социалистии Тоҷикистон суҳан меронад. Саҳифаҳои зиёде ба солҳои мудҳиши 1937-39 бахшида шудааст.

000187665

Китобхонаи миллии Тоҷикистон

Хонандагони мӯҳтарам!

Инак саҳифаи охирини саргузашти Нависандаи Халқии Тоҷикистон Ҷалол Икромӣ дар маҷаллаи «Садои Шарқ» хонда баромадед. Шумо фаҳмидед, ки адиб умри дароз дида, дар муҳити аморати Бухоро зиста, пайдоиш ва сарнагуншавии ҳукумати Советиро аз сар гузаронидааст. Вай иштирокчии барпошавӣ ва сабзиши Республикаи Тоҷикистон буд.

Дар солҳои 30-юми асри гузашта нависандаи ҷавон ба рои рушди адабиёт, фарҳанг ва илму маърифати тоҷик ба пойтахти республика – шаҳри Душанбе кӯчида омад. Дар пеш роҳи номаълум, мураккаб ва пурмашаққат буд, аммо ин роҳи озодӣ, роҳи нави пурҷӯшу хурӯши зиндагӣ буд. Нависанда нотарсида, бо боварии калон қадамҳои нахустини эҷодии худро ба ин роҳ гузошт ва умеду орзу дошт, ки ин роҳ вайро ба қуллаҳои нави адабиёт ва фарҳанг меоварад. Вай хато накард. Дар ин ҷо Ватани худро ёфт ва ба комёбиҳои ниҳоят баланд ноил гардид.

Солҳои зиёде гузаштанд. Ҷалол Икромӣ дар ин сарзамин 10 роман, зиёда аз 12 повест, 16 песа, очерку ҳикояҳо ва мақолаҳои зиёде эҷод кард. Вай чун тарҷимон асарҳои А.Чехов, Л.Толстой, М.Горкий, Б.Карбобоев, А.Қодирӣ, Н.Балтушис ва дигаронро ба хонандагони тоҷик дастрас намуд. Барои ин хизматҳояш ба унвони Нависандаи халқӣ, мукофоти давлатии ба номи Рӯдакӣ, ордену медалҳои зиёде сазовор гардид.

Вай ҳама вақт бо халқ буд, аз муваффақиятҳои он хурсанд мешуд, аз нобарорҳои замона андӯхгин мегардид,

ҳамроҳ бо мардум рӯзҳои мудҳиши солҳои 1937-38 ва
Ҷанги Бузурги Ватаниро аз сар гузаронид.

Аммо шикаста нашуд, ноумед нашуд ва боварии худро
ба зиндагӣ ва ояндаи Ватан гум накард. Давоми умр
дӯстони зиёде пайдо кард ва дӯстонашро ҳам гум кард. Ин
ҳаёт буд, бо ҳама пастӣ ва баландихоҷаш.

Нависанда ба халқ боварӣ дошт ва то охири умр хидма-
ти онро ба дараҷаи тавонаш адо кард. Вале дар анҷоми
умр фоҷиаи даҳшатовар, ҷанги бародаркуширо низ дид.
Ба омадани ин ҳодиса ӯ тайёр набуд ва дили ранҷуру бе-
мораш тоб оварда натавонист. Дар синни 85 солагӣ, моҳи
апрели соли 1993 аз дунё ҷашм пӯшид. Нависандаро та-
моми мардуми тоҷик, хонандагон, муаллимон, шоирону
нависандагон бо эҳтироми бузург ба роҳи охирин гусел
карданд.

Ном, ёд ва равонаш пирузу дурахшон бод!

*Наширияи Миллии адабии «Садои Шарқ»,
шумораҳои №1-4, соли 2006*

*«Хушбахт он аст, ки аз саргу-
зашти дигарон панд бигирад».*

Ҳадиси Муҳаммад пайгамбар(с)

1983 декабр

ПЕШГУФТОР

Нависандаи Халқии Тоҷикистон Ҷалол Икромӣ моҳи апрели соли 1993, замоне, ки дар кишвари мо ҷанги шаҳрвандӣ идома дошт, аз дунё даргузашт. Вай Тоҷикистон, кишвари азизашро дӯст медошт, ба мардумаш эҳтиром дошт, аз дастовардҳояш шод мешуду аз камбудихояш ғамнок мегашт. Дили нависандаи куҳансол, дӯстдори Ватан фочиаи ҷанги шаҳрвандиро натавонист дар худ гунҷонад. Вақте нерӯҳои ҷоҳталаб хостанд ўро ба сӯйи худ кашанд, барои расидан ба мақсад аз номашу обрӯяш истифода кунанд, аз умраш 85 сол гузашта буд. Вай онҳоро қатъан рад кард, ба ҳамин сабаб хостанд ўро сиёҳ кунанд, рӯйи номаш доғ ниҳанд. Аммо вай акнун наметавонист чун дар ҷавонӣ мубориза барад. Барои ин кор ў дигар нерӯ надошт. Дар Тоҷикистон ҳукумати нав бар сари кор омад, вай онро табрик гуфт ва ҳамчун ҳукумати халқ шинохт. Чанде пас ў аз олам гузашт. Ва дар рӯзҳои мушкили барқароршавии ҳукумати нав ба хок супорида шуд.

Ин ёддоштҳои падар дар бойгониаш зиёда аз 10 сол хоб буданд. Ҳеч гуна имкони ҷопи онҳо мавҷуд набуд, зеро ин

ёддоштҳо дар замони шӯравӣ навишта шуда буданд ва табиист, ки нақши ҳамон замонро дар худ доштанд.

Кишвари мо дар солҳои сипарӣ гашта мушкилиҳои зиёде иқтисодиву сиёсиро паси сар кард. Ба роҳбарияти давлат, президенти мо Э.Раҳмонов лозим омад барои барқарории сулҳ, ташкили сохтори нави давлати демократӣ, пойдории тартиботу қонун, наздик намудани замони рушди иқтисодӣ ва неқӯаҳволии мардум мониаҳои гӯшношунидро паси сар кунад. Он чӣ дар як замони кӯтоҳи таърихӣ Президенти мо кард, ба каси дигар муяссар нашуда буд ва акнун мо метавонем осудаву ором ба ин роҳи тайкардаи кишвари худ бингарем. Мо ба ояндаи неки худ шак надорем ва дигар аз бозгашти нооромиву бесомонӣ наметарсем. Мамлакат инак нерӯву иқтидор дорад ва ба сӯйи офтобу баҳор ва шукуфоиву эҳёи миллат гомҳои боварбахш мегузорад.

Ба пиндори ман ҳоло замони чопи ин ёддоштҳо, ки ба қалами куҳансолтарин нависандаи кишвари мо мансубанд, фаро расидааст. Вай зиндагии дарозу мушкил, вале хушбахтонаро аз сар гузаронидаву бо одамони аҷиб вохӯрдааст, ки дар ҳаёти ӯ нақш гузоштаанд.

Сафҳаҳои зиёде аз ин китоб метавонанд барои хонандаи мо омӯзанда бошанд, зеро дар онҳо зиндагии падарон тасвир шудааст. Ва месазад, ки мо – созадагони ҳаёти нав – ба пас нигарем, ба таърих рӯ оварем, гузаштагонро бифаҳмем ва осорашонро бодикқат биомӯзем. Нигоҳи ҳақиқатбинона ва ростин ба таърих, зиндагӣ ва қору эҷоди падарон ба мо имкон медиҳад дар қори эъмори давлати худ ба камбудихову қачравихо роҳ надихем. Мо бояд падарони худро бифаҳмем, ба онҳо тақлид бикунем, ба осорашон арҷ гузорем. Ман бовар дорам, ки ин гуна бинишу фаҳмиш дар зиндагӣ ба мо комёбӣ меорад.

Замоне расидааст, ки хонандаи мо ба пас нигарад, ҳамроҳи нависанда он зиндагиро аз сар гузаронад. Ин китоби охирини нависанда, тӯхфаи падрудии Ҷалол Иқромӣ ба мардумаш аст. Бигзор ин китобро хурду калон бихонанд, аз марҳилаҳои зиндагии падари ман бигзаранд. Бояд мардум бидонанд, ки вай чи гуна зистааст, чи шебу фарозҳое бар сари роҳаш будааст. Ин танҳо таърихи падари ман не, таърихи кишвари ман низ ҳаст. Ин сафҳаҳои таърихро кӯр кардан, фаромӯш намудан ё нагуфтан мумкин нест. Онҳо бозгӯи онанд, ки чи гуна мо то ба имрӯз расидаем ва акнун метавонем сарнавишти миллату кишварамонро бо дасти худ бисозем.

Нотарсона сафҳаҳои ин китобро бикшоед ва ҳамроҳи падари ман, нависандаи Халқии Тоҷикистон Ҷалол Иқромӣ ба роҳ бароед.

*Ҷонон Иқромӣ,
доктори илми кимиё, профессор*

ЯК-ДУ СУХАН

Дар вақти сар карда навиштани ин саргузашт умрам ба ҳафтаду панҷсолағӣ расид. Хеле монда шудаам. Охир, ҳамаи асарҳои маро «дӯстонам» ҳамеша ба сари найза пешвоз мегиранд. Баъд аз оне, ки ман бо хуни ҷигар, бо талош ва азоби бисёре ба чоп кардани асарам муваффақ мешавам, хонандаи бегараз онро бо хушнудӣ ва бо мароқ ба даст мегирад ва ба ман изҳори миннатдорӣ мекунад. Намедонам, чаро ин тавр мекунад ин «дӯстонам»! То ба кай, то ба кай ман бояд ҳам асар нависаму ҳам барои чоп кардани он хуни ҷигар хурам?!

Бале, айёми пирӣ ҳам расида омад. Аксари ҳамсолон ва ҳамсӯҳбатон аз байн рафтанд. Ҳоло ман ба худ аҳд кардам, ки дигар роман наменависам. Фақат бо хоҳиши дил, шавқ пайдо шавад ба даст қалам гирифта ягон асари бадеӣ менависам. Набошад ҳамин ёддоштҳои умри гузаштаамро менависам. Дар бораи одамҳои бисёре, ки дар муддати зиндагиам ба ман вохӯрдаанд ё ки ман бо муносибате ба онҳо рӯбарӯ шудаам, менависам. Одамҳоро чи тавре, ки ман медонам ва ман фаҳмидаам, бегаразона, чи тавре ки ҳастанд, то тавонистам ҳар тарафа нишон додан мехоҳам. Ин дунё бо одам обод, бо одам барқарор гаштааст. Одамро ки тасвир кардам, замонаш, муҳиташ, қору борашро ҳам менависам.

Бигуздор, хонанда аз ман хафа нашавад, ки чаро баъзеҳоро дар либоси сиёҳ, ё ки хокистарранг, баъзеҳоро дар ҷомаи гулгун ва сабз ва баъзеҳоро дар хилъати сафед тасвир кардам. Ман бегараз, ҳар чӣ ки ҳаст менависам.

Худи тасвири бегаразона ба онҳо рангубор медиҳад, худи
кор ва амалашон онҳоро сиёҳ ё сафед мекунад.

Мехоҳам, ки пеш аз ҳама худам ва аҷдодамро нависам.
Дарахти шаҷараи мо нест ва авлодамон намедонанд, ки
падару бобоҳои мо киҳо буданд.

МАН, ПАДАРАМ ВА ДИГАРОН

Ман дар соли 1909, дар тирамоҳ, тақрибан дар моҳи сентябр ба дунё омадаам. Ин таърихро ман худам аз гуфтаи хешу таборон муайян кардам; набошад дар дастам ягон санад нест, ки синну соли маро муайян кунад. Зеро ки дар вақти таваллуди ман дар Бухоро амир ҳокимият дошт; ягон муассиса ва ё идораи қайди таваллудшудагон – ЗАГС набуд. Одатан падарони босавод ва китобхон дар муқоваи ягон китобашон менавиштанд, ки «Худои таоло дар фалон таърих, дар фалон рӯз ва дар фалон соат ба банда як фарзанди нарина (яъне писар) ё очиза (яъне духтар) ато намуд. Номашро фалонча мондем». Афсӯс ки падари ман бо вучуди босаводӣ ва китобхонӣ, ё ин корро фаромӯш кардаанд ва дар ягон китоб таърихи таваллуди маро наनावиштаанд, ё ки навишта бошанд ҳам, ҳамон китоб дар вақти ҷанги Колесов (соли 1917-18) дар Чорҷӯй, дар қатори ҳамаи ҷизҳои хонадони мо монда, гум шуд ва ё дар вақти ҷанг ва инқилоби соли 1920 дар Гиждувон, дар қатори ҳамаи молу ашёи оилаи мо монда гум шудааст. Бале, оилаи мо ду толон, ду гурезогурезро аз сар гузаронид.

Дар соли 1917-18 мо дар Чорҷӯй будем. Падарам унво-ни Судуриро¹ гирифта ба вилояти Чорҷӯй қозӣ шуда буд, ки он яке аз вилоятҳои калон, мирнишин ва ободи Бухоро ба шумор мерафт. Мири Чорҷӯй ҳамон вақт Муҳаммад Юнус буд. Чорҷӯй арк дошт, ки мир дар он ҷо менишаст. Падари ман бо мир Муҳаммад Юнус чандон созиш на-

¹ Судур – яке аз унвонҳои баланди уламои даврани амирӣ.

дошт. Вақте ки ҷанг сар шуд, шӯришгарон (инқилобчиҳо) голиб баромаданд. Қозӣ ва мир Чорҷӯйро партофта гурехтанд. Дар ин бора дар поёнтар боз муфассал истода мегузарам, ҳоло суҳан дар бораи толон дидани падари ман.

Дар соли 1920 мо дар Ғиждувон будем. Ду рӯз пеш аз ҷанг (намедонам доништа ва надоништа) падарам зани калони худро бо мо (ман, акем ва хоҳарам) ба Бухоро фиристонд. Мо бо худ ҷандон чизи бисёре нагирифта будем. Дар Бухоро, дар гузари Дегрезӣ ҳавлии калони дарун ба дарун асбобу ускунаю чизу чора доштем. Бинобар он ҳамаи чизу чораҳоро дар Ғиждувон монда омадем. Баъд ҷанг сар шуду мо боз толон дидем...

Инак, агар падарам дар муқоваи ягон китоб рӯзи таваллуди маро навишта бошанд ҳам, дар ин толонҳо он китоб нест шуда рафт ва ман пас аз вафоти падар ба ғайр аз якду китоби ҳикоят, ки баъд аз инқилоб дар Бухоро ба даст омада буд, дигар асаре нагирифтаам ва бинобар он мегӯям, ки дар дасти ман ягон санаде нест, ки рӯз, моҳ ва соли таваллуди маро нишон диҳад. Амма ва холаҳоям гуфтанд, ки ман дар вақти ҷанги Суннию Эронӣ, дар тирамоҳ таваллуд шудаам. Ҷанги Суннию Эронӣ дар Бухоро дар соли 1909 ба вуқӯъ омада буд; сентябр ҳам моҳи тирамоҳ аст. Бо ҳамин қарор додам, ки ман дар соли 1909, дар 20 моҳи сентябр ба ин дунёи пуршӯр омадаам.

Дар вақти таваллуд шудани ман падарам хатми китоби Мулло Ҷалолро тӯй мекардаанд ва бинобар он номи маро Ҷалол гузоштаанд. Маълум мешавад, ки он кас дар он дам дар мадраса мехондаанд ва китоби Мулло Ҷалол, ки яке аз китобҳои мушкил ва муҳимми мадраса ба шумор мерафт ва ҳар кас, ки онро хатм кунад, як маърака, як тӯе мекардааст. Падарам ҳам ба муносибати хатми китоби Мулло Ҷалол тӯй кардаанд ва чун ёдгории ҳамон рӯзи хушнудӣ

номи маро Чалол гузоштаанд.

Ман аз модар фарзанди сеюм шуда ба дунё омадам. Пеш аз ман хоҳарам – Масрура, бародари калонам – Нуриддин буданд. Пас аз ман як додарам – Муҳиддинҷон ба дунё омадасту модарам вафот кардаанд. Дар он дам ман тахминан дусола будаам. Аз ин рӯ ман лутфу марҳамати модарро дуруст надидам, аз меҳрубониҳо ва навозишҳои модар маҳрум мондам. Бинобар он дар ин ҷо меҳоҳам, ки падарамро нависам ва ёди падарро кунам!

Падари ман Киромиддин маҳсум ном дошанд ва фарзанди шашуми падар шуда ба дунё омадаанд. Аз бобои ман, ки қозӣ Бадриддин ном дошанд як духтару (модарарӯси ман – раҳмати Саломатбегим), панҷ писар шудааст, ки калонтарини онҳо Бурҳониддин, баъд Қиёмиддин, баъд Зиёиддин, баъд қорӣ Масъуд, баъд Киромиддин будаанд. Аз амакҳоям фақат қозӣ Бурҳониддинро медонам бас. Қиёмиддин, Зиёиддин ва қорӣ Масъуд барвақт аз дунё гузаштаанд.

Аз амаки калонӣ – қозӣ Бурҳониддин, ки се-чор зан доштаанд, ҳамин фарзандҳо ба дунё омада буданд: Умархон, Усмонхон, Массаратхон, Маъсумахон, Шаҳобхон, Муҳаббатхон, Зухурхон, Аслихон ва Муслихон. Аз амаки Қиёмиддин як писар – Шарифҷон; аз амаки Зиёиддин як писар – Аминҷон Маҳсум; аз амаки қорӣ Масъуд як духтар Асолатхон ба дунё омадаанд. Албатта ҳар кадоми инҳо ҳикояте доранд ва ман то метавонам, дар мавқеааш дар бораи онҳо ва тақдиршон сухан мекунам.

Пеш аз он ки дар бораи падарам маълумоти муфассал диҳам, дар ин ҷо меҳоҳам, ки дар бораи бобо ва бобокалонам он чӣ ки шундидам ва медонам баён кунам:

Бобои ман (яъне бобои қозӣ Бадриддин) аслан аз мавзеи Хоҷа Халили райони Ховалинги вилояти Кӯлоб буда-

анд. Гӯё, бо бародаронашон созиш карда натавониста озими Бухоро шудаанд. Номашон, гӯё, мулло Байзо будааст.² Ин кас толибилм ва хеле хушистеъдод будаанд, ки якчанд сол дар мадрасаи Мири Араб фаррошӣ карда, дар айни замон хонда, мулло ва мударрисӣ калон гаштаанд. Намедонам, ба ягон мансаб расидаанд, ё не, вале писарашон мулло Садриддин оҳиста-оҳиста ба мансаби қозикалони шаҳри Бухоро мушарраф гашта чандин сол дарсгӯӣ ва қозигӣ кардаанд. Пас аз он кас писарашон мулло Бадриддин қозикалони Бухоро мешаванд. Назар ба шунидам ин кас шахси доно ва ба тадбир будаанд, шеърӯ адабиётро дӯст медоштаанд. Қозигии ин кас дар замони амир Аҳадхон меғузарад ва қариб навадсола шуда аз дунё чашм мепӯшанд. Ба ҷояшон писари калонӣ – мулло Бурҳониддин, ки аввал раиси Бухоро будаанд, қозикалон мешаванд...

Ин ҳамаро ман шунидагӣ ҳастам. Он чӣ ки худам дидам аз сар гузаронидам ва медонам, чунин аст.

Аз соли 1914 ин ҷониб ба фаросат гашта, дунёро медонистагӣ ва дар хотир медоштагӣ шудам. Дар он дам падарам дар Қароқӯл қозӣ буданд. Ҳамин дар хотирам нағз мондааст, ки мехостам шайтонароба (велосипед)-и

² Азбаски қозикалонҳои Бухоро кӯлобӣ будаанд, дар мадрасаҳои Бухоро бештар муллобачаҳои кӯлобӣ таҳсил мекардаанд ва аксарияти мулло ва мударрисҳо ва ҳатто қозихон туманҳо аз кӯлобӣҳо будаанд. Ин ҳол як қисми мардуми Бухоро ба ҳаяҷон меовардааст. Чунончӣ Фитрат ва дигарон чунин ҳаҷвиро бофта бароварда дар байни мардум паҳн кардаанд: гӯё мардуми кӯхистон, пойлӯчони Кӯлоб ба Бухоро сафар карда, то ба зери қалъаи Бухоро номашон мулло Тухмак бошад ҳам, аз дарвозаи Бухоро, ки даромаданд номашонро мулло Байзо мемонанд!.. Ин ҳаҷвия бевосита ба бобои боқалони ман тааллуқ дорад, ки номашон мулло Байзо будааст.

сечарха дошта бошам. Ҳар рӯз ба падарам дар ин бора гап кушода, талаб мемондам. Лекин падарам мегуфтанд, ки сабр кун, ҷанги ҷаҳон ба охир расад, ба ту шайтонароба харида медиҳам. Ҷанги ҷаҳон соли 1914 сар шуда буд ва маълум, ки дунёбинии ман ҳам ҳамон солҳо сар шуда аст.

Ҳоло дар сари стол расми ҳамон солҳо ё ки андак пештар кашида шудаи падарам истода аст. Ба он нигоҳ мекунам симои бародарам Зайниддин (дар аввали солҳои ҷанги дуҷуми ҷаҳон ба фронт рафта ҳалок шуда буд) ба хотирам мерасад. Вай ба падарам хеле монанд буд. Чашмҳои сиёҳи калон-калон, қабоқҳои бодомӣ, абрувони андак пайвасти сермӯ, бинии баандом, лабу даҳони базеб... Падарам дар сар саллаи начандон калон, хушбасти сафед, мӯлабҳои сиёҳи андак аз ду бари лаб овезон, риши кам, фақат дар манаҳ доштанд. Фарқи Зайниддин ва падарам ҳамин буд. Дар ин сурат падарам дар тан ҷомаи сафед (адрес) пӯшида, намуда истода аст, ки дар зери он камзӯли гиребонаш майда (рангаш номаълум) доранд. Дар хотир дорам, ки падарам мисли мулло ва қозихои замонашон либосҳои фаҳул ва саллаи калон надоштанд. Саллаю ҷомаю камзӯлҳояшон то ҳадди имкон сабук, базеб ва навоварона буданд.

Ҳурокашон ҳам аз дигар ҳамкасб ва ҳамкоронашон хеле фарқ мекард. Дар қозихонаи Қароқул ошхонае ба тарзи аврупоӣ сохта, плитаи оҳанӣ, каструлҳо, қошуқ ва ҷангҷаҳо, стаконҳои зарфҳои шишагӣ ва чинигии русисохт гузошта буданд. Як ошпази нуғай (тотор) бо занаш кор мекард, ба падарам ва меҳмонҳои рус ва навфикри он кас хурокҳои аврупоӣ, аз қабили борш, катлет, шашлик, кампот, кисел барин хурокҳо тайёр карда меод. Падарам ҳар пагоҳ хеле барвақт аз хоб бедор шуда, таҳорат мекарданд ва ду рақъат суннати намози бомдодро дар хона адо

карда, ба масҷиди назди қозихона мерафтанд, дар он ҷо бо ҷамоа ду рақъат фарзро адо карда ба меҳмонхона, (ки девонашон – яъне ҷои арзпурсиашон ҳам он ҷо буд) бармегаштанд ва бар маснадашон дар назди тирезаи боло менишастанд. Зимистон бошад дар қарибии ҷои нишастии он кас сандалӣ буд, тобистонҳо мизи начандон калони хуштархе меистод, ки дар рӯи он коғазу қалам, китобҳо, дар қуттиҳои он дигар чизҳои даркорӣ (мӯҳр, қайчӣ, тасбеҳ ва ғайра)-ро мегузоштанд. Дар рӯи он миз сӯрохе буд, ки падарам мӯҳрона (пул)-ҳоро ба он мепартофтанд, ки ба яке аз қуттиҳои миз меафтод.

Кори саҳарии падарам ҳамин буд, ки аз Далоил ном китоби арабӣ-динӣ якчанд варақ мехонданд. Дар ин байн маҳрамашон (яъне одами хосашон) Абдушукур дар як лаъличаи мисини тиллоранг як стакон шири доғ, дар як тақсимӣ се тухми нимдунбул, дар тақсими дигар як порча нони рағғани бемаза ва мурчдону намақдон оварда ба рӯи миз мемонд. Наҳории аввалини он кас ҳамин буд. Аксаран ин наҳорӣ пеш аз баромадан, ё акнун тулӯъ кардани офтоб воқеъ мегашт. Баъд, агар меҳмон дошта бошанд, дар чоштгоҳ бо меҳмонҳо ширҷой, ё ширбиринҷ тановул мекарданд ва пас аз намози пешин (тақрибан дар соати 2-3) аксаран оши палав (ман барин ошхӯр буданд) аз пасаш харбуза; бегоҳӣ чизе аз хӯрокҳои аврупоӣ – масалан катлет, ё мурғбирён бо картушкабирён мехӯрданд.

Яке аз меҳмонҳои падарам сардор (началник)-и стансияи роҳи оҳани Қароқӯл бо дӯстонаш буд. Ё духтуре (табибе) аз Чорҷӯй ва ё Бухоро меомад. Масалан «Духтуршо» ном табиб, зане, ки ҳамон солҳо дар Бухоро кор мекард ва машҳур буд, меомад; ду рӯз, се рӯз меҳмон мешуд. Падарам барои чунин меҳмонҳо хонаи баланди барҳавои аврупоисоҳт андохта буданд, ки як даҳлезу ду хона дошт. Яке

зали калон, дигаре хонаи хоб. Фаршаш тахта, деворҳояш бо ранги равшанӣ гулкорӣ карда шудагӣ, сақфаш ламма. Залаш ду тирезаи калони дуқабата дошт, ки бо пардаҳои тӯрин ва ҳарир пӯшида буд. Хонаи хобаш аз қарибии сақфаш равоқе дошт, ки бо шишаи булӯрин гирифта шуда буд. Аз даҳлези ин хона як даре буд, ки ба ҳавлии даруни қозихона кушода мешуд. Таҷҳизоти хона ҳама ба тариқи аврупой – стол ва устулҳои махмалин, диван ва буфет дар зол; кати калони симӣ ва дигар ашёҳо дар хонаи хоб; дастурӯшӯяки калони мраммарӣ бо собунҳои ироқӣ ва дастурӯпоқкунаки сафед дар даҳлез меистод.

Дар хотир дорам: гоҳо бародарзодаи падарам – Аминҷон махсум, ки ҷавони хушманд, навпараст, ба қавле аврупой маоб ва тарафдори ҷадидони Бухоро буд (ин ҷиҳати хислати ӯро ман баъдтар дониستم) меомад ва чанд гоҳ меҳмони падарам гашта, дар он хонаи навсохт истуқомат мекард. Устод Садриддин Айнӣ ҳам дар Қароқӯл меҳмони падарам шуда, дар он хона чанд рӯз истуқомат карда буданд ва дар ҳамон сафарашон падарамро ба кушодани мактаби нави ҷадидӣ ташвиқ карда, бовар кунониданд, ки агар моро (писаронашонро) дар мактаби нав хононанд, дар андак муддат бохатту савод гашта, соҳиби илму маърифат мешавем. Падарам ба гапи он кас бовар кард ва мактаби ҷадидӣ кушод, ки муаллими аввали он мактаб – Атоуллохоҷа – яке аз ҷадидони Бухоро, хеши Файзуллохоҷа буд. Атоуллохоҷаро ба мо кӣ фиришод, равшан гуфта наметавонам, вале тахмин дорам, ки ӯ бо тавсияи Садриддин Айнӣ омада буд. Зеро Айнӣ дар вақти мактаби ҷадидиро ташвиқ карданаш, гуфта буд, ки муаллим ёфта фиришоданаш ба зиммаи вай аст. Падарам пештар бо Атоуллохоҷа ошноӣ ва алоқа надоштганд.

Ба ҳар ҳол Атохоҷа омада, дар меҳмонхонаи калони як

бои қароқулӣ мактаб кушод. Дар он мактаб ману барода-
рам Нуриддинҷон, Абдурахим ном чӯраи мо, ки писари
мирзои падарам буд ва боз ду-се нафар ба хондан сар кар-
дем. Атохоҷа бо худаш дафтар, қалам, сиёҳидон ва баъзе
китобҳои дар Қазон ва Когон чопшудаи бачагонро оварда
буд. Мо аз ду тараф дар сари миз менишастем ва аз рӯи
нишондоди муаллим ҳарфҳоро ба дафтар менавиштем ва
навиштаҳои муаллиро аз рӯи гуфтаи вай мехондем. Баъд
чанд дақиқа танаффус карда ба дарси дуҷум, ба дарси
ҳисоб сар мекардем. Аз як то даҳ менавиштем, чамъу тарҳ
мекардем. Муаллим моро намезад, ҷанг намекард, бо су-
ханони мулоим фаҳмонида меод ва мо шод будем, ки аз
мактаби кӯҳна, аз азобу кулфати он ба осонӣ халос шудем.

Атохоҷа пас аз се моҳи омаданаҷ, пас аз моро алифбо-
хон карданаҷ, ҷӣ шуд, ки ба Бухоро баргашта рафт. ӯро
падарам эҳтиром мекарданд, бисёр вақт ба сӯҳбат ва
меҳмонӣ даъват карда меоварданд, танбӯрнавози мекар-
данд... Падарам танбӯрро хуб менавохтанд. Пир ном
машшоқ ва танбӯрнавози машҳур устодашон буд, ки
ҳамроҳ машқ мекарданд. Атохоҷа аз ҳар ҷиҳат бояд хур-
санд мебуд.³ Лекин намедонам барои ҷӣ Атохоҷа рафту ба
ҷои вай як муаллими туркистонӣ омад. Ин муаллим ҳам
хушфеъл ва хоксор бошад ҳам, лекин ба гумон донишаш
камтар буд ва бо мо дуруст машғул намешуд. Бештар ба
саёҳат мебаровард, машқ меод, мисли сарбозҳо поймашқ
карда роҳ гаштан ва даст боло карда фаровардан барин
ҳаракатҳоро меомӯхту мухтасар гимнастика мефармуд...

Дар ин байн хабари мактаби ҷадидӣ кушодани падарам
ба амаки қозикалон рафта мерасад. Он кас одам фиристо-
да аз падарам шарҳи воқеаро мепурсанд. Падарам як му-

³ Ман дар бораи Атохоҷа дар романи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ба тафсил баён кардам.

лозими наздики худашон, одами пурдонро гап омӯхта ба назди акашон ба Бухоро мефиристанд, ки он касро осуда карда баргардад. Лекин фиристодаи падарам аз Бухоро гашта омада чунин баён мекунад:

– Маро нағз қабул карданд, ба меҳмонхонаи калон, ба қарибии худашон шинонданд. Баъд пурсиданд, ки додарамон ҳоло ҳам саҳарҳо дар стакон шири доғ ва тухми нимдунбул меҳӯранд ё не? Гуфтам, бале тақсир, тановул мекунам. Гуфтанд, ки рафта гӯед, ин корашон хуб не, ба гӯши болобудагон расад, он касро ҷадид мегӯянд. Баъд дар бораи мактаби ҷадидӣ пурсиданд. Ман он чӣ ки шумо омӯхта будед, бекамукост баён кардам; баргарӣ ва афзалияти мактаби навро фаҳмонида додам. Аммо суханони ман ба ҷаноби шариатпаноҳ таъсире набахшид; баръакс оташин шуда маро ҳам коҳиш карданд ва фармуданд, ки ба шумо расонам: ҳар чӣ зудтар мактабро баста, бачаҳоро ба мактаби мусулмонии худамон фиристед. Дар ҳақиқат ҳам, гӯё чанд нафар муфтию аъламҳо фатво навишта мактаби навро кофирӣ эълон кардаанд.

Пас аз ин падарам маҷбур шуд, ки мактаби навро баста, моро боз ба мактаби кӯҳна фиристонад.

Аз ҳамаи ин шарҳу баёнот мехоҳам, ки дар чӣ ақида ва боварӣ будани падарамро баён кунам. Он кас дар ҳақиқат одами тозафиқр, русидон, газетхон ва донишманд буданд. Фарзанддӯст, меҳрубон ва мулоҳизакор буданд. Навпарастӣ ва ақидаи ҳаётии он кас, бағумонам, ҳануз аз даври ҷавонӣ, аз даври хонда гаштанашон сар барзадааст. Он кас дар вақти ҷавонӣ ба бемории сил (туберкулёзи шуш) гирифта мешаванд. Азбаски фарзанди дӯстдори бобоям буданд, ба табобати падарам ҳеҷ чизро дарег надоштаанд. Табибҳои маҳаллӣ коре карда натавонистаанд, пас аз Чорҷӯй ва аз Когон табибҳои рус – духтурҳоро ҳеҷ

зада овардаанд. Духтурҳо доруо даво карда, фармудаанд, ки шароити осудагӣ, хурсандӣ ва бегамиро муҳайё кунанд; хӯрокҳои хуби равғанӣ, мевачот бисёр хӯранд; дар ҳавои софу тоза бисёр бошанд... Аммо ин шароит дар Бухоро муяссар намешуд. На ҳавои хуб, на осудагӣ ва бегамӣ! Пас қарор доданд, ки дар чорбоғи Когон (дар қарибии станси-яи Когон, дар қишлоқи ўбачӯли чорбоғи калони бобом буд), ҳамин шароитро муҳайё созанд. Аз рӯи гуфтаи духтурҳо падарам бояд аввали рӯз хуб ба иштиҳо қавак, қаймоқ, тухми нимдунбул хурад; дар чоштгоҳ ягон хӯроки гарм ба мисли ширбиринҷ, ё мурғкабоб хурад; баъд сайр кунад, баъд мусиқӣ гӯш кунад, баъд бо ягон коре машғул шавад (масалан шоҳмот бозад); дар соати сеи рӯз хӯроки нимирӯзӣ – оши палав, шӯрбо, шашлик хӯрад, баъд ду соат истироҳат карда бихобад ва ҳоказо... Лекин дар рӯзи аввал хӯрокҳо дуруст маъқул нашудаанд, сағҳои қишлоқ ак-ак карда ба асаб расидаанд, саркори чорбоғ аз зиндагии саҳти худ шикоят карда падарамро хафа кардааст... Хуллас ки чорбоғи Когон санатория нашудааст! Пас, бо маслиҳати духтурҳо падарам ба Ялта рафтани шудааст. Он вақт ба Россия рафтани қозизодаҳо осон набуд. Барои ин рухсати амир лозим буд. Хайр, коре карда рухсат ҳам гирифтанд ва ҳамроҳи Аминҷон маҳдум ба сафари Россия рафта, дар Ялта чанд гоҳ истиқомат карда, баъд ба Қазон, ба Москва ва ба Петербург ҳам рафтанд. Ман тафсили ин сафарашонро шарҳ намедихам, фақат ҳаминро мегӯям, ки ин сафар ба он кас ва амакзодашон – Аминҷон маҳдум таъсири мусбат кардааст; ҷаҳонбинии он касро вусъат дода, ақидаашонро ба зиндагӣ тағйир додааст. Бедарак набуд, ки забони русиро омӯхта, аз байни русҳо ба худ дӯстҳо пайдо карда, газетаҳои ва навиҷонашонро шуданд.

Чи тавре ки гуфтам, модарам дар дусолагии ман вафот

кардаанд. Пас аз гузаштани идда ба падарам зан додани шудаанд. Модаркалонам (модари падарам, ки мо он касро тӯтапошшо мегуфтем) маслиҳат додаанд, ки зани падарам бояд як духтари синнаш калонтар, бо таҷриба ва ўҳдабаро бошад. Зеро ки мо се нафар аз модар сағира мондари чун фарзанди худаш тарбия кунад. Бо ин мақсад кофтуков ва чустуҷӯ намуда ояи калониамонро ёфтаанд. Вай духтари як муллои қашшоқ аз гузари Бозори Нав буда, модару як бародар доштааст, синнаш ҳам ба бистсолагӣ расида будааст. Падарам аз хостгорҳои рафтагӣ пурсидаанд, ки хусну чамоли духтар чӣ тавр? Онҳо ҷавоб додаанд: «Бад не, фарзанди одам-дия!» Яъне ки чаңдон хушрӯ ва бахусн не. Падарам, ки фарзанддӯст буд, ба хотири тарбияи мо ба гирифтани «фарзанди одам...» розӣ мешавад. Тӯй кардаанд, ё не, намедонам. Вақто ки дар Қарокӯл ман одаму оламо медонистагӣ шудам, ояи калонӣ, модар ва бародараш – Аткиёхоҷа дар ҳавлии мо буданд. Модари оякалонро мо «Ойбибӣ» мегуфтем, вай кампири даступойнок, хушфеъл ва ҳунарманд буд. Моро нағз саробонӣ мекард. Дар хотирам ҳаст, ки агар шабҳо базудӣ хобам набарад, синаи худашро ба даҳонам медод. Ман намаккам ҳам синаро ба даҳон гирифта мехобидам. Оякалон хӯрокҳои бомаза мепухт. Аз ин ҷиҳат мо розӣ будем. Лекин вай (оякалон) андаке девонафеъл ва камақлтар баромад. Бесавод буд. Шеърӯ мусиқию нафосатро намедонист. Бинобар он падарам чун ҳамсараш, чун рафиқи ҳаёташ аз вай розӣ набуд. Ҳиссиёти падарам нозук ва баланд буд. Сӯҳбати ширин, лутфу марҳамат ва навозишро дӯст медошт. Мусиқӣ менавохт, ишқия буд. Китобҳои бисёре дошт, китобхон ва босавод буд. Аз сиёсат ва рафти зиндагӣ бохабар, ҳуллак ки одами маданияи замонаш буд. Аммо дар сӯҳбати оякалон аз ин чизҳо асаре намеёфт. Бинобар он агар аз берун

барвақт ба хона дарояд, агар меҳмон надошта бошад, бештар ману бародараму хоҳарамро дар хона ба атрофаш мегирифт. Ба мо аз гузашта, аз саёҳатҳои кардагӣ, аз Ялта, аз Петербург, аз Қазон нақлҳо мекард. Ба мо маълум шуд, ки дар сафари Ялта ва Петербург ба онҳо (яъне ба падарам ва амакзодааш Аминҷон маҳдум) Мулло Мирзо ном маҳрами хоси худро бобом ҳамроҳ кардаанд, ки ба намозхонӣ, рӯзадорӣ ва ибодати фарзандонашон дар сафар муззибат кунанд, хабардор бошад; мабодо онҳо коре, амалеро шоиқ шаванд, ки боиси қаҳру ғазаби худо бошад. Аммо мулло Мирзои бечора коре карда наметавонад. Маҳдумҷонҳо аз худи Когон, аз он даме, ки ба вағони дараҷаи якум (мулоим) мебароянд, саллаю чомаҳоро ғундошта монда, ба сар телпақҳои баррағии кавқозидӯхт, ба тан костюмҳои аврупоӣ карда, пива нӯшида, ҳаёти тамоман дигархеларо оғоз кардаанд. Дар Петербург дар моҳи рамазон мерасанд. Он вақт дар он ҷо тақрибан шаб набудааст, қариб бист соат офтоб дар осмон будааст. Мулло Мирзои бечора ҳар рӯз бист соат рӯза медоштааст. Падарам ва Аминҷон маҳдум ҳарчанд, ки рӯзаи ӯро хӯронанд, қабул накардааст. Бинобар он маҷбур шудаанд, ки зудтар ба Қазон раванд...

Ин ҳикоятҳоро шунида мо завқ карда механдидем. Модоме ки аз рӯза гап шуд, ба хотирам расид, ки падарам моро (инчунин ояи хурдии моро) рӯза доштан намендонданд. Ман як бор дар Гиждувон ҳавас карда рӯза доштам, падарам қариб маро гирифта зада буд. Худи ҳамин факт нишон медиҳад, ки он кас ба дину шарият он қадар бовар надоштанд ва ё ҳамаи аҳкоми шариятро чун муллоҳои ҷоҳили хурофотпараст саҳт риоя намекарданд.

Бале, падарам ба мо нақлҳои ширин мекарданд, моро навозиш мекарданд ва ҳамаи ин ба оякалонӣ намефорид,

моро бад мидид, вале чорае надошт. Дар ин байн падарам ба фикри зани дуҷум (сеҷум) афтоданд. Дар хотир надорам, ки он кас кай ба Бухоро рафтанд ва чи тавр ояи хурди ро ёфтанд, фақат ҳамин дар хотирам мондааст, ки як рӯзи тирамоҳ аз Бухоро аммапошшо ва занҳои бисёре ояи хурди ро гирифта оварданд. Аз қозихона дуртар, дар соҳили дарёи Қароқул як ҳавлии дарунберуннокро ба гумон ичора гирифтанд ва дар он ҷо як шаб тӯйчае карданду соҳиби зани сеҷум шуданд. Ояи хурди зани донишманд, зебо, русидон, босавод ва бо назокат буд. Падарам бо вай худро хушбахт мешуморид ва ўро хеле дўст медошт. Лекин ҳаёташ саҳту вазнинтар гашт. Зеро ки ояи калони бамавриду бемаврид бо падарам ва бо мо ҷангу ҷўш мекардагӣ шуд. Падарам як шаб дар хонаи ояи калони бошад, шаби дигар дар хонаи ояи хурди мешуд ва албатта дар ҳар ҷо падарам бошад мо ҳам мешудем ва мидидем, ки падарам дар хонаи ояи хурди гул-гул мешукуфт, хурсанду хандон ва хушчақчақ мешуд. Лекин дар хонаи ояи калони зиқ мегашт, аз сўҳбати вай лаззат намебурд (чи ҳам мегуфт ояи калони! Ё ғайбат ва шикоятӣ палонҷашро карда падарамро мегиччид, ё аз камбудихои рўзгор шикоят мекард, ё маро ба падарам меҳаёнид...).

Дар Қароқул нағз буд, ки ҳавлии ояи хурди алоҳида ва аз қозихона як кўча он тараф буд. Лекин дар Чорҷўи ва хусусан дар Гиждувон ҳавлиҳо шафат ва дар миён фақат як похсадевор буд. Бинобар он палонҷҳо бевосита ҳамдигарро мидиданд ва ба ҳамдигар суҳанпарронӣ мекарданд. Ҳатто ояи калони ба тарафи хонаи ояи хурди санг мепартофт.

Падарам ҳеҷ касро, хусусан зану бачаҳояшро намезад. Фақат ҷазаба мекард, дўғ мезад. Ояи калони, ки пўстғафс буд, аз ҷазабаҳои падарам наметарсид. Ҷангуҷўшро давом

медод. Ин ҳаёти дарунии оилавӣ, ки тираю тор буд ва боз воқеаҳои дигар, ки дар поёнтар меғӯям, бемории падарамро афзудан гирифтанд. Касалии сил, ки дар шушҳои вай хона монда буд, охир кори худаширо кард ва дар соли 1924 падарамро аз зиндагӣ маҳрум кард.

Падарамро ҷадид ва тарафдори ягон гурӯҳ ва ё партия гуфтан намешавад. Вай одами замони худ буд. Лекин оқил, босавод ва аз олам камубеш хабардор буд. Дӯстони ҷавон ва навфикр дошт, ба мисли Аминҷон маҳдум, Қулиҷон, Айнӣ ва бисёр дигарон, ки ба Қарокӯл ва Чорҷӯй омада мерафтанд. Падари ояи хурдӣ – Муҳаммадии тарикачӣ ном дошт, низ одами бафаҳм, босавод ва русидон буд ва фарзандони худро низ хуб тарбия намуда, русӣ омӯхта буд. Додари ояи хурдӣ – Фазлиддин Муҳаммадиевро мо «Чӯра» мегуфтем ва бо вай хеле дӯст ва улфат шуда будем. Вай бачаи хушёр, ихтироъкор (дар бозиҳо ва асбобҳои бозӣ) ва хушфеъл буд. Дар хондан ва илм омӯхтан ҳаваси калон дошт. Пас аз инқилоб дар мактаби нав хонда муаллим шуд ва то синни пириии худ дарс дод. Ҳоло нафақахӯр аст...

Инак, падарам дар сӯҳбати ин дӯстон ва ҳамфикрони худ, навпараст ва кӯҳнабзор буд. Лекин қозӣ буд ва аз даромади қозигӣ нон меҳӯрд. Ба амир ва ҳокимияти ӯ муқобилият кардан, зиндагии халқро тағйир додан барин фикрҳо ба сари ӯ намеоманд, вай аз ин андешаҳо дур буд. Дар вақти дар Қарокӯл қозӣ буданаш унвони «ӯроқ»-ро дошт. Баъд, вақте ки ба Чорҷӯй қозӣ шуд, ба ӯ унвони «Судур»-иро доданд.

Дар Қарокӯл чор-панҷ сол қозӣ буд. Баъд як рӯз хабар омад, ки падарам ба Чорҷӯй қозӣ шудааст. Дар ҳавли ҳаракати кӯчокӯч сар шуд. Падарам аз Бухоро хабар фиристод, ки фалон рӯз бо поезд ба тарафи Чорҷӯй мегуза-

рад, ака Турсун (одами падарам, ки муаккали мо буд) ме-
боист моро ба стансия барорад. Ҳамон рӯз акаи Турсун
моро ба фойтун сувор карда роҳи стансияро пеш гирифт
ва бо акем якзабон шуда, маро ташвиқ мекарданд, ки агар
падарам хоҳад, ки моро ҳамроҳи худаш ба Чорҷӯй барад,
ман розӣ наштавам, ҳамроҳи ояҳо меравем гӯям.
Нафаҳмидам, ки мақсадашон чист, чаро намехоҳанд, ки
ҳамроҳи падарам ба Чорҷӯй раванд. Дар ин бора баъдтар
тааммул карда донистам, ки ҳамроҳи кӯчу кӯман, ҳамроҳи
ояҳо (занҳо) рафтанд ба онҳо хушаст ва худро озод ҳис ме-
кунанд. Ҳар чӣ хӯранд, ҳар куҷо раванд ихтиёрашон! Аммо
ман тамоми роҳ, то худи стансия дар дил худо мегуфтам,
ки падарам маро ҳамроҳаш гирад.

Дар саҳни стансия расида будем, ки поезди «Почтовой»
ҳам расида омад. Падарам дар тан чомаҳои фоҳира, дар
сар саллаи сафед, дар печи салла «Ёрлиқ» халонида
шудагӣ, аз зинаҳои вағони класси якум (вағони мулоим)
фуромада омад. Дар саҳни стансия, сардори стансия, ака
Турсун, дигарон ва мо ба пешвози ӯ рафта муборакбод
кардем. Падарам маро бӯсид ва ба вағон гирифта даро-
вард. Аз пас сардори стансия ва дигарон даромаданд,
хурсандӣ ва муборакбодиҳо карданд. Баъд падарам пур-
сид, ки барои мо билет гирифтаанд, ё не. Ака Турсун гуфт
не! Падарам фармуд, ки зуд рафта то ба Чорҷӯй билет ги-
ранд. Ака Турсун билет гирифта омад, ман хурсандона па-
дарамро бӯсидам.

Чорҷӯй дар соҳили чапи дарёи Омӯ, аз «Девонабоғ», ки
шаҳри нав, стансияи роҳи оҳан ва бандаргоҳи дарёи
Омӯро ҳамин тавр ном ниҳода буданд, қариб даҳ-дувоздаҳ
чақрим ба тарафи ғарби ҷанубӣ воқеъ гашта буд. Ин
шаҳри қадима бо арку регистону бозорҳои калонаш аз ди-
гар шаҳрҳои калони аморати Бухоро фарқе надошт. Ал-

батта аз Қароқӯли мо хеле калон ва шаҳри ҳокимнишин буд. Чӣ тавре ки гуфтам, дар вақти қозӣ будани падарам дар Чорҷӯй мир Муҳаммад Юнус буд. Агар дар Қароқӯл падарам калонтарин каси туман бошад, дар Чорҷӯй ба мир Муҳаммад Юнус тобеъ буд ва ҳар рӯзи ҷумъа ба қабул ва «шӯлон»-и вай ба болои арк мерафт. «Шӯлон» гуфта, қабул ва меҳмондориеро мегӯянд, ки ҳар рӯзи ҷумъа калонтарини вилоят (ё туман) барпо мекунад. Дар он меҳмондорӣ қозӣ, раис, амлоқдор ва муфтию дигар казо ва казоҳои шаҳр ҳозир мешуданд, сӯхбат мекарданд, ош мехӯрданд ва бо рухсати мир (ё қозӣ) баргашта мерафтанд. Падарам шӯлонравиро бад медид, маҷбуран мерафт. Агар зиқ шавад, гоҳ-гоҳ моро ҳамроҳ гирифта ба «Девонабоғ», ба шаҳри нави Чорҷӯй мерафт. Он шаҳри аврупой ба шумор мерафт. Депо, заводҳои пахта, равғанкашӣ, бандаргоҳ ва дигар муассисаҳои техникӣ, ресторанҳо, магазинҳо ва кинотеатрҳо дошт. Дар он шаҳр коргарон, мутахассисҳо, инженерҳо ва духтурҳо зиндагӣ мекарданд. Русҳо, арманиҳо, туркманҳо, тоҷикҳо ва туркҳо буданд. Аз шаҳри кӯҳна ба шаҳри нав рафтани як саёҳати калон, як сафари аҷоиб ба ҳисоб мерафт. Гӯё, ин хел сайрҳои падарам ба мир Муҳаммад Юнус маъқул нашудааст ва ӯ ба воситаи маҳрамҳояш инро ба падарам расонидааст. Бинобар он падарам ба мир ҳурмат надошт, муносибати хуб намекард.

Дар Чорҷӯй қозихонаи калоне буд. Ба ғайр аз меҳмонхонаи падарам, ки ҷои арзпурсии вай ҳам буд ва дар зери айвон воқеъ гашта буд, боз ҷандин хонаҳои дигар буд. Дар ин хонаҳо меҳмонҳо, мирзоҳо ва мулозимҳо меистоданд. Дар Чорҷӯй мо фақат ду сол истодему ҷанги Колесов сар шуд ва мо гурехта ба Бухоро рафтем. Ҳеҷ фаромӯш намекунам, ки ним сол пеш аз сар шудани ҷанг

аз Бухоро амакбачаи ман Усмонхон махсум ва амакзодаи падарам Аминҷон махсум ба Чорҷӯй омаданд. Баъдтар фаҳмидам, ки онҳоро амакам қозӣ Бурҳониддин гурезонда, бадарға карда ба Чорҷӯй фиристодааст; гуё бо ҷадидҳо ҳамфикр будани онҳо ба баъзе аз аҳли аморат ошкор шудааст ва амакам пораи бисёре дода, ҷони онҳоро харида гирифтааст.

Як рӯз, зимистон буд, қариби торик шудани рӯз ман ба ҳавлии берун баромадам, ки дар рӯи ҳавлӣ касе нест, ҳатто дарвозаи қозихона бафта шуда буд, Ака Турсун ҳам наменамуд. Ҳайрон шуда истода будам, ки падарам аз меҳмонхона баромад; қабоқҳояш овезон, табъаш хира буд. Ба канори суфа рафту:

– Усмон! – гуён фарёд кард.

Ин тавр бо овози баланд фарёд кардани падарамро аввалин бор шунидам. Вай дубора чеғзада буд, ки аз меҳмонхонаи хурд Усмонхон давида баромада омаду худашро ба зери пой падарам партофт. Падарам аз канори суфа химчаҳои тайёр карда монда шудаи юлғунро гирифта ба пушту сару пой Усмонхон задан гирифт. Боз фарёд карда Аткиёхоҷаро чеғ зад. Аткиёхоҷа (бародари ояи калонӣ) аз кучо пайдо шуда омаду дар назди пой падарам дузону нишаст ва ба зорию тавалло даромад. Падарам ба ду даст ду химча гирифта ҳар дуру задан гирифт. Вақто ки химчаҳо мешикастанд, дигарашро мегирифт ва мезад. Раҳми ман ба ҳоли шаттахӯрандагон омада гиристам. Ака Турсун омада маро ба кӯча гирифта баромад. Пурсидам, ки падарам чаро ин қадар бераҳмӣ мекунад, чаро хешовандони худашро мезанад. Ака Турсун гуфт, ки онҳо гуноҳи зӯр кардаанд. Лекин воқеаро нагуфт, агар гуяд ҳам, ман шояд дуруст сарфаҳм намерафтам. Баъдтар дониستم, ки Усмонхон ба як дӯсти ҷадидтақлидаш ба воситаи

Атқиёхоҷа хат навишта фиристодааст ва он хат дар натиҷаи беэҳтиётии Атқиёхоҷа ба дасти амаки Қозикалон Бурҳониддин афтадааст. Қозӣ Бурҳониддин падарамро саҳт сарзаниш карда хат фиристодааст ва гуфтааст, ки ҷазои Атқиёхоҷа ва Усмонхонро бидиҳад ва нагузорад, ки пас аз ин хату хабар кунанд.

Амакзодаи падарам Аминҷон махсум хеле эҳтиёткор ва боақл буд. Ҳарчанд ки муносибати вай бо ҷадидон, хусусан бо гуруҳи Айни ва ёрони ӯ зичтар ва мустаҳкамтар буд, лекин ба даст наафта буд. Бинобар он ба итоби падарам барнахӯрд. Аминҷон махсум, ки русиро хуб медонист, мактубҳои аз консулхонаи Русия омадаро хонда ба падарарӯсаш (қозӣ Бурҳониддин) тарҷума карда медод. Дар айни ҳол мазмуни он хатро (агар тавонад ҳуди мактубро) ба ҷавонбухориҳо мерасонд. Аз ин ваҷҳ хизмати Аминҷон махсум дар роҳи инқилоби Бухоро кам набуд. Бинобар он буд, ки Аминҷон махсумро пас аз инқилоби соли 1920 ба вазифаҳои масъули ҷумҳурияти халқии Бухоро гузоштанд. Медонам, ки вай аввал нозири адлия буд. Баъд ба Кармина раиси Комитаи инқилоб таъин шуд. Вақто ки вай дар Кармина буд, падарам ману бародарам ва ака Шарифхон (амакбачаи ман писари Қиёмҷон махсум)-ро ҳамроҳ гирифта ба Кармина сафар кард. Он вақт ба Кармина бо поезд мерафтанд. Ман шоду хурсанд будам, ки боз ба поезд сувор мешавам. Падарам инро медонист ва бинобар он то ба Когон ҳам ба «поездча» сувор шуда рафтем, дар Когон ба вағони дилхоҳ нишаста натавонистем. Поездҳо серодам, ифлос ва сустгард буданд. Ба ҳар ҳол ба як вағони «обши» (умумӣ) ба зӯр билет гирифта сувор шудему ба як кати поён як навъе карда ҷо гирифтем. Ман натавонистам, ки дар назди тирезаи вағон нишаста, дашту сахрохоро тамошо карда равам. Хайр, майлаш,

ҳамин гумбур-гумбур карда рафтани поезд ҳам як кайфе дорад. Баъд аз тирезаи начандон калони вағони класси сеюм камубеш берунро ҳам дидан мумкин мешуд. Хулоса, қариби нимрӯзӣ ба Кармина расидем. Як аробаи кӯтакро киро карда ба сӯи шаҳр раҳсипор гаштем. Дар қарибии Кармина фиристодағони Аминҷон маҳсумро се-чор нафар сувор ва як фойтуни дуаспа моро пешвоз гирифтанд ва маълум шуд, ки ба истиқболи мо ба стансия равона буданд. Амаки Аминҷон моро хушу хурсандона пешвоз гирифт. Бошишгоҳи вай иборат буд аз боғи васеъу калони сермева ва ҳавлии ҷои дарун берундор. Ҳам идора ва ҳам истиқоматгоҳи вай дар ҳамин ҷо буд. Меҳмонхонаи калони дубаҳра, ки столу устулҳо ва диванҳо дошт бо қолину гилемҳо муфраш буд, ҳам кабинети раиси комитети инқилобӣ (ревком), ҳам ҷои меҳмонқабулкунии амакам буд. Дар ҳавлии дарун аҳли байти раис, бо ҳамон карру фарри қадима, бо хизматгор ва кайвониҳо ва ошпазҳо зиндагӣ мекарданд. Ман диққат карда бинам гирифтуну-гир ва тарзи зиндағонии раиси ревком аз қозии пештара хеле кам фарқ мекард. Инро ман на аз нуқтаи назари танқид, балки аз нуқтаи назари бачағонаи худам меидам ва боварӣ доштам, ки бояд ҳамин тавр ҳам шавад.

Дар болои қалъаи баланди Кармина штаби аскарони сурх ҷо гирифта буд, ки он шаҳрчаи ҳарбӣ ба шумор ме-рафт. Як бегоҳӣ моро сардори штаб ба кабинети худ хабар кард. Дар хотирам ҳаст, ки ҳамон рӯз борон меборид. Моро ба фойтунҳо савор карда ба болои қалъа бароварданд ва ба як хонаи калон дароварданд, ки дару девораш пур аз милтику пулемёту яроқу аслиҳа буд. Маро то андозае воҳима гирифт. Зеро, мизбонон ҳам сар то по мусаллаҳ буданд. Вақто ки дар сари стол нӯшонӯшӣ сар шуд ва командирҳо андак кайфбаланд шуданд, ҳар замон

тапончаҳою гранатаҳо ба даст гирифта, бозӣ меоданд ва сӯхбат дар бораи ҷанги босмачиён буд. Дар он вазъият, он гуфтутӯҳоро шунида ману акаам дар ҳақиқат тарсидем. Маълум шуд, ки дар гирду атрофи Кармина босмачӣ бисёр будааст. Агар аскарони сурх набошанд, ревком ва идораҳои ҳукумати Бухороро дар як шаб тороҷ мекарданд.

Дар ҳамин сафар ман аввалин бор номи Лениро шунидам ва сураташро дидам. Ин дар пагоҳии ҳамон рӯзи ба қалъа рафтани мо буд. Амакам ба кучое рафта буд, мо ўро дар кабинетаи мунтазир будем. Ба гумонам ҳамроҳ ба ҷое, ба тамошое рафтани будем. Падарам дар кабинет қадамзада мегашт ва як бор ба рӯбарӯи сурате истода монд ва ба фикр фуру рафт. Ман ба наздаш рафта, низ ба сурат диққат кардам. Вай сурати Ленин буд, ки дар кабинеташ, дар ҳолате, ки ба рӯи стул нишаста газетаи «Правда»-ро дар даст меодид гирифта шуда буд. Аз падарам пурсидам, ки ин расми кист. Падарам аз сурат ҷашм нақанда истода гуфт, ки:

– Ин расми Ленин аст. Ленин роҳбар ва сардори давлати Шӯроист. Ба инқилоби Руссия роҳбарӣ кард. Ҳукумати кӯҳнаро барҳам дод, амири Бухороро ҳам бо фармони Ленин зеру забар карданд. Ту бояд ўро нағз донӣ ва нағз шиносӣ!

Ҳамин суҳанҳои падарам ҳеч аз ёдам намераванд ва ман пас аз он кӯшидам, ки дар бораи Ленин бештар донам ва бештар фаҳмам.

Сафари Карминаи мо ба охир расид. Пас аз як ҳафта меҳмонӣ, мо ба Бухоро баргаштем. Амакам Аминҷон бошад, боз дар дигар идораҳо кор кард ва пас аз ташкили республикаи Ўзбекистон ба Самарқанд рафта дар Совети вазирони Ўзбекистон кор кард. Баъд ба Тошқанд кӯчиданд

ва солҳои 1936 аз кор рафт, нафақахӯр буд. Як-ду китоб барои нашриёти давлатии Тоҷикистон тарҷума карда дод. Дар соли 1937 дар қатори бегуноҳони дигар ба ҳабс гирифта шуд, вале пас аз ду сол озод гашту дар охириҳои солҳои ҷанг вафот кард, хеле афсӯс!

Амакам Аминҷон махсумро, ки ҳақиқатан одами аҷоиб хушсалиқа, доно ва табъаш баланд буд, ман дӯст медоштам ва номи ӯро, корнамоиҳои ӯро кам бошад ҳам дар романи «Сафар Махсум дар Бухоро» қайд карда гузаштам. Бигузор, он чанд саҳифа ба хотираи поки ӯ аз ман ёдгор бимонад!

Сӯҳбати мо дар бораи Чорҷӯй ва қозигии падарам дар он ҷо буд:

Чорҷӯйро, хусусан шаҳри нави Чорҷӯйро (Девонабоғро) шаҳри инқилобӣ номидан мумкин буд. Дар соли 1920 аввалин анҷумани коммунистони Бухоро дар Девонабоғ кушода шуда буд. Зеро дар ин шаҳр, ки гуфтан мумкин аст русист, коргарон бисёр буданд. Ҳокимияти амир, дасти зулми аморати Бухоро намерасид. Дар ин ҷо ҳаракати инқилобӣ рӯз то рӯз меафзуд ва дар рӯзҳои воқеаи Колесов дар байни ҳокими Чорҷӯй ва аскарони ӯ аз як тараф ва коргарони шӯришкарда ҷанги сахте даргирӣ. Падарам, бағумон аз пешомади кор бохабар буд, ки ҳанӯз ҷанг сар нашуда, моро ба тарафи ӯбачӯли (шаҳрчае дар канори рости дарёи Ому) фиристод. Кӯчи моро падарарӯси падарам амаки Муҳаммадии тариқачӣ сардорӣ мекард. Истгоҳи аввалии мо дар ин сафар ҳавлии Чӯлибойи машхур буд.

Дар Чорҷӯй аскарони мир Муҳаммад Юнус ва аламони бисёре ба Девонабоғ ҳучум мекунанд. Қисми зиёди роҳи

оҳани Чорҷӯй-Морино канда мепартоянд. Лекин аскарони инқилоб, коргарон ва меҳнаткашонӣ ба шӯромада хучуми аксулинқилобро зада бармегардонанд, роҳи оҳанро зуд ба ҷояш монда, аз Мориин Ашқобод ёрӣ мепурсанд. Гӯё, ёрӣ ҳам мерасад ва чандин рӯз шаҳрчаи Девонабоғ ва Чорҷӯй дар дасти шӯришгарон мешавад. Лекин баъдтар амир аскар фиристода, бо ёриин офитсерони сафед Чорҷӯиро ба даст мебарорад ва шӯриширо зер мекунад.

Мо аз ин мочароҳо беҳабар, дар ҳавлии калон ва ҳангомадори Чӯлибой бозӣ карда мегаштем. Мо мегӯям, яъне бародарам ва ҷӯраамон Фазлидин Муҳаммадизодаро дар назар дорам. Бале, ҳавлии Чӯлибой дар домани дашт бошад ҳам хеле калон, хеле хуб ва ҳангомадор буд. Чандин ҳавли-ҳавлии берун бо меҳмонхонаи калону тирезаҳои рангдораш бо рӯи ҳавлии васеъ ва дарахтзораш, бо саисхонаҳо ва аспхонаҳоаш; ҳавлии дарун бо хонаҳои бисёр, бо ошхона ва кайвониҳонаҳоаш; бо анборҳо, говхонаҳо ва қӯтанҳои гӯсфандонаш замини бисёро ишғол карда буд. Қишлоқи начандон калон, бо кулбаҳои ҳақиронааш қадаре дуртар ҷо гирифта буд, ки тақрибан ҳамаи мардумони он хизматдорҳои Чӯлибой буданд. Дар ҳавлии Чӯлибой занҳо дар андарун, мардҳо дар ҳавлии берун ҷо гирифтанд ва аз чихати хӯроку таъминот дараҷаи олии буд. Рӯзе чандин бор таомҳои болаззат пухта мебароварданд ва моро парвариш менамуданд.

Дашти васеъ, юлғунзор, регзор шавқи моро боло карда буд. Мо ки дар шаҳр осмони васеъро намедидем, дар ин саҳрои васеъ кайфе доштем. Аз ҷӯби юлғун тиру камон месохтем, бо бачаҳои қишлоқ «чангбозӣ» мекардем. Хабарамон набуд, ки даҳҳо километр онтарафтар тӯппарронӣ давом дорад ва бомбаҳо мекафид, мардум барои озодӣ

мубориза мебаранд...

Рӯзи дуҷум, ё сеҷум хабар омад, ки «кӯчро бардоред!» Кӯчу каманро бардошта ба канори наҳри Ому расидем. Ҳаво тира, шамоли сард мевазид. Калонҳо бо киштиронҳои туркман гапзанон карда фақат занҳо, бачаҳо ва чанд нафар аз калонҳоро ба кема андохтанд. Ман бори аввал дар умри худ ба рӯи об дар кема шино мекардам. Росташро мегӯям, ки дар дилам ҳеҷ як тарсе набуд, ҳарчанд ки оби дарёи Ому пуртуғён буд, кемаро шамол мелаппонид. Аз симои хоҳар ва ояҳоям медидам, ки онҳо ба тарсу ҳаросанд, аз худо паноҳ мехоҳанд. Киштиронҳои туркман нотарсона кема ронда дар ним соат моро ба соҳили дигар расониданд. Дар он ҷо амаки Муҳаммадӣ хоча, ки сардори корвон буд, аспу ароба ёфта моро савор кард ва дар охири рӯз ба Бурдалиқ расидем. Ҳокими Бурдалиқ моро хуш қабул кард ва ман, ки ҷоғаҳи хобро ёфтам, зуд хобидам. Рӯзи дигар ба ҳавлии берун баромада дидам, ки боқимонда одамони мо кӯчу борҳоро аз дарё гузаронида овардаанд. Ака Турсун нақл мекард, ки пас аз шино карда рафтани мо онҳо кемаро хеле мунтазир шудаанд. Ду-се савори туркман, ки аз афташон яғмогар ва роҳзан барин будаанд, дар гирду атрофи онҳо чарх задаанд. Дар он ҳол ака Турсун ва дигар одамони мо таппонча ва милтиқҳои худро бароварда, ба ҳолати ҳозирбош даромадаанд. Роҳзанҳо яроқи оташборандаро дида тарсидаанд, магар ки онҳоро монда рафтаанд.

Баъди як рӯз падарам ба Бурдалиқ омад. Моро навозиш кард, зиёфати ҳокимро хӯрд ва ба калонҳо супоришҳо дода боз гашта рафт. Ба пурсиши ман гуфтанд, ки вай боз ба Чорҷӯй рафтааст. Рӯзи дигар мо як корвон – иборат аз се-чор шутур, хару асп ташкил дода, озими Бухоро шудем. Ин сафарро ҳеҷ фаромӯш намекунам. Моҳи март буд, ҳаво

боронӣ, андак хунук... Ба шутурҳо қачобаҳоро бор карданд, ки болашон аз чӯбҳои бед айвонча – соябон карда шуда ва бо намадҳои ғафс пӯшида буданд. Даруни қачобаҳо бо гилемчаҳо ва кӯрпачаҳо густурда шуда буданд, ки барои нишаста рафтани ду кас хеле мувофиқ буд. Ман бо хоҳарам дар як қачоба, дар қачобаи тарафи дигари шутури мо ояи хурдӣ бо додараш буд. Дар дигар қачобаҳо ҳам дукаса-дукаса – дар ҳар шутур чор кас ва дар шутури охири, ки дар қачобаҳои он озӯқаворӣ – нон, гӯшти яхнии бисёре, машқҳои об бор карда шуда буд, як кас, дар як қачоба амаки Ҳоҷӣ Муҳаммад ва дар қачобаи дигар бародари калонии ман ҷо гирифта буданд. Ака Турсун ва дигар марҳо дар аспҳо буданд.

Ба қачобаҳо нишастем, шутурҳо аз ҷо бархоста ба роҳ даромаданд ва борон ҳам сар кард. Тамоми рӯз дар регзори Қароқум роҳ гаштем. Шаб дар доманаи теппае манзил кардем. Борон борида истода бошад ҳам барои ёзонидани поҳо аз қачобаҳо баромада, дар дашт камтар гаштем, дар гулхани оташе, ки барандагони мо аз хору хас афрӯхта буданд, нишастем, ҷою нону гӯшт хӯрдём ва боз ба қачобаҳо даромада, поҳоро лунда карда хобидём. Аввали рӯз, ки бедор шудём, ханӯз борон меборид. Камтар-камтар нону гӯшт ва як пиёлагӣ об нӯшидему боз ба роҳ даромадем. Тамоми рӯз роҳ гаштем. Бобо Ҳоҷӣ (амаки Муҳаммадӣ хоҷа) нону гӯшту обро эҳтиёт мекард; мурдам, мурдам гуфтан баъд камтар хӯроку об меод. Шаб боз шутурҳоро шинонданд ва мо берун баромадем. Роҳбаладҳо гуфтанд, ки ситораҳо наменамоянд, эҳтимол мо роҳро гум карда бошем. Кай имшаб борон монад, ситора намояд, роҳ маълум мешудагист. Лекин борон намонад, ситора нанамуд ва мо боз як рӯзи дигар азоб кашидём. Саҳари дигар борон бозмонд, офтоб баромад ва мо дар осмон селай

зоғоро дида хурсанд шудем. Ин якумин аломати зиндагӣ дар он дашти бепоён буд. Фақат дар рӯзи чорум роҳи Бухоро ёфта, дар нимрӯзӣ аз дарвозаи «Қарокул»-и Бухоро ба ин шаҳри пурғулгула ва серодам ва ободу маъмур ворид гаштем.

Шаҳр бо қалъаи баланд ва мустаҳками таърихӣ ихота шуда буд. Ин қалъаи мустаҳками таърихиро пас аз инқилоб, пас аз солҳои 1925 оҳиста-оҳиста вайрон карда, хокашро чун «порӯ» истифода бурданд ва ҳоло фақат як чанд сад метр ду тарафи дарвозаи «Қарокул» боқӣ мондааст, ки он ҳам фатарот шуда, рехта ва нобуд шуда истодааст. (Ин боқимондаи қалъаро барои бардоштани филмҳои таърихӣ истифода мебаранд). Ин қалъа дар вақташ дувоздаҳ дарвоза доштааст, ки баъд яке аз ин дарвозаҳо масдуд ва баста шуда мондааст. Ёздаҳ дарвозаи боқимонда (дарвозаи Қавола-Қаршӣ, дарвозаи Самарқанд, дарвозаи Мазор, дарвозаи Талипоч, дарвозаи Қарокул, дарвозаи Шайх Ҷалол, дарвозаи Намозгоҳ, дарвозаи ӯғлон, дарвозаи Салоҳхона) ҳама бурчу бораҳо гулдастаҳо, қаровулхонаҳо дошта, аз чӯбҳои ғафс ва мисли оҳан мустаҳкаму вазнин сохта шуда буданд, ки ҳоло аз ин дарвозаҳои чӯбину таърихӣ ягонтааш ҳам боқӣ намондааст. Кучо шуданд ин дарвозаҳо? Наход ки ҳамин тавр ашёи таърихӣ ва мустаҳкамро сӯхта, ҳезум карда бошанд?

Бале, ба Бухорои таърихӣ, ба Бухорои машҳур ва ободи Машриқзамин ворид гаштем. Пас аз се-чор рӯза сафари дашти Қароқум, пас аз азоби қачобанишинӣ, шаҳри Бухоро ба назари ман мисли ҷаннат менамуд. Кӯчаҳои сангфарши он, растаю бозорҳо, баққолҳо, нонвойҳо, қассобиҳо ва оҳангарӣҳо ва кӯчаҳои пур аз одам, пур аз сувораю пиёда, пур аз овозҳои ҳархела ва ғайра ҳама зиндагӣ буданд, ҳама аз ҳаёт дарак медоданд... Бале, одам маҳсули ҷамъият

аст; бе чамъият, дар дашти бекас вай худро ғариб, нотавон ва пажмурда мешуморад. Чуноне ки дар чоррӯза сафари дашти Қароқум ман худро ҳис намудам, ҳарчанд ки дар байни чамъияти хурде будам, ҳарчанд ки парасторон доштам...

Корвони мо рост рафта дар гузари Дегрезӣ, дар назди ҳавлии калони худамон бозистод. Ба ҳавлӣ даромадем. Ин ҳавлӣ як дарвозахонаи калоне дошт, ки дар охири ҳамгашти кӯча, дар рӯбарӯи масҷиди Мавлоно Шариф воқеъ гашта, дарвозаи дутабақаи он ба сахлави кале кушода мешуд. Дар сахлав суфае буд, ки дар вақти ҳавлии раиси Бухоро будани ин бино дар он хизматгорҳо, арзиҳо ва дигарон менишастанд. Дар тарафи чапи ин сахлав дари ҳавличае кушода мешуд, ки дар айвони гирдогирди он аспҳо ва саисҳо ҷо мегирифтанд. Пас дар охири сахлав дари ҳавлии берун буд, ки дар тарафи рост воқеъ гашта, омадаро ба рӯи ҳавлии васеъи хиштфарш мебаровард. Бевосита пас аз дарвоза, дар тарафи рост бо се-чор зина ба рӯи суфа ва таҳти айвони баланд мебаромад, ки дар он ҷо даҳлез ва хонаи калон бо мадонаш воқеъ гашта ва ин хона – хонаи раиснишин ва меҳмонқабулкунӣ буд. Дар поёни суфа боз як хона (шояд мирзохона бошад) ва дар рӯбарӯи айвон боз як хонаи ёздаҳболори баланд буд. Дари ҳавлии дарун аз байни ин ду хона кушода мешуд.

Ҳавлии дарун аз ду ҳавлӣ, хонаҳои бисёре, таҳхона ва ошхона иборат буд, ки аз омадани мо ояи калонӣ дар ҳавлии асосӣ, (ки ошхона ва таҳхонаҳо дошт) ҷо гирифтгу ояи хурдӣ дар ҳавличаи шафати он. Соҳти ин ҳавлию хонаҳо, осмони васеъи онҳо, рӯи суфа, таҳхона ва болохонаҳои он ба ман хеле маъқул буд. Аз паси хонаи калони ҳавлии дарун кӯчаи калони сангфарш мегузашт, ки таҳхонаи ҳавлӣ ба он кӯча якҷанд сӯроҳҳои хаводаро

дошт (ин сӯроҳиҳо бо панҷараҳои оҳанин мазбут буданд).

Дар Бухоро шодии ман ҳадду канор надошт. Фақат як чиз диламро мефушурд, ки падарам бо мо набуд. Ҳар пагоҳ аз хоб бедор шуда мепурсидам, ки дадем омаданд, ё не. Ҷавоби манфӣ шунида хафа мешудам. Вале ҳавлию хонаҳои каршастӣ, хешу таборҳои бисёр, кӯчаю бозорҳои серғавғои шаҳри Бухороро дида димоғам чоқ мешуд, ҳама чизро, ғаму ғуссаро фаромӯш карда, бо ҷӯраҳои шаҳрӣ, ҳамгузариҳо ба бозӣ машғул мешудам. Дар кӯчаҳо сумалак, обинабот ва каллапачафурӯшон пайдо мешуданд, бо садо ва нағмаҳои диққатҷалбкунанда, моли худро таъриф мекарданд. Мо, бачаҳо ҳавасе доштем, ки як танга пул гирифта, ба даст коса ба кӯча тозем, сумалак, ё обинабот харем, ҳарчанд, ки дар хона ин чизҳо бисёр буданд.

Падарам пас аз даҳ-дувоздаҳ рӯз омаданд. Намедонам ки ин қадар муддат дар куҷо буданд, чӣ кор карданд. Ҳамин қадараш ба ман кифоя буд, ки он кас сиҳату саломат, хурсанду шод баргаштанд. Баъдтар дониستم, ки ба рои дар ҷанги Колесов Чорҷӯйро аз даст додан, амир ба мир Муҳаммад Юнус ғазаб карда, ӯро зиндонӣ кардааст, падарамро маъзул (бекор) карда, ба рикоб даъват кардааст. Ба рикоби амир будан, худаш як ҷазо ҳисоб меёфт. Зеро ки амир дар куҷо бошад, қозӣ, раис ва мирҳои маъзули рикобӣ дар гирду атрофи қароргоҳи амир, дур аз аҳлу аёл, бекор ва ҳамадам мунтазири фармоиши амир шуда зиндагӣ мекарданд. Гоҳ сер буданд, гоҳ гушна. Хайрият ки дар вақти рикобӣ будани падарам, амир дар Бухоро, дар қасри Ситораю Моҳи Хосса буда, рикобиҳо ҳам дар як чорбоғи қафои боғи қаср истуқомат доштанд. Азбаски Бухоро наздик буд, гоҳ-гоҳ фарзандонашонро ҷег зада миданд.

Падарам ки додари қозии калон буд ва қозӣ

Бурхониддин (амаки ман) дар байни мулло ва муллобачагон обрӯӣ дошт, амир ба вай сахтгирӣ намекард. Падарам аз Чорҷӯӣ баргашта як ҳафта, даҳ рӯз дар ҳавлӣ буд. Моро ба мактаби кӯҳна, ки дар «Лаби Чуқурӣ»-и паси мадрасаи Азизхон буд, ба хондан дод. Баъд, гӯё рикобӣ шуд. Ману бародарам дар дасти муллои «нимчамулло» мехондем. Ман Ҳафтяку Чоркитоб мехондам. Зеҳнам тез буд. Сабақҳои додашударо зуд азёд мекардам. Домулло ҳам, барои гирифтани инъому эҳсон зуд-зуд сабақҳои нав меодод ва ман дар андак муддат Ҳафтякро ба охир расонида, Қуръон гирифтам. Қуръон гирифтани як гӯӣ буд. Ба домулло чома пӯшониданд, ба мактаб ду-се лаълӣ нону ширинию мавизу чормағз доданд. Ба ман ака Турсун аз бозори китоб як қуръони чаппаи зарҳалқорӣ ва хушхат харида дод. Аммо акем базӯр Ҳафтякро тамом карда Қуръон гирифт. Бисёр вақт мактабгурезӣ мекард...

Ҳамин тавр, баҳор гузашту тобистон расид. Мо бе таътил мехондем, фақат рӯзи чумъа озод будем. Рӯзҳои чумъа дар хонаҳои масҷиди Мавлоно Шариф ҷаър мешуд. Ман аввалин бор дар умри худ ҷаърро дидам. Масҷид ва хонаҳои Мавлоно Шариф хеле калон буд. Рӯзи чумъа одами бисёре ҷамъ мешуд. Даруни хонаҳои, берӯни он, таи айвон ва сахни масҷид аз одами намозхон пур мешуд. Пеш аз намоз дар қарибии меҳроби масҷид як ҳалқа (тақрибан даҳ-дувоздаҳ нафар) қаландармонанд одамон давра мегирифтанд ва ҳама баробар бо ритми (вазни) муайян «ҳо-ху» гӯён садо мебароварданд ва ҳофизони хушхон ва машҳури ҳамон замона (аз қабиле Қорӣ Камол, Қорӣ Начм) ба по рост истода дар мақомҳои классикӣ шеърҳои сӯфиёна ва ғамгинро бо вазни «ҳо-ху»-и қаландарон тарона мекарданд. Бисёри одамон маҳз барои гӯш кардани ҳофизи ҳамин сарояндагонӣ хушвоз ҷамъ мешуданд.

Оҳиста-оҳиста қаландарон ба ваҷд омада қй-чу мекарданд, аз даҳонашон кафк баромада, ҳатто беҳуш шуда меафтоданд. Беҳуш шудагонро берун мекашиданд... Ин ҳама, то вақти намоз давом мекард. Гоҳо пас аз намоз ҳам одамҳо нарафта қаърро давом медоданд. Ин барои мо бачагон тамошои аҷибе буд.

Падарамро қариб ду моҳ надида будем. Як рӯз ака Турсун хурсандона хабар дод, ки падарам моро ба наздаш даъват кардааст. Ҳамон рӯз ака Турсун аз кучое кӯтакаробае ёфта, ману бародарамро бор карда ба сӯи Ситораи Моҳи Хосса равон шуд. Дар қарибии боғи Ситораи Моҳи Хосса нохост аробаро боздоштанду ака Турсун амр дод, ки мо сар ҳам карда ба рӯи ароба дароз кашем ва аз болои мо кӯрпа партофт. Ман ки хеле кунҷков будам, кӯрпаро бардошта ба роҳ нигоҳ кардам. Дидам ки аз роҳи калон аспақиҳои бисёре гузашта истодаанд ва баъд дар байни онҳо фойтуни калоне бо аспҳои «америкой» (аспҳои калони сиёҳпӯст, ки зоташонро америкой меномиданд) низ гузашта рафт. Пас аз дур шудани онҳо ака Турсун аз болои мо кӯрпаро бардошт ва гуфт, ки амир гузашта рафт. Хайр, барои чӣ моро пинҳон кардед, гуфта пурсам, ҷавоб дод, ки мабодо чашми амир ба шумоён афтад, хуб намешуд. Чаро хуб намешуд, чунки амир бачаҳои хушрӯйро кашида гирифта ба худаш маҳрам мекунад, гуфт ака Турсун.

Чорбоғи бошандағони рикоби амир дар қафои чорбоғи Ситораи Моҳи Хосса буд. Падарам моро дида хурсанд шуд, бӯсиду навозиш кард. Вай хеле фарзанддӯст буд. Бино барон буд, ки дар рикоби амир истода моро чеғ зада ба наздаш овард. Мо ду-се соат бо вай будем, баъд хайрухуш карда ба шаҳр баргаштем.

Дар моҳи сеюм падарамро аз рикоб озод када, ба

Ғичдувон қозӣ карданд. Ғичдувон яке аз музофотҳои калонтарин ва ободтарини аморати Бухоро ба шумор мерафт. Он вақтҳо дар Ғичдувон ғӯза мекоштанд. Ғалла, мева ва чорпои Ғичдувон бисёр буд. Дар Ғичдувон ҳунармандон бисёр буданд. Суфоли Ғичдувон аз чинӣ камтар фарқ мекард. Хумдонҳои бисёре буд, ки хишт мепухтанд. Кулчаи ширмоли Ғичдувон, ҳалвои терии Ғичдувон машҳур буд. Ҳанӯз ҳам ин чизҳо дар Ғичдувон фаровонанд (фақат он сифат не). Ғичдувон пиллаи бисёр меод. Бозори пилла дар боғи масҷиди Ҷомеъ, ки дар паси Қозихона воқеъ буд, барпо мегашт. Ҳар ҳафта рӯзи чумъа пиллафурушон дар сабадҳои калон пиллаҳои сафеду сурхчарангро оварда савдо мекарданд. Харидор ва фурушкорои бисёре ҳамъ мешуданд. Мо бачаҳо пиллаҳои ба замин афтодаро чида мегирифтем. Онҳоро ба хона оварда, бо тавсияи кампирон ба як мех ҳамел карда меовехтем. Пас аз чанд гоҳ аз пилла шапалак мебаромад. Шапалак, ки баромад, парида намерафт, ба ҳамон пиллаҳои тешук карда баромадааш часпида меистод. Мо ба зерӣ ҳамели пилла халтаи даҳонкушодро меовехтам, ки шапалакҳо ба он тухм мепартофтанд. Намедонам, фаромӯш кардам, ки тухми пилларо чӣ кор мекардем. Маълум, ки онро дар хонаҳои махсус, ба рӯи пӯстақҳо паҳн карда монда, аз рӯяшон барги тут мечинанд. Пас аз гузаштани фурсати муайян аз тухми шапалак кирмаки пилла мебарояд ва ба хӯрдани барги тут сар мекунад. Пас аз чанд ҳафта дар шоҳаҳои дарахти тут пилла танида мемонад. Бо ҳамин ин ҷонвараки пурфоида ду навъ ҳаёт мегузаронад. Аввал кирмаку баъд шапалак. Донишмандони худӣ ҳамин, ки ба мо аз таҷриба аён шуда буд, як илм ба шумор меравад.

Падарам дар Ғичдувон даври нақӯи умри худро гузаронид. Қозихона дар шафати намозгоҳ ва боғи калони он

буд. Дар ду тарафи майдони назди қозихона чойхонаҳои обод, баққоли ва дигар дӯконҳо буданд. Қозихона дарвозаи калоне дошт, ки ба ҳавлии васеъе кушода мешуд. Дар тарафи ростии поёни суфа айвони дарозе барои аспбандӣ сохта шуда буд. Дар тарафи чап, бевосита аз дами дарвозаи мирзохона ва пас аз он саисхона ҷо гирифта буд. Аз шимоли қозихона як даре ба сӯи боғи намозгоҳ кушода мешуд, ки мо аз он гузашта ба мактаби дар назди намозгоҳ буда мерафтем. Дар поёни суфаи қозихона ду дарахти тути куҳансол рӯида буд, ки байни онҳоро васл карда суфае сохта буданд ва дар он суфа хизматгорҳо, саисҳо бегоҳҳои тобистон нишаста истироҳат мекарданд. Дар поёни суфа боз як хонаи баланд буд, ки он барои баъзе меҳмонҳои меомадагӣ хос буд. Меҳмонхонаи калон ва ҷои арзпурсии падарам дар рӯи суфа буд. Як даҳлези калони дудара, ки яке аз ин дарҳо ба сӯи боғ ва суфаи он ҷо кушода мешуд. Меҳмонхона се дар ба сӯи ҳавли ва се дар ба сӯи боғ дошт, ки бо тирезаҳои қадимисохт гирифта шуда буд. Дар назди тирезаи пешгаҳ маснади арзпурсии падарам буд, ки ҳамон мизи дар Қарокӯл буда дар қарибии ҷои корашон гузошта шуда буд. Ин хона дубаҳра буда, тобистонҳо ҷои арзпурсӣ дар тарафи боғ, зимистонҳо дар тарафи рӯи ҳавли буд, ки айвони васеъ то ба болои тирезаи боло мерасид.

Кори қозӣ аз чӣ иборат? Аз ҳамин иборат: дар беруни тиреза, ба таҳти айвон як бурӯи калон партофта шуда буд, ки онро бурӯи шариат меномиданд. Арзқунанда (чабрдидае) бо мушойиати ягон мулозим омада ба рӯи бурӯ менишаст. Қатъи назар аз мартаба ва рутбаи он бояд ба болои ҳамин бурӯ нишаста ба қозӣ арз қунад, ки маро фалонӣ зад, фалонӣ ҳаққамро хӯрд, ба фалонӣ даъво дорам, ки хизмати маро накарда, пуламро хӯрда гурехта рафт ва ҳоказо... Ё ки ба фалонӣ даъвои хун дорам, додари

маро, ё падари маро кушт. Дар он ҳол қозӣ ба ягон мулозимаш мефармуд, ки ба қишлоқ (ё маҳалла)-и даъвогар рафта, амину оқсақолро дида, шоҳидҳо ва тарафи даъвогарро ҳамроҳ гирифта баргардад. Мулозимҳо ҳам ба мартаба баланду паст буданд. Ба корҳои сермағал мулозими баландмартаба мерафт. Аз ин кори калон даромади вай ҳам калонтар буд (мулозимҳо моҳона намегирифтанд). Бо қору чанҷолҳои хурд мулозими муқаррарӣ мерафт. Мулозимҳо қариб даҳ-дувоздаҳ нафар буданд, ки ҳамеша мунтазири кори калон менишастанд. Ака Турсуни мо ҳам, ки тарбиятгар ва муаккали мо буд ва аз падарам моҳонамош мегирифт, гоҳ-гоҳ ба корҳои чанҷоли рафта меомад.

Дар бораи ака Турсун чанд сухан гуфтанро лозим мешуморам. Вай марде буд (дар вақти дар Ғичдувон будани мо) тақрибан сӣ сола, миёнақад, кулӯтариш, тануманд, хушафту андом ва хушмуомила. Шеърӯ қиссаю ҳикоятро дӯст медошт, ҳудаш савод надошт, лекин дар тоқи хонааш ҳамеша китобҳои «Иброҳими Адҳам», «Қасасуланбиё», «Ҳотами тай», «Лайли ва Маҷнун» ва «Фарҳоду Ширин» (дар Тошканд ба шакли брашура бо насру назм чоп шудагӣ) барин асарҳо мавҷуд буданд. Ин китобҳоро ба одамони босавод, ба мирзоҳои падарам дода мехонанд ва ҳудаш бо мо нишаста гӯш мекард. Аксарияти шеърҳо ва ғазалҳои он китобҳоро ёд карда мегирифт. Дутор навохта он ғазалҳоро андак-андак замзама ҳам мекард. Вазифаи ака Турсун ҳамин буд, ки аз пагоҳ то бегоҳ аз ҳоли мо бохабар бошад, моро ба мактаб барад, сайру тамошо диҳад. Тобистонҳо, дар вақти дар дарёҳо ва рӯдҳо оббозӣ кардани мо бохабар бошад...

Ҳамин ака Турсун боис шуду дар Ғичдувон ман қариб хату саводамро бароварда гирифтам. Вай ҳар рӯз мегуфт, ки ғайрат карда хонем, навиштанро омӯзем, ана дар Бухо-

ро амакбачаҳои мо аллақай хату саводи худро бароварда-
анд ва ғайра. Ин суҳанҳоро шунида ман шабу рӯз ғайрат
мекардам, навиштан ва хонданро машқ мекардам ва дар
қарибии аз Ғичдувон рафтани ман Хоҷа Ҳофиз ва «Чаҳор
китоб»-ро ҳичқа карда мехондагӣ; номи худам, номи ба-
родарам ва номи ҷӯраҳоямро навишта метавонистагӣ шу-
да будам. Ҳатто Бедил (ғазалиёт), Навоӣ,
Маслақалмустақим барин китобҳоро хонда ба охир расон-
дам. Барои ин қораш ман аз ака Турсун як умр миннатдор
гаштам.

Боз як даромади ака Турсун гоҳ-гоҳ аз ҷанҷолҳо ва аз
хизмате, ки дар фуру нишондани ин ҷанҷолҳо мешуд,
иборат буд. Падарам гоҳ-гоҳ дар қатори дигар мулозимон
ба ака Турсун ҳам кор меод ва ӯ хурсанд шуда бо даъво-
гар ба қишлоқаш мерафт.

Пас аз инқилоби Бухоро ака Турсун якбора қалон шуда
монд. ӯро ба вазифаи раиси комитети тафтишӣ таъйин
карданд. Бо занаш дар як ҳавлии қалони ҳукумати ҷойгир
шуда буд. Падарам ману акаам Нуриддинҷонро ба назди
ака Турсун ба салом фиристод. Ба гумонам мехост, ки вай
(ака Турсун) қадри нону намаки моро карда, ба мо ва ба
оилаи мо некиҳо (аз ҷиҳати моддӣ) мекунад. Вале вақто ки
мо ба ҳавлии вай рафтем, он ака Турсун дигар шуда буд.
Моро дуруст қабул накард, муомилаи хуб накард. Мо
малӯл баргаштем. Лекин пас аз чанд гоҳ фаҳмидем, ки ака
Турсун ва занаш дар як шаб вафот карданд. Касе ба оши
онҳо захр андохта дода аст. Барои ҷӣ ин қорро карда бо-
шанд, ба ман номаълум аст.

Хӯш! Вақто ки мулозим, даъвогар, ҷавобгар, оқсақол ва
шоҳидҳоро гирифта овард, боз ба рӯи бӯрӯи шариат
даъвогар ва ҷавобгар мешинанд. Шоҳидҳо, оқсақолу
мулозимҳо рост меистанд ва муҳокима сар мешуд. Падар-

рам даъвогарро шунида, аз ҷавобгар мепурсид, шохидҳоро мешунид ва агар ҷавобгар иқрор шавад ва даъвогарро қонев кунонад, ҷанҷол ба охир мерасид. Қозӣ ба аризаи даъвогар мӯҳр монда, мӯҳронаи худаширо аз тарафайн гирифта ба ҳама ҷавоб медод. Агар ҷавобгар қайсарӣ кунад, мункир шуда истад, қозӣ ба ӯ дӯғ мезад, ҳатто ба мулозим мефармуд, ки ӯро шаллоқ кунад. Гоҳо ҷинояткоронро бо дарра мезаданд, гоҳо ҳабс карда (дар саисхона, ки «кундахона» дошт) чанд рӯз нигоҳ медоштанд. Баъд хешу табори ҷавобгар бо оқсақол омада, ҷарима дода, даъвогарро розӣ кунонда, ҷанҷолро тамом карда мерафтанд. Ҳар рӯз аз аввали рӯз то қариби бегоҳ кор ҳамин буд. Рӯзҳои бозор кор мечӯшид. Таи дарвоза, мирзохонаҳо пур аз мардуми арзӣ, даъвогар, ҷавобгар ва шохидҳо мешуд.

Мирзоҳои падарам аксаран ҷавонҳои босавод, хушсалиқа ва ҳатто мунавварфикр буданд. Яке аз он мирзоҳо, ки номаш гӯё Мирзо Исмоил буд, пас аз инқилоб ба идораҳои давлатӣ даромада кор кард, хеле фаъолият нишон дод, ҳатто аъзои партияи коммунистӣ шуд ва ӯро раиси иттифоқи косибон интихоб карданд. Ин мирзо хеле босавод буд, намедонам лафзи арабиро медонист, ё не, ба ҳар ҳол ба мо (ба ман, ба акаам ва ака Турсун) рӯзҳои камкориҳои зимистон, дар ҳамон меҳмонхонаи баланд, нишаста аз рӯи Қуръон қиссаи Юсуфу Зулайхоро хонда, тарҷума карда медод. Афсӯс ки он ҷавони босавод дер намонд, ба бемории сил гирифтзор шуда мурд. Ҳукумати Бухоро ӯро бо тантана гӯр кард.

Яке аз мирзоҳои падарам Мирзо Муҳаммад Мурад ном дошт, ки хеле босавод буд. Ба гумонам шеърдӯст ва шеърдон будааст. Аз вай баёзи бисёр хубе ба ман мерос мондааст, ки ҳоло дар китобхонаам маҳфуз аст. Умуман

дар қозихонаҳо ва идораҳои болоии аморат босаводтарин ва хушсалиқатарини одамон ҳамин мирзоҳо буданд. Аҳмади Дониш ҳам дар арк, дар назди қушбегӣ мирзоӣ мекардааст. Дар мирзохонаи қозии калони Бухоро Мирзо Қобил ном мирзоӣ босаводи машҳур кор мекард, ки вай ҳам шоир буд, ҳам донишманд ва забоншинос буд. Солҳои охири умраш дар китобхонаи ба номи Фирдавсӣ, дар Душанбе, дар шӯъбаи дастхатҳо кор мекард ва баъд хеле пир шуда вафот кард.

Рӯзе ба китобхонаи Фирдавсӣ, ба шӯъбаи дастхатҳо даромада бинам, Мирзо Қобил оташин ва хафанамоист. Ҳа, ба шумо чӣ шуд, гуфта пурсам, мегӯяд ки Маҳдум, ҳамин Гиёс (соҳиби луғати машҳур) ба гумонам як одами қаддароз, хароб (лоғар) ҳераовезон будааст. Охир, ҳар луғати даркорино чӯед, намеёбед, луғатҳои нодаркори ба ҳама маълум чӣ қадар ки хоҳед, ҳаст! Аз ин суханони Мирзо Қобил ман ва шарикӣ кораш Сирочиддин маҳдум (ки ӯ ҳам дар ҳамон шӯъба кор мекард) хуб хандидем. Ин ҳарду донишманд ва одамони хушсалиқа бисёр китобҳои дастхатти нодирро таъмир карданд, ҷоҳои сукуташро аз нав навишта пур карданд ва ба китобхона ғоидаи бисёре расониданд.

Мирзоҳои падарам низ одамони босавод ва босалиқа буданд. Дар сӯҳбати онҳо падарам гул-гул мешукуфт. Онҳо низ падарамро ҳурмат мекарданд. Дар Ғичдувон миру ҳоким набуд, бинобар он маснади падарам – қозигӣ калонтарини маснадҳои музофот ба шумор мерафт. Амлоқдор, раис ва муфтии гуё тобеи падарам буданд ва рӯзҳои чумъа, ки дар ҳавлии мо оши шӯлон мешуд, ҳамаи мансабдорон ҳозир мешуданд. Дар хотир дорам, ки амлоқдори Ғичдувон (ки одами сипоҳӣ буд) ба сӯҳбати падарам камтар меомад. Аммо раису муфтии бисёр вақт дар сӯҳбати

падарам мешуданд.

Падарам ошипалавпазиро дӯст медошт ва оши нағзу бомаза мепухт. Додари раиси Гичдувон як марди шӯҳ, ҳозирчавоб ва кӯкнорӣ буд. Аксар вақт падарам ба сӯҳбат ўро чез мезад ва гоҳо шабу рӯз дар ҳавлии мо умр мегузаронид. Дар вақти ошпазии падарам он марди шӯҳ гирдгирди оташдон гашта шӯҳиҳо мекард, ҳикояҳои хандаовар мегуфт ва аз падарам илтимос мекард, ки ошро серравғантар кунад. Падарам ҳам ошро ба дараҷае серравған мекард, ки аз таки дег як нимкоса равған гирифта ба додари раис медод ва ў ҳам бемуҳобо онро дам мекашид.

Падарам бо ин марди шӯҳ чунон улфат гирифта буд, ки ҳатто пас аз инқилоб ҳам муносибатро нақанд ва додари раис ба ҳавлии мо рафтуомад дошт, дар аксар меҳмондориҳо ҳозир буд. Бо шӯҳиҳо ва гуфторҳои аҷоибӣ худ ҳамаро хандонда менишаст. Дар хотир дорам, ки боре, дар соли 1921, тобистон падарам бо улфатҳояш – Аминҷон махсум, ака Шарифхон (дар бораи ин кас дар оянда батафсил хоҳам гуфт) ва Ҳочӣ Зиёдулло – яке аз мардони зариф, ки баршхӯр ва шӯҳ буд (дар идораи адлия кор мекард) ва инчунин додари раиси Гичдувон – ҳамон марди кӯкнорӣ ҳарзагӯ ва шӯҳ дар аробаи кӯтак нишаста ба беруни шаҳр сафар кард ва азми Чаҳорбоғи Кӯлбаро дошт. Албатта ману бародарам ҳам будем. Он вақтҳо дарвозаҳои қалъаи Бухоро посбон дошт ва ҳар кӣ дарояд, ё барояд албатта тафтиш мекарданд, чизу чораҳояшро кофта медиданд. Инак, вақто ки аробаи мо ба дарвоза расида барои аз тафтиш гузаштан бозистод, посбонҳо баромада аробаро ихота карданд ва яке аз онҳо ба таври расмӣ ба ин ҷо, ба он ҷои ароба ва суворони он чашм давонд. Ба гумонам, падарам, ё амаки Аминҷон ба посбон имо карданд, ки вай махсусан

додари раисро сахт тафтиш кард, куртаҳояшро боло карда, шикамаш ва сари дилашро даст-даст карда дид ва дар ин кор шиками ўро сахт пучида ҳам гирифт. Ҳамин кор бас буд, ки додари раис ба куфру ҳақорат сар кард.

– Э лаънати Худо, меғуфт вай. – Ба шиками ман чӣ кор дорӣ? Ман моли падаратро ба кукам печонда баромадам чӣ? Диданат бас набуд, ки пучида гирифтанат чӣ? Э, фалонатба фалонам!

Додари раис гӯё чиддӣ ҳақорат дода куфр меғуфт, аммо амаку падарам ва ака Шарифхонҳо механдиданд.

Дар Гичдувон тӯйҳои калони бойҳо мешуд, як ҳафтадаҳ рӯз давом мекард. Аз туману элотҳои бисёре одам меомад, тӯйхона ва гирду атрофи он як сайлгоҳ барин мешуд. Бозиҳо, мусобиқаҳои гуногун давом мекард. Гӯштингири, бузкаши, тагалу хурӯсчангмонӣ ва ғайра бозиҳо мешуд. Соҳиби тӯй ба ҳамаи ин мусобиқаҳо чома, мӯза, гӯсфанд, асп ва ғайра чизҳоро ба мукофот меғузошт. Мо бачаҳо тухмбозӣ мекардем, чормағзбозӣ мекардем ва ба ҳамаи мусобиқаҳо тамошобин будем. Дар Гичдувон мардум ба ду гурӯҳ тақсим шуда буданд: Учруқ ва Қирғиз. Аз қучо омадани ин номҳо ва ин тақсимотро шарҳ дода наметавонам. Фақат ҳаминро меғӯям, ки ин тақсимо аз туркӣ (ўзбекӣ) омада баромадагист. Зеро ки шиорҳои ин гурӯҳҳо ба забони ўзбекӣ буд: Учрукнинг учтаси, қирғизнинг мингтаси! Қирғиз қирон қилса, учруқ учуб кетадӣ!

Дар Гичдувон бозор калон мешуд. Тобистонҳо бозор рафта роҳатиҷони дастакӣ харида хӯрданро дӯст медоштам. Роҳатиҷон ҳамин ки аз яхдонҳо рафта тахта-тахта ях меоварданду ба рӯи чорпоя гузошта бо дастарраи дудада метарошиданд ва барфи ҳосилшударо бо шолчаҳо печида монда ба харидорон бо қошук, дастакӣ бошад ба даст соз

карда (кулча сохта) аз рӯяш шиннӣ пошида; табакчагӣ бошад, ба табакчаҳои мисин соз карда, шиннӣ пошида медоданд. Яхдонҳо дар Гичдувон бисёр буд. Зимистон одамони ҳамин касб ҳавзҳо, кӯлҳоро яхбандонда, яхи рӯи обро ба воситаи об рехта истодан ғафс карда, бурида, тахта-тахта карда мегирифтанд ва дар саҳро ҳавз қанда, яхҳоро боло-болои ҳам мегузоштанд бо найю хасу беда пӯшонда гирду атрофаш ва болояшро хокпӯш мекарданд, баъд тобистон аз як канораш кофта яхро мегирифтанд ва истеъмол мекарданд. Ин ҳамаро ман дар Гичдувон дида будам. Дар Гичдувон кулчаи ширмол машҳур буд (ҳоло ҳам машҳур аст). Худам дида будам, ки як қишлоқи калон фақат кулчаи ширмолпазӣ мекард. Ширмоли Гичдувон ба Бухоро ва дигар шаҳрҳо мерафт, ҳарчанд ки дар хона нонҳои равшанӣ ва фатирҳои бомаза мепухтанд, лекин мо дар бозор боз ҳавас карда кулчаи ширмол ва ҳалвои терӣ харида мехӯрем.

Дар солҳое, ки мо дар Гичдувон будем, амир бо Русия муносибаташро қанд. Бинобар он қанду карасину гӯгирду газворӣ барин матоъҳо аз бозор тамоман барҳам хӯрданд. Лекин халқи хунарманд бе ширинӣ, бе равшанӣ ва бе оташ намонд. Шинниҳои пермастӣ ривоч ёфт. Ин шинниҳо чунон ширин ва чунон болаззат буданд, ки қанд дар пеши он бемаза менамуд. Аз шиннӣ ҳалво мепухтанд, аз шиннӣ хӯрок мепухтанд, шиннӣ сари дастурхонҳоро оро медод. Дар хонаҳо ба ҷои лампаҳои карасинӣ шамъҳои хурду калон равшанӣ мебахшиданд. Хунармандҳои бисёре пайдо шуданд, ки аз чарбу ва равшани гов шамъ мерехтанд. Ҳатто чунин дурӯғ паҳн шуда рафт, ки гӯё як устои шамърез морро кушта, дар шиками мор пундона парварирда, пахта ҳосил кардааст ва аз он пахта пилта сохта, шамъ рехтааст, ки дар вақти даргирон-

дани он шамъ, ба ҳар ҷо, ки шунаъи шамъ расад морҳо бозӣ карда мегаштаанд... Мо бачаҳо ба ин афсонаҳо бовар мекардем ва аз бозор ҳамон хел шамъ мекофтем. Шамъҳои нимчағӣ, чаҳорякӣ ва ҳар хела месохтанд, ки аз шунаъи ду-сетои он хонаҳои калон ҳам равшан мешуданд. Модоме ки шамъсӯзӣ расм шуд, ба он микроз (асбобе, ки «бини» шамъро мегирифтанд) ҳам баромад. Ба ҷои гӯгирди фабрикий олтингӯгирд баромад. Чӯби дарахти бурсро хушконида, хилол карда, бандча месохтанд ва ду тарафашро ба «олтингӯгирд» (сера) гӯтонида мегирифтанд ва дар вақти лозима, онро ба чӯғи оташ расонида аланга ҳосил мекарданд. Олтингӯгирд бад набуд, лекин барои истеъмоли он дар хонадонҳо албатта як чӯғ оташро саришта карда нигоҳ доштан лозим буд. Ҳатто санги чақмоқро ба кор бурданд.

Ба ҷои ҷиту сатину дигар газвориҳои фабрикий карбосу қаламию алоҷаю шоҳию дигар матоъҳои хунармандӣ – бофандагӣ пайдо шуданд. Чунон карбосҳои нафис мебофтанд, ки қариб аз суф фарқ намекард. Дар қозихона аксарияти мо курта-эзорҳои карбосӣ мепӯшидем. Қаламиро намегӯед; хунармандони гулдаст қаламиҳое бофта мебароварданд, ки рангу нусхаи он қариб аз алоҷаи абрешимӣ фарқ намекард!

Ҳамин тавр будааст зиндагӣ! Дар эҳтиёҷ эҷодкориҳои халқ тараққӣ мекардааст!

Дар бозорҳо ва шаҳру деҳот қаландарҳо, ҳуққабозҳо, «демонаҳо», «мардони худо» бисёр шуда рафтанд. Дар мазорҳо, дар гӯрхонаҳо шайху қорию дуохонҳо ба «корнамой» даромаданд. Мардум ба фиребу найранги онҳо бовар мекарданд. Афсонаҳои деғу парӣ, гӯру қиёмат, дунёбезорӣ ривож ёфт. Намедонам аз ҷи бошад, ки мардум бо ҳамин нақлу афсонаҳо тасалли меёфтанд ва аз

дахон ба дахон мегузарониданд.

Ака Турсуни мо дар яке аз мазор (қабристон)-ҳои назди шаҳр як қаландар, маҷнунеро пайдо кард, ки дар баландии байни қабру сағаҳо ба худ козае сохта, шабу рӯз гулхан афрӯхта, чилим кашида, ҳақ-дӯст гӯён зиндагӣ мекард ва бо сафсатаҳои худ чандин соддаҳоро ба худ мухлис карда буд. Ака Турсун моро як-дубор ба назди он қаландар гирифта бурд. Вай марди қавиҷуссае буд, ки мӯҳои сараш овезон, ришу мӯйлабаш дароз шуда баҳам печида, кулоҳи нуқтезаш чиркин ва дудолуд. Дар танаш ҷандаи дарида, сари дили пурмӯяш бараҳна, чашмонаш барқпош, овозаш ғафси равғанӣ... Маснадаш иборат аз хасу беда, ки ба рӯи он як пӯстаки буз, ё гусфанд густурда шуда, дигар як-ду шолчаи чиркин ва намадпораҳо дар гирди гулхан буду бас. Дар гулхан чойҷӯши аз дуд сиёҳашта мечӯшид, дар чойники чинии нӯлшикаста, ки бо тунука ямоқ шуда буд, ҳамеша чои кабудӣ талх дам карда шудагӣ, дар дастурхончаи чиркин як-нимто нон, камтар мавиз ва ғулунг буд.

Ака Турсун ва моро аз «мувоқиб» сар бардошта қабул кард:

– Нағз омадетон, ҳамин навакак базми париҳо тамом шуда буд ва ман бекор шуда мондам. Ана, намебинед, ҷӯбҳои гулхан ҳануз тамом нашудаанд. Ҳамин шабаш катӣ оташи гулхан баланд буд.

Ман, ки «базми париҳо»-ро бисёр шунида ва ба мавҷудияти онҳо боварӣ доштам, афсӯс меҳурдам, ки чаро барвақт наомадем, то ки мо ҳам ба «базм» иштирок мекардем.

– Париҳо боз кай меоянд? – меурсидам.

– Худо медонад, кай меоянд, – меуфт «марди худо», – гоҳ мешавад, ки ҳар шаб меоянд, гоҳ мешавад, ки ҳафтаҳо, моҳҳо ғоиб шуда мераванд. Лекин овози маро аз дур бо-

шад ҳам мешунаванд ва талабамро адо мекунад.

– Набошад аз парихоятон талаб кунед, ки дар ин ҷо барои шумо як кӯшк созанд!

– Ба ман кӯшк чӣ лозим, – мегуфт «марди худо» ба суоли ман. – Ҳамин пӯстаки зери поям, ҳамин гулхан ва ҳамин коза ба ман басу кифоя!

Боз мандонамӣ карда чизе пурсидани будам, ака Турсун манъ карду гапи дигарро пурсид:

– Марди худо, гӯед, ки қиёмат кай мешавад?

– Қиёмат наздик аст! – мегуфт вай. – Гуноҳи одамон аз ҳад гузашта истодааст. Ба мардони худо, ба қаландарони худочӯй эътиқод кам шуда истодааст. Тавба кардам, бад кардам, астағфируллоҳ! Ёху, ёманху!

Пас ака Турсун аз бағалаш якто нони гарм, якто кулча бароварда ба назди қаландар гузошт ва кисаи худро кофта, намедонам чанд танга ба дасти ӯ дод ва «дуо» гирифта аз ҷо бархост...

Аммо падарам ба ин хел қаландарҳо ва «мардони худо» ва ҳуққабозҳо бовар надошт. Вақто ки ман дар бораи онҳо гап мекушодам ва аз дидагию шунидагиҳоям нақл мекардам, хуб механдиду мегуфт, ки онҳо дурӯғгӯянд, онҳо фиребгар ва найрангбозанд. Ба гапҳои онҳо бовар накун! Пагоҳ-фардо амир ба Гичдувон омада истодааст, ана аскарҳои амирро тамошо мекунад. Ман ба Турсун мегӯям, шуморо ба ягон баландӣ бароварда тамошо диҳад.

Ҳақиқатан, амир азми Гичдувон карда буд. Сабаби ин дар он буд, ки рӯзҳои охир вай ҳис мекард, ки аз зери пояш замин фуру рафта истодааст ва мардум аз дастгоҳу боргоҳи ӯ наметарсидагӣ шудаанд. Хавфи шӯриши умум рӯз то рӯз зиёд шуда истодааст. Банобар он вай хост, ки тӯпу тӯпхонаи мавҷудаи худро ва чанд даста аскаронашро бо нақораю сурнай ва оркестри европой ҳамроҳ гирифта

ба туманҳо барояд ва «қувваю тавони» худро ба мардуми деҳот нишон дода тарсонда монад ва инчунин аз ғаму ғуссаи қадидуқушӣ ва ғавғои шаҳри Бухоро каме осуда, дар Гичдувон ду-се рӯз давр ронад.

Ҳоло ман фаҳмидам, ки ин сафари амир ба табъи падарам чандон нафорида буд, Зеро, аввалан ташвиши қабулу тортуқ тайёркунӣ ва таъмини аскарару одамони вай як кулфати калон буд. На дар қозихона, на дар амлоқдорхона барои ҷо ба ҷо кардани ҷамоа ва наздикони амир шароит набуд. Бинобар он падарам маҷбур шуд, ки ҳам ояи хурдӣ ва ҳам ояи калонӣ ва мо ва умуман бошандағони ҳавлиҳои дарунро кӯчонад. Дар қарибии қозихона, дар пешгаҳи майдонӣ, дар баландӣ ҳавлии калон ва дабдабаноки Қазоқҷонбой буд, ки дар рӯзҳои «меҳмони» амир мо ба он ҷо рафтем. Дар ҳавлии беруни қозихона деғҳои калон шинонда ошу кабобу шӯрбо мепухтанд. Дар меҳмонхонаҳо ва хонаҳои ҳавлиҳои дарун одамони амир меистоданд. Дар майдониҳои гирди қозихона ва боғи намозгоҳ аскарҳо ҷодару-ҷаман заданд. Худи амир дар ҳавлии амлоқдор буд.

Аммо рӯзи омад-омади амир мо дархуд набудем. Шодии мо ҳад надошт, ки амиро ва аскарони ӯро мебинем. Барои тамошо, ака Турсун моро ба рӯи бома, ки дар рӯ ба рӯи дарвозаи амлоқдорхона буд, гирифта баровард. Он бомҳо аз аввали пагоҳ пур аз тамошобин шуда буданд (хайрият, ки ягон боми хона аз вазни он қадар одам начӯкид!).

Поён-кӯча ҳам пур аз одам буд. Ҳама ба роҳи сари пул нигоҳ мекарданд, ки роҳи Бухоро дар он тараф буд. Ҳар замон якто аспакӣ омада мегуфт, ки амир омаданд. Ҳама бо ғулғула ба сӯи омади амир менигаристанд, мунгазир мешуданд, лекин аз амир дарак набуд. Боз пас аз ним со-

ати дигар аспакии дигаре тозон меомад ва меғуфт: амир омаданд, амир омаданд. Боз ҳама ба роҳ менигаристанд, боз ҳаяҷон меафзуд. Ҳамин тавр, аз аввали пагоҳ то пас аз нимрӯзӣ «амир омаданд» меғуфтанду амир намеомад. Ниҳоят пас аз пешин даста-даста сарбозҳо омадан гирифтанд. Баъзе дастаҳо мусиқӣ-оркестр дошт, баъзе дастаҳо суруд мехонданд. Ин дастаҳои махсус таълимдидаи ҳарбӣ буданд, ки «шефиска», «териска» ва боз намедонам чӣ номҳо доштанд. Онҳоро мутахассисҳои ҳарбии турк, белогувардистҳо ва англисҳо омӯхта буданд. Онҳо сару либоси ҳақиқатан ҳарбиёна доштанд (на мисли сарбозҳои пештараи амир, на мисли «сешанбегиҳо»). Дар китфҳояшон миштиқҳои панҷтира, ҳафтираи англисӣ, дар сари синаҳо «қаторвазна»-ҳо... Сардоронашон бо пагонҳо, шамшерҳо ва мавзирҳо худро оро дода буданд. Аз паси онҳо тӯпу-тӯпхона расид. Тақрибан даҳ-дувозда тӯпи на хурду на калон, ба аспҳои пурзӯр баста шуда, бо тӯпзанҳо ва кӯрхона (сандуқи тир) омаданд. Гулдур-гулдури чархи тӯпҳо ва намуди боҳайбати онҳо мардуми надидаро ба воҳима ва ҳаяҷон оварда буд.

Пас аз гузаштани ҳарбиҳо калоншавандагони ғайри ҳарбӣ, ки аз одамони хосси амир буданд қатор шуданд. Онҳо чомаҳои шоҳӣ, зарбофт, саллаҳои сипоҳона (гирдаи саҳт печонидашуда – шалғамӣ) ва камарбандҳои нукураю тилло доштанд. Пас аз гузаштани ин гурӯҳ боз як даста – «шербачаҳо»-и махсуси амир, ки либосҳои сабуки чакқон – нимкамзолҳои то зону, миёнбандҳои шоҳӣ, ханҷарҳо, гурзчаҳо ва шалворҳои васеъи афғонидӯхт доштанд, пиёда гузаштанд, вале аз амлоқдорхона дур нарафта, атрофи дарвозахонаи онро ихота карда гирифта истоданд. Баъд дуто-дуто аспҳои бисёр зеборо, ки хеле оро дода буданд – ба сарҳояшон тоҷ, ба сағраҳояшон чулҳои зардӯзӣ, зинҳои

махмалин, ўзангиҳои тиллокори доштанд – шотирҳои чавон, дар либоси шотирӣ – кулоҳи нуктези баланд, дар поҳо зангӯлачаҳо, дар миёнҳо камарҳои нукурагирифта гузаштанд, ки миқдори он аспҳо як-даҳто буд. Ва ниҳоят худи амир дар фойтуни дуаспаи калон расида омад. Фойтунчи ҳам либоси махсуси сиёҳ дар бар дошт. Амир танҳо нишаста буд. Ба дуо ва салому фотиҳаи муллоён, боён ва мансабдорон, ки дар кӯча буданд, дасташро ба ришаш бурда, гӯё алек мегирифт. Худаш дар чомаи фохираи махмали гулобии зардӯзӣ, дар по мӯза, дар сар саллаи сафед, ки тоҷи майдае дошт, оро ёфта буд. Фойтун ба роҳравхонаи амлоқдорхона рафта даромад, дигар мо надидем, ки амир чи тавр фуromaд, киҳо пешвозаш гирифтанд ва дар кӯча будагон чи кор карданд. Зеро ки ака Турсун моро зуд аз бом фуrowарда ба ҳавлӣ бурд, ки ҳамин қадараш бас аст.

Амир Олимхон дар Гичдувон се-чор рӯз истоду баргашта ба Бухоро рафт. Ҳама одамонаш ва сарбозонаш ҳамроҳаш рафтанд. Гичдувон якбора гӯё холи шуда монд. Мо ба ҳавлӣ баргаштем. Падарам хеле монда шуда буд. Рангаш қанда, лоғар гашта монд. Намедонам амлоқдор (Мухторҷони нонвой) ба чи ҳолат буд. Лекин писари ӯ – Муҳаммадҷон (ки баъдтар ба худ тахаллуси Васфиро гирифт) ҷураи ман, шоду хуррам буд. Вай ҳамсинни ман, як бачаи хушфеъл, хушмуомила, доно ва боақл буд. Ҳамроҳ бозӣ мекардем, мегаштем, чоҳои сарбозони амир истодагиро мидидем, ки шояд ягон таппонча, ёки тири милтиқро ёбем. Афсӯс ки аз сарбозон ба ғайр ахлот ва ифлосӣ чизи дигаре намонда буд. Ин писари Мухтори нонвой, ки аз ҳамон вақтҳо бо ман тарҳи дӯстӣ баста буд, пас аз инқилоби Бухоро низ ҳамдигарро ёфтем ва дар Бухоро гоҳ-гоҳ вохӯрда меистодем. Акнун китобхон ва бо хату са-

вод шуда будем. Сӯҳбатамон аз китобу аз машқи хату ва мактабхонӣ буд... Баъдҳо Муҳаммадҷон шоир шуд, тахаллуси Васфиро гирифт ва шеърҳои бисёре навишта ба газетаҳо чоп кард. Худаш аз аввал то ба охири умраш коркунӣ идораи газета буд. Аввал чандин сол дар газетаи Бухоро кор кард. Баъд ки дар Тошканд газетаи «Ҳақиқати Ёзбекистон» (ба забони тоҷикӣ) ташкил ёфт, ӯ кӯчида ба Тошканд рафт ва ба ҳамин газета ба кор даромад. Чандин дostonҳо навишт, тарҷумаҳои шеърӣ бисёре дорад, аз классикҳо, аз шоирони ҳамин замони тоҷик ба забони Ёзбекӣ ва баръакс. Забони тоҷикиро нағз медонист, болаёқат ва хушбаён буд. Зуд шеър мебофт ва дар ҳар хусус, дар ҳар маврид, бахшида ба ҳар кас шеър гуфта метавонист. Пас аз анҷумани якуми нависандагони Тоҷикистон, ки вай вакили он буд, ӯро ба аъзогии Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон қабул карданд. Пас аз 5-6 сол, ки чизи дурусте нанвишт дар қатори се-чаҳор нафар ба ном нависандаҳо, аз сафи нависандагони Тоҷикистон хориҷ карданд. Ман ҳар қадар кӯшиш кардам, ки ӯро моноам, нашуд. Лекин баъдтар, пас аз гузаштани чанд сол ва пас аз эҷодкориҳои дурусташ, бо тавсияи худи Мирзо Турсунзода ӯро боз ба сафи нависандагони Советӣ қабул карданд. Лекин ин дафъа дар Иттифоқи нависандагони Ёзбекистон. Васфӣ бисёр менӯшид. Ҳамин нӯшиданҳо оҳиста-оҳиста кори ӯро карданд ва ҷӯраи хуби ман дар аввали солҳои ҳафтад бемор шуда вафот кард. Қабраш дар қабристони Дурмани шаҳри Тошканд, дар қатори одамони номдори Ёзбекистон аст.

Васфӣ бо Ҳаким Ҳомидӣ ном рафиқ ва ҳамдами ман бисёр дӯсти қарин шуда буд. Дӯстии инҳо дар Тошканд оғоз ёфт. Одатӣ ҳамшаҳриҳо дар шаҳри худ бо ҳамдигар чандон коре надоранд. Лекин дар мусофират, дар шаҳр ва

макони дигар ҳамдигарро ёфта мегиранд ва бо ҳамдигар улфат ва дӯст мешаванд; вомехӯранд, сӯхбат мекунанд, ёди ватан – шаҳри худро мекунанд ва хеле тасалли меёбанд. Ҳаким Ҳомидиyo Васфӣ ва боз чандин бухориҳо – ба мисли Яҳё Юлдош, Самеъзода К., Айюб Саидӣ, Зикриё Ҳочаи шоҳмотбоз ва дигарон – бо ҳам қарин гаштанд ва оҳиста-оҳиста дар маслаку нияту корубор ҳам бо ҳам наздик шуданд.

Ҳаким Ҳомидӣ писари Ҳамидхоҷа, яке аз дӯстони падарам буд. Дар вақти амир дар туманҳои майдаи Бухоро қозигӣ мекард. Бо Аҳмадҷон маҳдуми Ҳамдӣ хешигарӣ дошт. Ҳаким Ҳомидӣ дар вақти дар дорулмуаллимин хонда гаштани ман, ҳамроҳ мехонд. Аввал аз ман як синф поён буд; баъд дар миёни сол (бинобар нағз хонданаи) ба синфи мо гузарониданд. Баъзе як ўзбекбачаҳои шўх ва шум ба ў лақаби «Пўтти»-ро дода буданд. Имтиҳон надода ба синфи мо гузаштани Ҳомидӣ гаши он шумбачаҳоро овард ва ин ҳаҷвияро дар ҳақи ў гуфтанд:

Пўтти, имтиҳон бермасдан

Иккинҷӣ асосга ўтдӣ!

Ҳомидӣ чўраи бисёр самимӣ, чўраи мувофиқи ман буд. То дами охиринаш ин чўрагӣ канда нашуд. Ҳар вақт, ки ман ба Тошканд мерафтам, албатта Ҳомидӣ (ҳамроҳи Васфӣ) дар гирду атрофи ман буд. Лекин Ҳомидӣ одами хоксор, фақир ва бемурод буд. Даъвои калон надошт. Зўр зада, ҳаракат карда номзади илми педагогӣ шуд ва дар пединститути Тошканд муаллимӣ мекард, ба забони ўзбекӣ дарс меод. Ба забони тоҷикӣ ҳавасе дошт, фаъолияти адабӣ қардан мехост, ҳаракат мекард, ки чизеро тарҷума кунад, ба чизе тақриз нависад ва ҳоказо... Азбаски Васфӣ дар газетаи тоҷикии Тошканд кор мекард, Ҳомидӣ ҳам дар гирду атрофи газета буд. Мухаррир ва ходимони

газета ҳам ин ҳардуро дӯст медоштанг ва ҳурмат мекарданд.

Забони тоҷикӣ ва адабиёти тоҷик дар Тошканд Ҳомидиyo Васфиро бо шоири забардасти тоҷик – Муинзода қариб ва қарин карда буд. Ин се рафиқ (хусусан Муинзода) ба арақхӯрӣ майли зиёд доштанг. Ҳомидӣ доништа менӯшид, бисёр наменӯшид. Лекин худро аз арақхӯрхо намекашид, дур намешуд.

Муинзода (Мунирхон) пеш аз соли 1937 дар Душанбе ходими адабии театри Лоҳутӣ буд. Боре директори театр Олимҷон Бобоҷонон бо талаби режиссёр Фатхулло Умаров ба вай як шеъри туркиро – дар ҳаққи 26 комиссари Боку – медиҳад, ки ба тоҷикӣ тарҷума кунад. Лекин Муинзода арақхӯр ва бепарво ба зудӣ тарҷума намекунад (Муинзода дар хонаи стандартии кӯчаи Орҷоникидзе, дар поёни квартираи мо зиндагӣ мекард ва қариб ҳар шаб мастию арақхӯрӣ мекард. Аввали рӯз аз хоб сар бардошта натавониста, менолид, то ки духтараш рафта як шиша арақ харида меоварду ба ҳалқи падараш мерехт ва пас вай «одам» шуда аз ҷо бармехост. Бисёр вақт духтараш омада аз мо даҳ сӯм қарз гирифта мерафт. Дар натиҷаи ҳамин арақхӯрӣ кор ҳам карда наметавонист).

Он шеъри туркӣ ба муносибати кадом як юбилеи 26 комиссари Боку лозим будааст. Юбилей қариб мешавад, лекин тарҷума нест. Як бегоҳӣ худи Бобоҷонон ҳамроҳи Фатхулло Умаров ба хонаи Муинзода меоянд, ки вай бо улфатхояш Ғанӣ Абдулло, Баҳлулзода ва боз намедонам киҳо арақхӯрӣ карда нишастааст. Ба суоли Бобоҷонон, ки тарҷума чӣ шуд, Муинзода меғӯяд, ки он шеъри ба 26 комиссари Боку бахшида шударо ман сӯрох карда ба фалонам овехтам. Ин суханро Фатхулло Умаров зуд ба дафтари хабаркашиаш қайд мекунад. Пас аз ҳамин, дере нагузашта

дар клуби нависандагон (дар ҳамон хонаи кӯчаи Орҷоникидзе як квартираро клуб карда буданд) бо хузури Бобоҷонов ва дигарон Муинзодаро муҳокима карданд ва аз сафи нависандагони тоҷик хориҷ карданд. Худи ҳамон шаб, ки ҳаво хунук ва барф меборид, Муинзода ба вокзал баромада, ба поезд аввал ба Хӯҷанд ва баъд ба як қишлоқи дури Андичон рафта муаллимӣ карда мегардад. Пас аз гурехта рафтани Муинзода як рӯз духтараш ба ман хатчае оварда дод, ки Муинзода навишта буд. Дар он хатча вай аз ман, чун аз котиби масъули журнали «Барои адабиёти сотсиалистӣ» илтимос мекард, ки ҳаққи қалами ӯро аз бухгалтер рӯёнида, ба аҳли байташ диҳам. Ман ин илтимоси ӯро ба ҷо овардам ва то кӯчида ба Ленинобод рафтани аҳли аёлаш ҳамеша ёрӣ ва мададгори намудем. Муинзода бо вучуди арақхӯр буданаш оқил ва дурбин будааст. Бо ҳамин гурехта рафтани аз дасти ҷаллодони Сталин дар соли 1937 халос шуд ва бохузур кор карда, зиндагӣ карда гашт. Дар охири солҳои ҷанг котиби якуми СК-аи Ўзбекистон – Усмон Юсуфов ӯро дар Андичон ёфта мегираду ба шоирӣ ва қудрати ӯ таълим шуда ба Тошканд меорад ва ба Ғафур Ғулом супорида мегӯяд, ки аз вай истифода кунад.

Ғафур Ғулом шоири халқии бузурги ўзбек, соҳиби ҷоизаи Ленинӣ, офаринандаи шеърҳои дostonҳои бисёре; марди оқил, донишманд, шӯҳ, хоксор ва шаробхӯри гузаро буд. Тоҷикиро меомӯхт, хусну таваҷҷӯҳе дошт, худро аз авлоди Бедил (бобом ҳамшаҳри Бедил аз Насаф) мегуфт. Бо ман ва бо Раҳим Ҷалил дӯстӣ дошт. Раҳим ба Тошканд биёяд, дар хонаи Ғафур меистод ва баръакс Ғафур ба Ленинобод биёяд дар хонаи Раҳим. Пас аз соли 1971 (пас аз зилзилаи Тошканд) вафот кард. Қабраш дар Дурмани Тошканд.

Муинзода бошад, бо ҳамин тошкандӣ шуда, нағз кор карда мегардад, вале боз арақхӯриро давом медиҳад. Хусусан ки шеф ва ҳамкори ӯ Гафур Гулом буд! Бо ҳамин, арақхӯрӣ ин шоири забардаст, хушилҳом ва доноро барвақт аз дунё бурд. Вай дар миёнаҳои солҳои 1970 ба Хўҷанд кўчида рафта вафот кард.

Ҳомидӣ то солҳои 1987-88 зинда буд, кор мекард. Пас, гўё дар натиҷаи бемории саратон (рак) вафот кардааст. Дар ҷанозаи ӯ Яҳё Юлдош иштирок ва сардорӣ кардааст, бо иззат ва икром дар Дурман дафн кардаанд. Аммо худи Яҳё Юлдош ҳам пас аз ҷанд моҳи дигар, дар тирамоҳи сол 1988 аз баландии фишори хун вафот кард ва бо ҳамин дўстон ва ҳамқаринони ман, ки дар Тошқанд буданд, ҳама сипарӣ шуданд ва ягон кас намонд. Афсўс!

Яҳё Юлдошев писари Ҳоҷӣ Гадоӣ (Ҳамроев) ном яке аз ҷадидони Бухоро буда, дар гузари..... (Лаби рўд, аз Говкушон ба сўи Бозори нав) ҳавлии хубе дошт. Синну солаш баробари ман буда, ҳамроҳ дар дорулмуаллимини Бухоро мехондем, ҳамроҳ дарс тайёр мекардем. Азбаски Ҳоҷӣ Гадоӣ одами бой буд, бештар ману Ҳомидӣ (гоҳ-гоҳ Иброҳим Мўъминов ҳам, ки ҳамроҳ мехондем) дар ҳавлии Яҳё дарс тайёр мекардем, ҳам оши палав мехўрдём. Яҳё бачаи хушёр, боақл буда қалами равон ва тез дошт. Аз аввал ба журналистӣ ҳавас кард ва муваффақ ҳам шуд. Ҳанўз мо дар дорулмуаллимин мехондем, ки фелетонҳои вай дар газетаи «Озод Бухоро» ҷоп мешуд. Як фелетони вай ба зидди Аббос Алиев буд, ки баъд ўро дастирӣ карда Комил Алиев (журналист ва фелетоннависи машҳури ўзбек) дар газетаи «Қизил ўзбекистон» мақола навишт. Вақто ки синфи моро ба Самарқанд, ба аввалин институти олии педагогии Ўзбекистон (ВПИ) кўчонданд, Яҳё нарафт, ба кори газета даромад. Баъд ба Тошқанд рафт, дар УзТаг

тарҷумон ва муҳаррир шуда кор кард. Солҳои гирудори хоинонаи Сталин аз Тошканд гурехта ба Тоҷикистон, ба Душанбе кӯчида омад, худаш дар газетаи «Қизил Тоҷикистон», занаш муаллима ва директори мактаб шуда кор карданд. Пас аз гирогирӣ ба охир расидан, пас аз марги Сталин боз ба Тошканд баргашт ва ба кори журналисти давом кард. Дар мавриди ба Тошканд рафтани ман вай маро меҳрубона пешвоз мегирифт, дар ҳавлиаш меҳмондориҳо мекард; дар мавриди ба Душанбе омадани албатта маро суроғ мекард ва ба хонаам меҳмон мешуд. Занаш Саодатҷон зани меҳрубон, боақл, батадбир ва зебо буд. Ҳанӯз дар қайди ҳаёт аст ва дар Тошканд зиндагӣ дорад. Ман боз дар мавридаш дар бораи дӯстонам суҳан хоҳам кард. Ҳоло гапро дар бораи падарам давом медиҳам.

Падарам дар Ғичдувон то ба сар шудани инқилоби соли 1920 Бухоро қозигӣ кард. Мо ҳам бо вай будем. Ғичдувон бисёр хуб, аз ҳар ҷиҳат, ҳам аз ҷиҳати обу ҳавояш, ҳам аз ҷиҳати ободониаш, ҳам аз ҷиҳати мева ва нозу неъматӣ фарвонаш ба мо маъқул буд. Лекин орзуи Бухоро рафтани, дар кӯчаҳои сангфарши он, дар бозорҳои бисёри он сайр карда гаштан ҳамеша дар хаёли ман буд. Инак, ду рӯз пеш аз сар шудани ҷанг (ки инро мо наметодистем) падарам моро ба Бухоро фиристодани шуд. Ману бародараму хоҳарам ва ҳарду ояҳоямро. Маълум мешавад, ки вай аз огози ҷанг хабаре доштааст, ки аҳли-аёлашро дар сари вақт ба Бухоро фиристод.

Он бегоҳ, пеш аз сафари Бухоро ман аз хурсандӣ дер гоҳ хобида натавонистам. Пагоҳ ба Бухоро меравем, ба орзу мерасам... Саҳари барвақт ношито карда, ба ду аробаи кӯтак бор шуда ба сӯи Бухоро ҳаракат кардем. Меғуфтанд, ки байни Ғичдувону Бухоро панҷ санг роҳ аст. Ин панҷ

сангро, ки ҳар сангаш 12 километр аст, мо қариб дар як рӯз тай кардем. Ҳаво чандон гарм набошад ҳам офтоби моҳи сентябр хеле батаъсир буд. Азбаски роҳ бедолу дарахт буд, офтоб ҳамеша ба пешонаи мо буд. Дар нимаи рӯз ба сари пули Меҳтар Қосим расидем. Ин пули хиштине буд, ки ба болои дарёи Зарафшон сохта буданд. Дар гирду пеши пул дарахте, сабзае набуд, дашт буд. Вале аз пул ки гузаштед, дар соҳили тарафи Бухоро чойхонаҳо, ошхонаҳо, саройҳо ва як растачаи болопӯшидае буд. Мо ба чойхонаи канори дарё манзил кардем. Калонҳо ба чою нонхӯрӣ нишастанд, ману бародарам ба канори дарё фуромадем, ки обаш хеле кам, мисли як чӯе қорӣ буд. Лекин одоғаш ва канораш пур аз сангчамайда ва рег буд, ки ба бозии мо мувофиқ афтод. Пас аз соате осудан боз ба роҳ даромадем ва дар соатҳои 4-5 бегоҳӣ чархи аробаи мо ба рӯи қайроқҳои фарши кӯчаи Бухоро садо дод. Аробаи мо аз дарвозаи Самарқанди Бухоро, ки дар беруни он майдони васеъ, қои машқи сарбозони амир буд, ба шаҳр дохил шуд. Ба ҳавлии дар гузари Дегрезӣ будаи худамон фуромадем. Ҳавлибудагон – қадрдонҳо ва наздикони мо хурсандона моро пешвоз гирифтаанд. Он шаб осуда хобидем. Пагоҳ аз хоб бархоста, дар рӯи ҳавлӣ ношито карда истода будам, ки дар ҳаво аэроплан пайдо шуд. Ин аввалин бор буд, ки ман аэропланро меидам. Вай дар осмони лочувардӣ хеле майда менамуд. Дуболдор буд, ки онро ташхис кардан мумкин буд. Ҳар замон-ҳар замон аз думаш мисли дуди сафед чизе мебаромад. Мо мегуфтем, ки аэроплан паперос мекашад. Лекин он варақаҳои сурху сафед – хитобномаҳо ва муроҷиат ба мардуми Бухоро будааст, ки пас аз замоне одамони мо аз кӯча ёфта оварда ба мо доданд. Ман ки савод доштам, он хитобномаҳоро хонда додам. Онҳо мардумро ба шӯриш, ба нест кардани аморати Бухоро, ба

озодӣ ва ҳуррият ташвиқ мекарданд. Занҳо, ки посбони ҳавлии мо шуда меистоданд, хабар доданд аэроплан ҳар рӯз дар осмон парвоз карда хат мепартояд. Ҷадидҳо «яшасун ҳуррият, яшасун мусовот!» мегӯянд. Амир аскарӣ бисёр, тӯпу-тӯпхонаи бисёр чамъ кардааст. Агар рафту чанг сар шавад, амир ҳамаи ҷадидҳоро қир карда, нест мекардааст. Муллоҳо гуфтаанд, ки як хишт аз қабри ҳазрати Баҳоуддин боқӣ монад ба Бухоро осебе намерасад ва ғайра ва ҳоказо... Аз ин хабарҳо калонсолҳо хафа шуда бошанд ҳам, ман парвое надоштам. Пурсидам, ки сарбозҳои амир машқ мекунанд ё не? Гуфтанд ҳар ҳафта се рӯз ба ялангии беруни дарвозаи Самарқанд тӯппаронӣ мекунанд. Ман давида берун баромадам ва аз ака Турсун хоҳиш кардам, ки пагоҳ маро ба машқи сарбозҳо, ба тамошои тӯппаронӣ барад. Вай розӣ шуд.

Рӯзи дигар, аввали саҳар, ҳанӯз офтоб сар назада хоҳарам маро аз хоби ширин бедор карда гуфт, ки зудтар аз хоб бархезам, ки аз машқи сарбозҳою тӯппаронӣ мондам. Чӣ тавр гуфта пурсам гуфт, ки ана гӯш кун, тӯп парона истодаанд. Ман ҳушёртар шуда гӯш кунам, дар ҳақиқат аз дур овози тӯп шунида мешуд. Пас зуд дастурӯ шуста ба берун тохтам, ака Турсунро бедор карда гуфтам, ки аз машқи сарбозҳо дер кардем. Вай ҳам зуд аз ҷо бархоста дастурӯ шуста истода буд, ки дари кӯчаро кӯфтанд. Рафта кушоем, Атқиеҳоча – бародари ояи калонӣ омадааст ва бо овози баланд хабар дод, ки:

– Дар Когон газот шудааст, ин овози тӯп аз ҳамон ҷо! Гӯё амакам – қозикалон фармудаанд, ки берун набаромада, мунгазири фармон шавем.

Хурсандӣ ба гусса, шаҳди лабон ба захр мубаддал гашт. Газот, яъне чанг сар шудааст. Акнун чӣ кор мекунем?

– Ҳеч гап не, даромада ношито кунед! – гуфт ака Турсун

осудаҳолона.

Мо ин хабарро ба ҳавлии дарун бурдем. Ҳамаи занҳо бедор шуда буданд. Воҳима ва тарсу ваҳм боло шуд. Гӯши ҳама ба тӯппаронӣ шуд. Баъд баъзе калонсолҳо ба ҷавонҳо тасалло доданд. Фармуданд, ки ҷоҳоро ғундошта, ба таҳхона дароём, ба ҳар эҳтимол таҳхона эминтар аст ва ношторо дар таҳхона кунем. Мо ба таҳхона даромадем. Оҳиста-оҳиста овози тӯп ва ғуввоси гузашта рафтани тирҳои тӯп ва таркиши бомбаҳо баланд шудан гирифт. Рӯзи дигар як тири тӯп ба болохонаи мо расида, девори хонаи калонро шикоф намуда, дар рӯи ҳавлии мо таркид. Ҳама ҷо аз дуди сафеди захролуд пур гашт. То ба ҳалқи мо дуди талх расид. Пас аз он ки дуд бартараф шуд, ману акем ба рӯи ҳавлӣ тохта кӯрғошиммайдаҳои тири тӯпро меғундоштем. Лекин ояҳо, апаҳо моро коҳиш карда ба таҳхона дароварданд ва хабар доданд, ки Маҳмуд ном бачаи гузари мо дар кӯча ҳамин тавр кӯрғошиммайда мечидааст, ки як тир омада ба сараш задаасту ҷо ба ҷо мурдааст.

Рӯзи дуюми ҷанг аз қозихона фармоне омад, ки мо ба қадри лозимӣ либос ва чизу чора гирифта ба гузари Мирдӯстим (дар ҷиҳати ғарби Бухоро) ба ҳавлии як хешамон равем.

Намедонам пиёда, ё бо ароба ба гузари Мирдӯстим рафтем. Ингузар аз ҳадафи тирҳои тӯп ба канортар буда, ғавғою маҳшари ҷанг ҳам чандон шунида намешуд. Дар ҳавлии даруни он ҷо ҳамаи занҳои хешу табор, дар роҳрави дарози болояш пӯшидаи он, мардон ҷо карда менишастанд. Он ҳавлӣ боғчае дошт, ки мо бачаҳо дар он бозӣ карда мегаштем. Писари соҳиби ҳавлӣ Ҳасанхон ном дошт, ки ҳамсинну соли ман буд ва мо ҷӯра шудем. Рӯзи ҷаҳоруми ҷанг хабар омад, ки Тӯраи Ғузор бо лашкари

фаровон омада истодаанд, лашкари куффор, гӯё ақибиншинӣ кардааст. Дар ҳақиқат ҳам ҳамон шаб садои тӯп каме хомӯш шуд. Лекин рӯзи панҷум, аз аввали пагоҳ боз садои тӯппаронӣ зӯртар шуд. Ҳатто ба ҳамин канори шаҳр ҳам тирҳои «щрапнел» гув-гув карда омадан гирифтанд. Пас боз фармон шуд, ки зуд аз шаҳр берун равем.

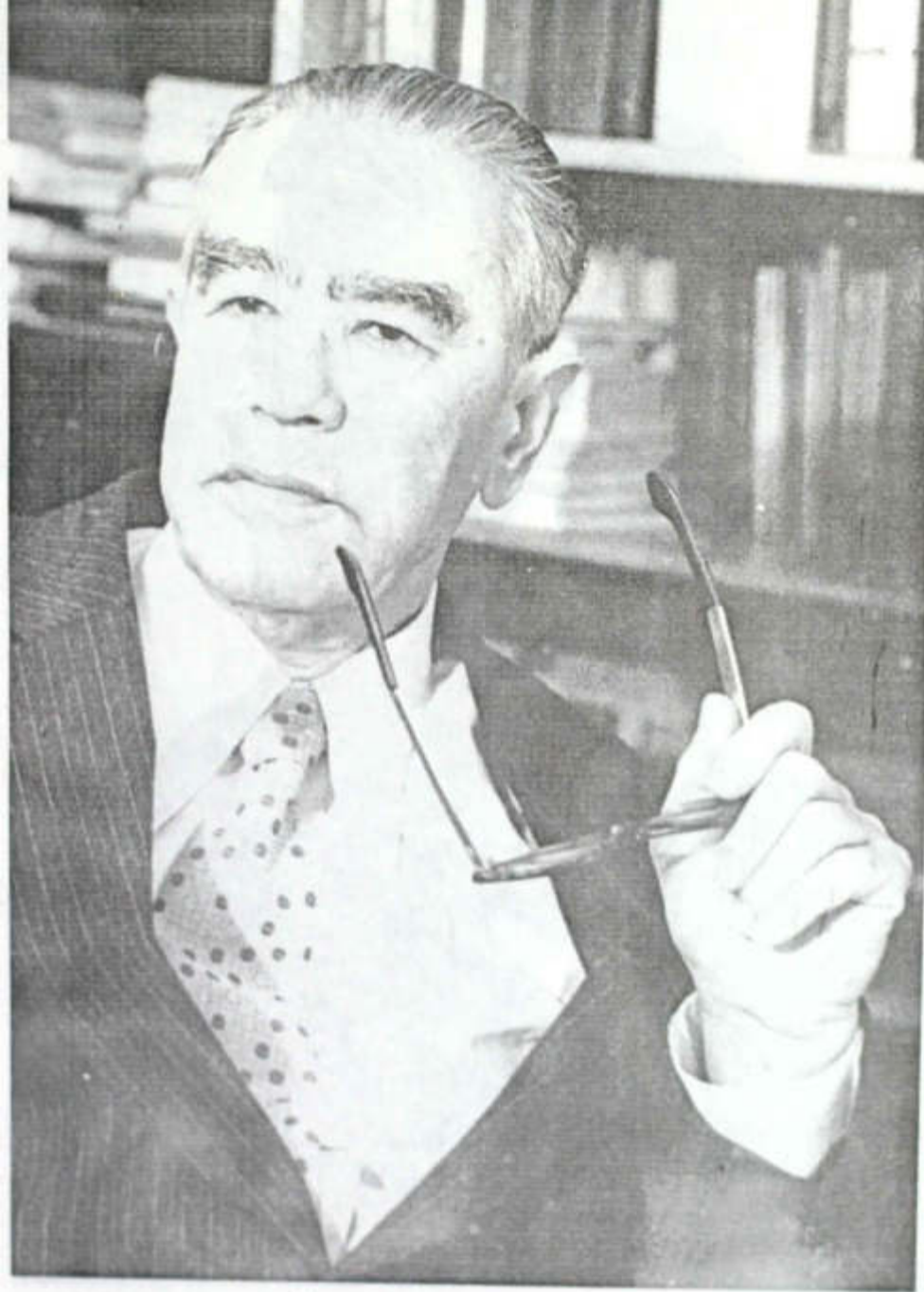
Ҳамон рӯз он қадар саросемагӣ, он қадар дӯлоб шуд, ки ман дуруст дар хотир надорам. Ҳамин қадараш ба ёдам аст: пиёда, аспакӣ, харакӣ, бо аробаҳо мардум аз шаҳр баромада, гурехта рафта истода буданд. Дар миёни он издиҳом ман саргардон шуда монда, аз аҳлибайтамон чудо шудам.

Мегиристам, ба одамҳо муроҷиат мекардам, лекин ҳеҷ касро ба ман коре набуд... Нохост, бинам, ки ака Турсун ба як аспаке сувор, маро чез зада гаштааст. Давида ба наздаш рафтам, гуфт, ки ба қафои вай ба асп сувор шавам. Лекин ҳеҷ наметавонистам. Хурд будам, қадам намерасид. Ба одамҳои калонсол зорӣ карда хоҳиш мекардам, ки ба ман ёрӣ диҳанд, то ки ба асп сувор шавам. Лекин ҳеҷ кас ёрӣ намедод. Ниҳоят ака Турсун аспро ба канори як баландӣ ронд, ман аз он баландӣ ба асп, ба қафои зин сувор шудам ва маҳкам аз миёни ака Турсун дошта гирифтам. Ака Турсун асп ронда, аз дарвозаи Тали Поч ба беруни шаҳр баромад. Ба беруни шаҳр мардум ба ҳар тараф парешон шуда, роҳ андаке холитар шуд. Ана, дар ин ҷо мо ба аробае, ки дар он аҳлибайти мо (ояи калонӣ, хоҳарам, акаам ва дигарон) нишаста буданд расидем. Ман аз қафои асп ба ароба гузаштам ва оҳи сабуке кашидам. Ароба аз они амаки Абдулҳафиз ном мулозими амакам будааст. Вай моро гирифта ба ҳавлии худаш мебурд. Аммо ояи хурдӣ ва бародару падари ӯ чӣ шуданд, намедонам. Баъд фаҳмидам, ки онҳоро амаки Муҳаммадихоҷаи тарикачӣ саравонӣ

карда нигоҳ доштааст.

Ҳавлии амаки Абдулҳафиз дар яке аз қишлоқҳои калони Вобкенд, дар сари роҳи Бухоро – Ғичдувон будааст. Ҳавлии калони беруну дарундор, боғу сарҳавзу ангурзорҳо дошт. Дар ин ҷо осудем. Занҳо ва мо бачаҳо дар ҳавлии дарун, ака Турсун ва Атқиёҳоҷаино дар берун буданд. Ман бо писарҳои амаки Абдулҳафиз ҷӯра шудам ва рӯзу шабҳоям хуш мегузашт. Бачаҳо ва ҷиянҳои Абдулҳафиз дар ёбон гандум даравида, хирман карда, кӯфта буданд. Гандум аллакай ба анбор оварда шуда буд, лекин коҳаш монда будааст. Инак, линга ва ҷуволҳоро ба се-чор хар бор карда, ману бачаҳо ба коҳқашонӣ сар кардем. Рӯзи дуҷоми коҳқашонӣ мо дар сари хирман будем, ки аз роҳи калон як даста аскар, пеш-пешӣ онҳо ду-се нафар тоҷик, ё ўзбекон дар тан камзӯлчаҳои чармин, дар сар телпакҳои гирдаи баррағӣ доштанд ва дар бозувонашон латтаи сурх баста буданд, гузаштанд. Мо аз тарс худро ба даруни коҳ задем. Пас аз он ки суворон аз назар пинҳон шуданд, коҳғундорӣ накарда, ба харҳо сувор шуда, давон-давон ба ҳавли омадем. Амаки Абдулҳафиз дар сояи тоқ, дар рӯи ҳавли ба ҷи қоре машғул буд. Ҳаяҷони моро дида пурсид:

- Хӯш, ҷи воқеа рӯй дод?
- Мо урусро дидем, – гуфтем, ҳаяҷон ва тарси худро пинҳон накарда. – Аз роҳи калон аспакиҳо гузаштану рафтанд.
- Аз ҳамин тарсида бе коҳ омадед?
- Ҳа, охир урусҳо буданд...
- Хайр бошанд ҷи?
- Мо тарсидем.
- Э писарам, – гуфт осудаҳолона амаки Абдулҳафиз, – рӯзе шавад, ки ба урус ҳамтабақ мешавад! Аз ҷи урус метарсед?!

Соли 1980, Чаллол Икромӣ

Соли 1959, Чалоб Икромӣ

Соли 1982, Чалол Икромӣ

Солн 1986, Чалол Икромий

Августи соли 1930. Вакилони анҷумани зиёӣёни тоҷик
Нишастагон, аз чап - Ҷалол Иқромӣ, Рабӣӣ, М. Бурҳонов, Дар
катори I - Зехнӣ, Айнӣ, Лоҳутӣ, Шотемур, Носир Муҳаммадов,
Ҷабборӣ, Диконов, Чинор Амонов, Ализода

Аз чап ба рост: М. Раҳимӣ, С.Улуғзода, К. Улуғзода, Ҷ.Иқромӣ,
Б.Раҳимзода, С.Ҷавҳаризода, Н.Маъсумӣ, Ф.Ниёзӣ (солҳои 1950)

Соли 1951. С.Айни, Ҷ.Икромӣ, С.Улуғзода.

Анҷумани 3-уми нависандагони РСФСР. Аз чап ба рост дар қатори
икум – Ҷ. Икромӣ, М.Турсунзода, Р.Ҷалил, М.Шолохов,
М.Миршакар, А.Шукӯҳӣ.

Солт 1957. Москва. Чалол Икромий

Соли 1982. Душанбе Ҷ. Икромӣ бо Сотим Улуғзода

Сотим Улуғзода ва Ҷалоли Икромӣ - ду нависандаи бузурги тоҷик
дусти наздик буданд.

Чалол Икромӣ бо Алексей Сурков (аз рост). Анҷумани 3-юми
нависандагони РСФСР.

Чалол Икромӣ бо нависандаи казок Анвар Олимҷонов (аз рост).
Москва

Соли 1959. Москва. Переделкино. Мирзо Турсунзода ва Чалол
Икромӣ

Чалол Икромӣ ва Абдусалом Дехотӣ (аз рост). Соҳои аввали 1950

Отаҳон Сайфуллоев, Павел Лукнитский ва Чалол Икромӣ (аз чап ба рост). Анҷумани 3-юми нависандагони РСФСР.

Лонк Шералӣ, Раҷаб Амонов, Отаҳон Сайфуллоев, Аскар Ҳаким, Султон Мирзошо, Фотех Ниёзӣ, Сотим Улуғзода. Соли 1979, Душанбе

Чалол Икромӣ ва Мирали Маҳмадалиев (аз рост). Соли 1982. Восеъ

Чалол Икромӣ дар соҳтмони тоннел. Майхура. Соли 1982

Солн 1980 Бухоро. Чалол Икромӣ бо Амниҷон Шукуров

Чалол Икромӣ бо донишҷӯёни донишгоҳи миллии Тоҷикистон.
Соли 1979

Соли 1947 (аз чап ба рост) Боки Раҳимзода, Нехода, Чалол Икромӣ

Саодат Икромӣ ва Чалол Икромӣ (соли 1985) бо набераашон
Диловар ва абераашон Фарҳод (аз рост)

Саодат Икромӣ ва Чалол Икромӣ бо аҳли оилаашон: духтарон,
наберагон ва аберагон. Нишастагон аз чап ба рост – Замира (духтари
калонӣ), Саодат ва Чалол Икромӣ, доктор Раҳимов

Чалол Икромӣ бо ҳамсарашон Саодат Икромӣ. Соли 1980

Чалол Икромӣ бо ҳамсарашон Саодат Икромӣ. Соли 1985

Ҳамин сухани амаки Абдулҳафизро ҳеҷ фаромӯш намекунам. Ҳақиқатро гуфт вай! Кӣ будан ва чӣ будани русро хуб донистем, бо рус ҳамтабақ ва ҳамризқ шудем, бо рус ҳамкор ва ҳамзист шудем... Натанҳо бо рус, балки бо бисёр халқҳои мамлакати паҳноварамон шинос, улфат ва дӯст шудем.

Аз падарам хабар надоштем. Одамҳо мегуфтанд, ки дар Бухоро амон-амонӣ шудааст. Амир ва одамонаш гурехта рафтаанд. Ҳукумати нав ташкил шудааст. Дар Бухоро тинҷӣ, осудагӣ ва «хуррият» будааст. Аммо падари мо дар кучо бошад? Дигар хешу таборҳо дар кучо бошанд? Маълум набуд. Як рӯз нохост аз падарам хабар расид. Як одам омада гуфт, ки қозӣ Киромҷон дар фалон қишлоқи Гичдувон, дар ҳавлии фалонча истуқомат дорад ва мехоҳад, ки писаронашро бинад. Ака Турсун ва амаки Абдулҳафиз ҳардуи моро ба қафои зини аспашон бор карда ба ҳамон қишлоқ гирифта бурданд.

Дар қишлоқе, ки падарам то як дараҷа паноҳ бурда будааст, тинҷию осудагӣ буд. Аз инқилобу шӯришҳои баамаломата, аз ҳокимияти нав асаре набуд. Падарам дар ҳавлии кадом бое истиқомат мекардааст. Дар сӯхбаташ казо ва казоҳои қишлоқ, оқсақол, амин ва дигарон буданд, хизматашро мекарданд, мукаррам ва ба ҳурмат медоштанд. Падарам моро дида хурсанд шуд, навозиш кард ва намедонам як шаб, ё ду шаб дар назди ӯ будем. Хабар надорам, ки падарам бо амаки Абдулҳафиз ва ака Турсун чӣ маслиҳате карданд ва чӣ қарор доданд. Ба ҳар ҳол пас аз ба қишлоқи амаки Абдулҳафиз баргаштан, мо дар он ҷо дер намондем, ба шаҳри Бухоро баргаштем. Гумон мекунам, ки падарам аз воқеаҳои Бухоро пурра бохабар буда ва фармуда буд, ки моро ба кучо баранд ва чӣ кор кунанд.

Ин дафъа ба Бухоро баргаштани мо ба ман таассуроти

тамоман дигар бахшид. Охир, вақто ки мо дар қишлоқи амаки Абдулҳафиз будем, рӯзонаҳо медидем, ки аз тарафи Бухоро чи тавр дуди ғализ баромада ба ҳаво паҳн мешавад. Мардум мегуфтанд, ки шаҳр сӯхта истодааст, шаҳр хокистар шуда истодааст... Шаҳре, ки сад солҳо инҷониб чунин ҷанг ва чунин инқилобро надида буд. Шаҳре, ки обод, маъмур ва машҳури дунё буд, шаҳре, ки он аз Кошғар то Хитой, аз Туркистон то Росия, аз баҳри Хазар то ба Кафқоз ва Туркия ва Арабистон, аз Ҳисор то ба Ҳинду Афғону Эрон овоза бардошта буд; шаҳре, ки мардум гумон мекарданд инҷо маркази ислому дин аст, ин ҷо ба дунёи Шарқ нури имоне мепояд; шаҳре, ки маркази тичорат, савдо ва манбаъи моли хом аст (охир тиллои Бухоро, абрешим ва пашм, пӯсти қароқӯли ва меваҳои шаҳдбори Бухоро ба оламиён машҳур буд); шаҳре, ки ба он меоманд, мебурданд, медоданд ва мегирифтанд; шаҳре, ки солҳои охир остонаҳои он аз тилло шуда буд, пулу молу манови олам дар он ҷамъ шуда буд... Инак ҳамин шаҳр, ҳамин Шӯҳраи офоқ тӯъмаи оташ гашта, борони тиру бомбаҳо ба болояш, ба кӯчаю хонаҳояш, ба қасру масҷиду растаҳояш рехта аст. Пас чӣ шуда бошад ин шаҳр? Аз вай чӣ боқӣ монда бошад? Аробаи мо аз ҳамон дарвозаи Самарқанд ба шаҳр ворид гашт. Дарвозахона ва қалъаи ду тарафи он ҳама барҷо буданд. Даруни шаҳр ҳам ҳавлиҳо, кӯчаҳо асли қадим барин буданд. Ман ҳар замон ба худ суол меодам, ки кучои ин шаҳр сӯхта бошад. Вақто ки аз таи тоқи Заргарон, ки он побарҷо буд, гузашта ба тарафи Манор равон шудем, натиҷаи сӯхтору бомбаборонро дидем. Масҷиди калон чизе нашуда буд, лекин ба чундаки манор тири тӯп расида, хеле ҷояшро афтонда буд. Аз таи манор растаю бозорҳо, сарои ҷойфурӯшӣ, дӯконҳо ва ғайра сар мешуд, ки ҳеҷ кадоми онҳо намонда буд. Ба ҷои онҳо тӯдаи вайро-

на ва харобиҳо боқӣ монда буданд. Аз паси масҷиди калон растаҳои қаннодӣ, мистарӣ, чомафурӯшӣ сар шуда то ба Регистон мерасид, ки аз онҳо низ чизе боқӣ намонда буд. Ҳама сӯхта, афтода, валангор шуда буданд.

Амаки Абдулҳафиз моро ба ҳавлии ака Шарифхон бурда фурувард, ки тақрибан ҳамаи хешу таборони наздики моро ба ҳамон ҳавлӣ ҷо дода буданд. Ин ҳавлӣ дар қарибии қозихона, ки дар гузари «Шарифҷон» буд, воқеъ гашта, ҳавлии калони серхона буд. Аз растаи собиқ Чарчинфурӯшӣ, ки камтар роҳ гашта ба тарафи қозихона баргаштед, кӯчаи начандон дароз ва начандон васеъ сар мешуд, ки ҳавлии ака Шарифхон, ҳавлии аммаамон ва дигар хешу таборон дар ҳамон кӯча буд. Лекин миёни ҳамаи ҳавлиҳо бехтарин ва калонтаринаш ҳавлии ака Шарифхон буд. Дар он ҳавлӣ мо (акаам Нуриддинҷон, хоҳарам Масрурахон) ояи калонӣ бо бачаҳояш дар як хона ҷо гирифтём. Ояи хурди ро падараш амаки Муҳаммадиҳоҷа ба ҳавлии худаш гирифта бурда буд. Ака Турсун аз кишлоқ бо мо наомад, ба Гичдувон рафт, магар ки баъд ба ӯ мансаби калон дода (ба идораи тафтиши давлат калон карда) ба Бухоро оварданд, ки ӯ бо занаш апа Маъмура дар аввали рӯзҳои ҳукумати Бухоро кайфе дошт. Боре падарам моро ба ҳавлии вай фиристод, ки шояд ёриё расонад. Вале ака Турсун тамом одами дигар шуда буд, моро писанд накард ва дуруст қабул ҳам накард. Пас аз ҷаҳд гоҳ шунидем, ки зану шӯ ҳарду захр хӯрда мурда мондаанд. Ин кори кӣ буд, маълум нашуд.

Дар ҳавлии ака Шарифхон дар як хона аммапошшо (модари зани ман Саодат) бо писару духтаронашон, дар як хона холаи ака Шарифхон бо духтараш Маъсумахон истуқомат мекарданд. Баъд оҳиста-оҳиста ҳар кадом оила хонаю ҷо гирифта, дар бадали як сол ҳавлиро холи кар-

дем. Аввал ба аммапошшо ҳавлиашонро холи карда доданд ва онҳо зуд кӯчиданд. Баъд ба холапошшо модари Маъсумахон як ҳавличаи рӯбарӯро доданд. Холапошшо – хоҳари модари ака Шарифхон, ки яке аз занҳои амаки қозикалон буданд ва Маъсумахон аз қозӣ Бурҳониддин шудагӣ. Модари ака Шарифхонро мо тӯтапошшо мегуфтем. Зани боақлу фаҳм, баидрок буданд (чӣ тавре ки дар аввали хотиротам гуфта будам, ин кас зани Қиёмиддин махсум – бародари миёнаи Қозӣ Бурҳониддин мебошанд). Ягона писарашон – Шарифхон дар хурдсолӣ бемор шуда, дар натиҷа букрӣ гашта буданд. Лекин дар ақлу фаҳм нобиға буданд гӯям, хато намекунам. Модарашон дар зиндагиашон духтари хоҳари худ Маъсумахонро (ки ҳанӯз 14 сола буд) ба ака Шарифхон тӯй карда гирифта доданд. Лекин онҳо ба зудӣ зану шӯ шуда натавонистанд. Тӯтапошшо аз ин ғам ба бемории саратон гирифта шуда, дар тобистони 1922 қазо карданд. Ин аввалин мотам ва азодорӣ (пас аз инқилоб) дар оилаи калони мо буд. Маъсумахон ва ака Шарифхон чаҳор-панҷ сол бо ҳам буданд, вале зану шӯ гашта натавонистанд. Баъд ки нашуд, аз ҳам ҷудо шуданд. Ака Шарифхон хонаю ҷо, чизу чораи худро партофта бо нияти хондан ба Тошканд рафтанд. Маъсумахон ба Умедҷонов ном муаллими физкултура, як ҷавони бебок ва дағали шофиркомӣ ба шавҳар баромад. Аз вай ду духтар ва як писарнок шуд. Афсӯс ки дар соли 1937 Умедҷоновро ҷаллодони Сталин ба ҳабс гирифтанд ва дигар барнагашт. Маъсумахон бо модар ва фарзандонаш азобу уқубати бисёре дид. Ман дар бораи ҳаёти пурмашаққати Маъсумахон як повест бо номи «Дувоздаҳ километр» навиштам, ки аввал онро чоп накардам, тарсидам. Ман онро дар соли 1962 навишта будам. Ин повест 26 сол дар архиви ман чоп нашуда хобид. Пас дар соли 1988

тарчумаи русии онро журнали «Помир» ва оригиналашро газетаи «Ҳақиқати ўзбекистон» дар даҳ шумораи худ чоп карда баровард. Ходимони журнали «Садои Шарқ» бо фитна ва душмани баъзе ходимони журнал повестро чоп накарданд ва ягон баҳонаи ба ақл рост меомадагӣ ҳам оварда натавонистанд. Ин хиёнати калон дар ҳаққи ман буд.

Зимистони соли аввали инқилоби Бухоро ҳаво хеле хунук шуд, барфи бисёре борид, ҳама чо яхбандӣ шуд. Мо ки либоси мепӯшидагии дуруст надоштем, хеле азоб мекашидем. Шунидем, ки падарам худаш омада ба ҳукумат таслим шудааст ва ўро гирифта ҳабс кардаанд. Дар ин хусус ҳам мо ғаму ғусса доштем. Ҳабсхонае, ки дар он чо падарам маҳбус буд, дар гузари Говкушон, дар ҳавлии амир буд. Ҳар рӯз ман ба падарам хӯрок ва нон мебурдам. Як рӯз – тахмин дар моҳи ноябр, соли 1920 буд, ҳаво соф, осмон бегубор, ман дар дастам тутунча (як коса ошу нон) гирифта ба сӯи ҳабсхона мерафтам. Ба таи девори масҷиди ҷомеи Говкушон расида будам, ки ногоҳ гулдурӯси гӯшкаркунандаро шунидам, ки аз зарбаи он дарҳои бастаи масҷид шараққос заданд ва дар осмон як порчаи калони дуди сафед ба мисли абри ғафсе пайдо шуд. Ман чунон тарсидам, чунон ларзидам, ки ба тохтан поҳоям маҷол надоштанд. Ҳабсхона рафтан кучо?! Аз роҳ баргашта ба ҳавли давидам. Ҳолати маро дида хонабудагон тарсиданд. Ба ман дар косаи оби хунук коғаз сӯхта хӯронданд ва тасалли дода гуфтаанд, ки натарсам. Дар беруни шаҳр, дар вокзалча вағони тирӯ доруи милтиқ таркида аст. Баъдтар фаҳмидам, ки «ин кори душманони инқилоб» будааст. Дар вақти ба вагонҳо тирӯ дору бор карда истодан, қасдан

таркондаанд. Чандин кас мурда, чандин кас ярадор шуданд.

Ҳар пагоҳ ба Бозори нав рафта ширу қаймоқу обинабот овардан вазифаи ман буд. Як пагоҳ, ки ҳаво хеле хунук буд, дар дастам ду коса ба Бозори нав рафтам. Қаймоқ харидаму обинабот харидам ва ҳарду дастам банди косаҳо ба сӯи ҳавлӣ баргаштам. Дастҳо ва панҷаҳоям чунон хунук хӯрданд, чунон шах шуданд, ки кам монда буд, косаҳоро ба замин партоям. Вале дандон ба дандон монда, ба сӯи ҳавли ака Шарифхон давидам ва дар баробари аз дарвоза ба ҳавлӣ даромадан гирияро сар кардам. Хона будагон сахт ба тарсу ваҳм монда, маро ихота карданд, косаҳоро аз дастам гирифта, панҷаҳоямро молиданд ва ба сандалӣ дароварда гарм карданд.

Ҳамин ду воқеа аз давраи дар ҳавли ака Шарифхон буданамон ба хотирам мондааст.

Барои аз ҳаёс халос кардани падарам, мо ҳар чӣ ки метавонистем, кардем. Ба номи Файзулло Хоҷаев, ба номи Абдуқодир Муҳиддинов, ки яке раиси шӯрои нозирон, дигар раиси комитети инқилоб буд, аризаҳо менавиштем; бегуноҳӣ, тарафдори ҷадидон будан ва тарафдори мактаби нав будани падарамро махсусан қайд мекардем. Ниҳоят дар моҳи январ, ё ки феввали соли 1921 дар Регистон дар масҷиди Поянда Суди падарам шуд. Падарамро бо ду каси дигар қушбегии поён (номашро фаромӯш кардам) ва боз кадом як мулло суд карданд. Файзулло Хоҷаев сиёҳкунанда ва қозии якум (яъне пас аз инқилоб қозии аввалин) сафедкунанда буд. Ҳаво сард, барфи боронаралаш меборид. Дар ҷое, ки суд мешуд, пулемётҳо гузошта шудагӣ ва атрофи ҳайъати суд ва ҷои мурофиаро гвардиячиёни силоҳбадаст ихота карда гирифтагӣ... Ману акааму хоҳарам, ояи калонӣ бо модараш ва дигар чандин хешу

таборон дар атрофи маърака мунтазир будем, ки суд чӣ ҳукм мебарорад. Муурофия хеле дуру дароз давом кард, ё ки ба ман чунин намуд. Ҳатто дар ҳамон ҷо ҳам, дар вақти танаффус ба ман фармуданд, ки ба дасти Файзулло Хоҷаев ариза дароварда диҳам. Нотарсона ҳамин корро ҳам кардам. Суд пас аз нимрӯзӣ ба охир расид. Падарамро сафед карда, аз худи ҳамон ҷо озод карданд. Мо чунон шод, чунон хурсанд будем, ки чӣ кор карданамонро намедонистем. Гирд-гирди падарам мегаштем, мебӯсидем ва бо шодмонӣ ўро ихота карда ба ҳавлии аммаамон бурдем. Аммаамон дар ҳавлии худашон, соҳиби ҷумла чизу чораҳошон буданд. Он рӯз дар ҳавлии аммаамон гӯё тӯе барпо шуд.

Падарам чанд рӯз истироҳат ва табобат карданд ва баъд барои ҷои истуқомат ба ҳукумат муроҷиат карданд. Ҳукуматҳо аввал ба мо аз гузари Бозори сабзӣ ҳавлии «Қозии Зақун»-ро доданд. Ин ҳавлӣ чандон калон набуда, ба се оилаи падарам (ману акааму хоҷарам, ояи калонӣ бо фарзандонаш ва ояи хурдӣ) намерасид. Аз дарвоза, ки даромадед, як долон (бостурма) буд, дар болои он болохона ва пас ҳавлии дарун як ду хона дошту ошхона, дигар ҳеч. Ба гумонам падарам боз ариза дода, ҳавлии калонгар талаб карданд. Ба он кас ду ҳавлии даруни қозихонаро доданд, ки аз тарафи «Лаби чуқурӣ» (кӯчаи нишебе, ки ба гузари ҳаммоми Кавшолак мефуромад) даромад карданд. Дар ин ҷо дар буд, вале дари партав ҳисоб мешуд. Дар он ҷо ҳавлии «Ҷомашӯйхона» ҳам буд, ки онро ҳам ба падарам доданд. Албатта баъзе ашӯҳои хона, аз қабили гилем, намад, кӯрпаю кӯрпача, деғу табақу косаю чойнику пиёла ва ғайра ашӯҳои лозимаро ҳам доданд. Худи падарамро ба назорати ҳифзи сихат, надонам ба чӣ коре монданд, ки дар як хона бо чанд кас нишаста кор мекард. Баъзе коғазу

делаҳо дар дасташ буд. Аҷобати кор ин ки ин идора ҳам дар ҳамин ҳавлие буд, ки як вақтҳо ҳабсхона карда буданд. Маълум, ки то дар он дам ҳамаи ҳабсхоро озод карда, ҳавлиро ба идораи ҳифзи сиҳат додаанд.

Падарам ояи хурдиرو аз ҳавлии падараш оварда дар ҳавлии дарун, ки пештар онро «ҳавлии толорнок» мегуфтанд, чойгир кард. Ин ҳавлӣ як хонаи калони дубаҳра дошт, ки аз калонтарин хонаҳои ҳавлии қозихона ба шумор мерафт. Даҳлизу мадон дошт. Як тарафаш ба рӯи ҳавлии толорнок, тарафи дигараш ба ҳавличаи махсус кушода мешуд. Аз даҳлизи ин хона боз як хоначаи европоисохт буд, ки тирезаи калони он ба ҳамон ҳавличаи махсус кушода мешуд. Ояи хурдӣ дар хонаи калон, мо – ману акааму хоҳарам – дар хонае, ки номаш «хонаи баланд» буд ва дар ҳақиқат ба он аз поёни суфа бо панҷ-шаш зина мебаромадем, мезистем (дар поёни ин хона таҳхонаи баҳавое буд. Дар зери суфаи начандон баланди ин ҳавлӣ ҳам таҳхонаи васеъ буд). Ояи калонӣ дар ҳавлии дигар, ки акнун ҳавлии аввалин (пас аз ҷомашӯйхона) ба шумор мерафт, чойгир гашт. Аз дарвозаи кӯча, ки даромадед, ба воҳити як роҳрави ду хамгаштнок ба рӯи ҳавлӣ мебаромадед. Дар ин ҳавлӣ ду таҳхона, як суфаи баланд ва се хона буд. Ошхонаи калони қозихона ҳам дар байни ин ду ҳавлӣ воқеъ гашта буд.

Дар ин ҷо мехоҳам якчанд сухан дар бораи инқилоби соли 1920 Бухоро ва ҳукумати ҷумҳурияти халқӣ, шӯроии Бухоро гӯям. Инқилоби Бухороро инқилоби пролетарӣ-сотсиалистӣ (ба мисли инқилоби Октябр) гуфтан нашояд. Ин инқилоб – инқилоби халқӣ – инқилоби буржуазияи майда буд. Дар сари он дар баробари партияи коммуни-

стии Бухоро, инчунин партияи ҷавонбухориён, партияи ҷадидон меистоданд. Партияи ҷавонбухориён асосан аз намояндагони зиёӣ, буржуазияи майда, савдогарон, муллобачагони Бухоро иборат буд. Аксарияти ҷадидоне, ки ба сари ҳокимият омаданд, ё дар Туркия таҳсил карда буданд, ё дар Тотористон ва қисми ками аз онҳо дар Россия соҳиби маълумот гашта буданд. Файзулло Ҳоҷаев, Абдуқодир Муҳиддинов, Оқчурин барин касон дар Москва тарбия ёфта буданд. Шояд барои он ки аксарияти ҷадидон ба таъсири пантуркистон монда буданд, ҳукумати нави Бухоро забони давлатиро дарҳол забони туркӣ эълон намуд. Газетаи «Бухоро ахборӣ» ба ду забон чоп мешуд. Файзулло Ҳоҷаев ба забони туркӣ (ӯзбекӣ) нависад, Абдуқодир Муҳиддинов ба забони тоҷикӣ мақола чоп мекард. Мактабҳо ҳам ба забони туркӣ, баъдтар ба забони ӯзбекӣ буданд. Ҳар кас, ки ба ҳукумат аризае навиштани бошад, ба забони туркӣ менавишт, муомилоти расмӣ идораҳо туркӣ буданд.

Халқи Бухоро, ки аксарият (аз 80 фоиз бештарашон) тоҷикон буданд, хеле мушкилӣ мекашиданд. Пантуркистон бошанд, бо ҳар роҳ ба халқ талқин мекарданд, ки шумо аслан турк ҳастед, фарзанди туркед, забонатон бо таъсири эронӣён вайрон шуда тоҷикӣ гаштааст... Мо турк ҳастем, миллати мо турк аст, мо туркнажодем... Ба ин «ақидан» ҷадидони Бухоро зобитони турк, ки аксарияти онҳо муаллим шуда буданд, ёрӣ меоданд, тақвият менамуданд ва ба шоғирдон туркӣ дарс меоданд. Мо талабагони мактабҳои ибтидоӣ ду сол азоб кашиди, умру вақт талаф карда забон меомӯхтем.

Зобитони турк пас аз ҷанги аввали ҷаҳон ба Россия асир афтада буданд, ки аксарияти онҳо дар ҷумҳурияи халқии Бухоро ба худ ҷои муносиб ёфтанд. Онҳо маориф, милит-

сия ва нашриятхоро ба даст гирифтанд. Ҷадидон ба ин роҳ меоданд ва то метавонистанд гоյи миллатчиғи ва пантуркистиро ривоҷ меоданд. Ҳаминро бояд қайд кунам, ки ҷадидони Бухоро ҳама якранг ва яқоқида набуданд. Қисми калони онҳо ба партияи коммунистӣ дохил шуда, ҳокимияти Советиро раванқ ва ривоҷ меоданд ва ақидашон интернационалистӣ буд. Як қисмашон мехостанд, ки давлати миллии алоҳида созанд ва ҳокимиятро ба даст гирифта, ба инқилоби сотсиалистӣ монё шаванд. Ҳамин қабил ҷадидон ба ташкили босмачигарӣ ёри расонданд. Чунончӣ Муҳиддин Махсум (ки раиси комиссияи «фавқуллодаи атроф» буд) ва нозири ҳарбии ҳукумати Бухоро – Абдулҳамид Орипов, ки ҳардуяшон ҳам хиёнат карда, ба тарафи босмачиён гузашта буданд. Баъд Усмон Ҳоҷаев президенти Ҷумҳурияи Бухоро буд ва аз Бухорои Шарқӣ гурехта ба Афғонистон рафт. Хушбахтона ин хел ҷадидон бисёр набуданд. Боз як қисм ҷадидон коммунист нашуданд, лекин ба аксулинқилоб ҳам ҳамроҳ нагаштанд. Баръакс бо ҷону дилашон тарафдори ҳокимияти шӯроӣ ва тарафдори инқилоб буданд. Чунончӣ Аҳмадҷон Махсуми Ҳамдӣ, Мунзим, Мирзоабду Воҳид, Мукаммил ва Мазҳар Бурҳоновҳо, Аминҷон Махсум Зиёиддинов, Мирзо Иззатулло, Порсо Ҳоҷа ва дигарон...

Метавон гуфт, ки ҳукумати Ҷумҳурияи халқии Бухоро давлати туркиасос буд. Аммо ҳамаи асосгузорони он дар ҳона ва кӯчаҳо ба забони тоҷикӣ гап мезаданд, туркиро фақат дар расмият нигоҳ меоданд. Ҳозир ҳам агар ба Бухоро равед, мебинед аксарияти мардум ба забони тоҷикӣ гап мезананд, ҳатто дар идораҳо, мактабҳо ва комитетҳои вилоятию шаҳрӣ мардум дар байни худ ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ доранд ва ҳамин ки расмият шуд, забони ўзбекӣ ба миён мебарояд.

Давлати туркии ҷумҳурияти халқии Бухоро то ба охирҳои сол 1924, то ба тақсимои ҳудудҳои миллии ҷумҳуриятҳои Осиеи Миёна давом кард. Дар ин муддат ҷадидҳо, ҳукуматдорони ҷумҳурияти халқии Бухоро дар байни худ созиш карда натавонианд (ё ки онҳоро ба ҳамдигар махсусан ҷанг меандоختанд). Файзулло Хоҷаев бо Абдуқодир Муҳиддинов, Усмон Хоҷа бо Аббос Алиев, Мирзо Иззуталло бо Порсо Хоҷа ва ҳоказо гурӯҳи пис доштанд. Фитрат дар як тараф, Қорӣ Юлдош (нозири маориф) дар як тараф, Мукамил Махсум дар як тараф, Оқчурун дар як тараф! Худи ҳамин кашмакашҳо ҳам то як дараҷа ба нест шудани Ҷумҳурияти халқи Бухоро сабаб шуданд. Инчунин иқтисодиёт, молиёти давлат ба дараҷае паस्त фуromaд, ки якто нон ба панҷсад сӯм расид. Пули қоғазии Бухоро, ки дар матбаа ҷувол-ҷувол ҷоп карда мебароварданд, ҳеҷ қурбе надошт. Вақто ки Червонс баромад ва фармон шуд, ки пулҳои Бухороро ба Червонс иваз кунанд. Мардум лингча-лингча ва ҷувол-ҷувол «қоғазакча» меоварданд. Кассирҳо нашуморида, бо тарозу баркашида, ба ҷояш як дона червонси даҳсӯма медоданд. Алҳақ нархи червонс баланд буд, ба як тиллои панҷсӯма чорсум червонс медоданд. Ин пули бақурбу манзалат қоғазакчаи Бухороро аз миён бурд ва дар бозор каме тартиб ҷорӣ шуд.

Ман афсӯс меҳурам, ки Ф.Хоҷаев, А.Муҳиддинов, Фитрат ва Аббос Алиев барин одамони боақл бо ҳам дӯстона, ба иттифоқ зиндагӣ карда натавонианд. Агар иттифоқ мешуданд, шояд зиндагии халқи Бухоро беҳтар ва хуррамтар мегашт. Баъд ҷумҳурияти Ёзбекистон ташкил шуд ва ҳамаи хоки Бухоро ба Ёзбекистон мулҳақ гашт. Нагуфтанд, ки дар ин сарзамин тоҷикон аз қадим зиндагӣ доштанд, давлат доштанд, маданият доштанд, забон ва фарҳанг доштанд! Қисми калони ҳукуматдорони Бухоро

бо сардории Файзулло Хоҷаев ба ўзбекистон гузаштанд. Москва шояд маҷбур шуд, ки аввал Бухорои Шарқиро, кўҳистонро ҷумҳурияти мухтор дар ҳайати ўзбекистон монад ва баъд дид, ки намешавад (ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ва ҳам аз ҷиҳати сотсиологӣ) ва дар дарвозаи Шарқи мазлум, дар сарҳади Ҳинду Афғону Ирон як давлати мустақил – Ҷумҳурияти шӯроии Тоҷикистонро насозанд, хуб нест, Тоҷикистони имрӯзаро ба майдон оварданд, ки он аз марказҳои маданият ва таърихи худ ҷудо монд. Ба ман мешуд, ҳамон хок ва сарзамини ҷумҳурияти халқии Бухоро, Самарқанду Хуҷанд илова карда ҷумҳурияти Тоҷикистон месохтам, ки кори дуруст ва баинсофона мешуд. Дар он ҳол забон ва миллияти мардумон намекоҳид, ҷумҳурияти Тоҷикистон ҳам – ҷумҳурияти пурра, ҷумҳурияти ҳақиқатан мустақил ва аз ҳар ҷиҳат асоснок мегашт. Афсӯс, ки ин нашуд! Инқилоби соли 1920 Бухоро вазифаи худро то ба охир адо карда натавонист. Алҳақ ин инқилобро давом додан, вусъат додан ва ба охир расонидан лозим буд. Мо мардуми Бухоро рӯзҳои аввали инқилоб умедҳои калон доштем. Аз зулми амир ва истибдод наҷот ёфта, ба роҳи нав, ба ҳаёти нав қадам монда будем. Аз мактабҳои кўҳна халос шуда, бо шавқу завқ ба мактабҳои нави шӯроӣ даромадем. Ҳарчанд ки мактабҳои туркӣ буданд, лекин ба усули нав буданд. Муаллимҳои мактабҳо, ки аксарашон бухороӣ буданд, тоҷикиро медонистанд, агар лозим шавад, ба мо ба забони тоҷикӣ фаҳмонда медоданд.

Ман аз соли аввали инқилоб, ҳамин ки мактабҳои нави ибтидоӣ кушода шуданд, ба мактаби «Учунҷӣ Тӯрон» рафта даромадам, ки он дар гузари Пои Остона, дар ҳавлии кадом як бой ҷо гирифта буд. Ҳавлии калон ду хона дошт, ки дар он ду синф буд. Хонаи муаллимҳо дар бо-

лохона воқеъ гашта буд. Ман дар синфи аввал мехондам. Якумин бор ба парта нишаста, қаламу дафтари китоби алифборо бепул гирифтам. Дарси забон, дарси ҳисоб, дарси таълимоти диния, дарси гимнастика ва дарси «Шарқӣ» (яъне сурудхонӣ) буд. Ба ман ин мактаб хеле маъқул шуд. Баъдтар дарси хусни хат, дарси забони русӣ ҳам илова шуд. Аз сахар то соати чор-панҷи бегоҳӣ мехондем.

Ба мо либос – формаи бисёр хуб доданд. Куртаҳои сафед, шалворҳои кабуд, миёнбандҳои заррин, телпакҳои рӯяш аз матоъи пашминаи сафед, дарунаш махмалин буд. Ҳар мактаб формаи ба худаш махсус дошт. Мактабҳои «Намуна», «Тӯрон», «Авлоди Шуҳадо» ва ғайра ташкил шуда буд. Вақто ки мо поймашқ карда, шарқӣ хонда ба кӯча мебаромадем, мардум тамошо мекарданд. Баъдтар нақора ва най доданд. Ду най, ду нақора. Ман нақора гирифтам. Дар кӯча нақора ва най навохта гаштугузор мекардем. Як рӯз дар таи тоқи Заргарон нақора навохта, поймашқ карда гузаштани маро аммаам дида, чунон гиристанд, ки базӯр худро ба ҳавлӣ расонидаанд ва ба падарам арз карданд. Падарам он касро тасалло дода гуфтанд, ки зарар надорад, мактабҳои нав ҳамин хел мешавад.

Бале, нақоранавозӣ, нақорачӣ будан дар он дам айб башумор мерафт. Дар Бухоро инқилоб шуда, ҳокимияти нав ташкил ёфта бошад ҳам, ҳаёту маишати кӯҳна ҳанӯз побарҷо буд. Дар ҳама масҷидҳо сӯфиҳо азон мегуфтанд, мардум панҷ вақт намози худро дар масҷидҳо адо мекард. Дар моҳи рамазон сӯфиҳо, мисли аввала, ба болои манор баромада азони шому бомдодро мегуфтанд ва сахарҳо дар нақорахонаи арк нақора менавохтанд. Дар гузарҳо оқсақолҳо ҳукмронӣ мекарданд. Ҳукумати халқии Бухоро қозию муфтиҳоро боз аз нав расмӣ кунонд. Мардум – ҳар кас, ки хоҳад, арзу додашро ба қозӣ мегуфт ва ҳукми ӯ ра-

во буд. Фақат ҳамин, ки қозихо ба қонуну қоидаи нав риоя мекарданд. Масалан, ба занҳо тааддӣ кардан, ба хизматгорҳо зулм кардан ва истисмор намудан, порахӯрӣ ва ғайра манъ буд. Инчунин судҳои халқӣ ва назорати адлия низ ташкил ёфта буд, ки ҳар кас мехост арзу доди худро ба судҳои халқӣ кунад. Падари ман чанд гоҳ муовини қозӣ шуда кор карданд. Вале пас аз панҷ-шаш моҳ истеъфо дода баромаданд ва он касро мувофиқи хоҳиши худашон (азбаски ба корҳои духтурӣ ва ҳифзи сиҳат муҳаббате доштанд) мудирӣ бемористони асосии шаҳри Бухоро, ки дар қарибии дарвозаи «Шайх Ҷалол» буд, таъин карданд. Падарам дар ин ҷо хеле нағз кор карданд. Бо маслиҳати духтурҳо чандин шӯъбаҳои нав – шӯъбаи бемориҳои дохилӣ, шӯъбаи бемориҳои сирояткунанда, ҷарроҳӣ ва ғайраро тартиб доданд.

Бале, фаромӯш кардаам, ҳукумати Бухоро шӯъбаи авқоф ҳам ташкил дод, ки сардори он қозӣ Шарифҷонмахсум буданд. Ин шӯъба то солҳои охири ҳукумати халқии Бухоро давом кард. Дар солҳои 1924 буд, магар ки дар вақти таътил бо ташаббус ва корчаллонии Сулаймонхон (ҷиянам – писари Усмонхон ва хоҳари Саодат) дар ҳавлии навсоҳти Абдурахмон Ҳамидӣ (ҳамсоиямо) «артел»-и санбӯсапазӣ сохтем. Дар «танӯр» (духовка)-и ошхонаи Абдурахмон санбӯсаҳои гӯштини бисёр нағз мепухтагӣ шудем. Дар гӯшту пиёз резакунии ман ёрӣ меодам. Хамирашро Абдурахмон мегирифт. Ба рӯи санбӯсаҳо зардии тухм молида, ба духовка мемондем ва пас аз замоне дар ҳақиқат ҳам санбӯсаҳои хушбӯ ва хуштам тайёр мешуд. Зухурхон, Аслихон (амакбачаҳоям) ва Сулаймонхон санбӯсаҳоро ба лағандҳо ва лаълиҳо андохта дар вақти танаффуси нимрӯзӣ ба идораҳо мебарданд ва пул карда меоварданд. Дар байни ин фурушандагон аз

ҳама ҷаққон ва фаъол Аслиддин ва баъд Сулаймонхон буданд. Бечора Зухурхон бисёр вақт фурӯхта натавониста, ними санбӯсаҳоро баргашта меовард. Мо аз Аслиддин пурсидем, ки боиси муваффақияти ту дар чист. Вай иқрор шуд, ки як лаганд санбӯсаро гирифта, рост ба идораи авқоф (дар мадрасаи болои ҳавзи говкушон ҷо гирифта буд) мебурдааст. Дар он ҷо нишастагон, ки аксарият мулло ва муфтиҳои маълум ва машҳур буданд ва хусусан худи шодравон Шарифҷон Махсум Аслиддинро шинохта ва хориашон омада, баъзеҳо ҳатто оби дида карда (ки фарзанди қозикалони Бухоро санбӯсафурӯш шуд-мӣ?) дарҳол тамоми санбӯсаҳояшро харида мегирифтаанд ва ҳатто аз нархаш ҳам зиёдтар пул меодаанд. Аслиддини бало бошад, пулро гирифта ба сӯи ҳавлӣ медавидааст...

Ин «артел»-и мо тақрибан ягон моҳ давом карду баъд бо ҳар хел сабабҳо (манъ кардани падар ва акаҳои Абдурахмон, ки ошхонаи вай буд) барҳам хӯрд.

Дар ин ҷо мавқеаш омад, дар бораи корчаллонии Сулаймонхон ва фурӯшандагии ман боз як ҳикоят гӯям:

Ҳукумати халқии Бухоро аз баҳори соли 1921 сар карда, ҳар сол дар регистон, ки майдони васеъ буд (се растаи калон, тоқи аллофон ва ғайра сӯхта буд, ки ҷои онҳо ҳолӣ монд) иди Наврӯз ташкил меод. Ин иди наврӯзӣ аҳамияти калоне дошт: халқро ба ҳукумати нав ҷалб кардан, тантанаи рӯзҳои озодӣ, ташвиқот ва тарғиботи ҳаёти нав ва ғайра ва ғайра. Бо қарори ҳукумат ҳар як идора ва муассиса дар регистон ҷодари худро барпо месохт. Масалан ҷодари Кумитаи марказии фирқаи иштирокиюн, ҷодари Кумитаи марказии инқилоб, ҷодари маориф, ҷодари камсомол, ҷодари назорати ҳифзусиҳат ва ғайра ва ғайра... Ҳамаи ин ҷодарҳо нағз оро дода мешуданд ва мувофиқи номашон таҷҳизонида мегаштанд. Дар ҷодарҳо анвои

хӯрокворӣ, оши палав, шӯрбо, манту ва ғайра; чои кабуд, нон, ҳалво ва ширинӣ муҳайё буд. Дар як қисм чодарҳо ҳофизҳои машҳури ҳамон вақта базм мекарданд. Дар майдонҳо гӯрашгирӣ (кураш) масхарабозӣ, сирк, театр ва киноҳо кор мекарданд. Ин чодарҳо ва кӯчаҳои он аз саҳар то ними шаб пур аз одам буданд. Ҳар кас, ки ба чодари фирқа даромада зиёфат хӯрд, дар вақти баромада рафта истоданаш ба дасташ билети сурх меододанд ва мегуфтанд, ки акнун шумо аъзои фирқа шудед. Онҳое, ки дар ҳақиқат мехостанд, ки аъзои фирқа шаванд, аз ин марҳамат хурсанд мешуданд ва онҳое, ки намехостанд, билети сурхро намегирифтанд. Дар чодари комсомол ҳам ҳамин ҳол буд, фақат дар ин ҷо ба ҷавонҳо билет меододанд.

Мо бачаҳо бештар ба чодари комсомол мебаромадем ва зиёфат мехӯрдём.

Ана дар ҳамин сайли Наврӯз Сулаймонхони корчаллон намедонам аз кучо ду қуттӣ тамокуи паперосбоб ва коғазӣ паперосро ёфта, ба ман омӯхт, ки чи тавр ба воситаи гилза (асбоби тамокуҷудокунак) паперос созем. Мо ду кас ду қуттӣ паперос сохтем ва дар шоҳроҳи сайлгоҳ нишаста паперосфурӯшӣ кардем. Дар ин кор ҳам Сулаймонхон пешдастӣ кард ва дар охири рӯз тамоми як қуттӣ паперосро пул кард. Аммо ман лоақал ним қуттиро ҳам фурӯхта натавониста, ба хона баргаштам. Бегоҳӣ ояи калонӣ ин кори маро ба падарам гуфта, қуттии паперосро нишон додааст. Падарам қуттиро бо ҳамаи паперосҳояш ба халочо партофтааст. Рӯзи дигар аз хоб бедор шуда бинам, қуттии паперос дар чои мондагиам нест. Ояи калонӣ хандаи захрин карда, ба ман нигоҳ кард ва гуфт:

— Дадет ҷазоятро медиҳад.

Аммо падарам ҷазо надод. Ба ман бо қаҳру ғазаб гуфтанд, ки агар дубора ин корро кунӣ «оқ» мекунам. Ҳамин

гап ба ман кифоя буд. Ман аз нигоҳи ғазаболуди падарам сахт метарсидам. Он кас овози баланд надоштанд, лекин бо садои паст ҳам таҳдидомез гап зананд, ман метарсидам. Ин, шояд аз он буд, ки он кас хеле меҳрубон, фарзанддӯст ва навозишкор буданд. Мо ки ба суханони мулоим ва осудаҳолонаи он кас одат карда будем, ба ногоҳ дар ғазаб шаванд метарсидем. Тарбияро медонистанд: аз ҳад зиёд эрка ҳам намекарданд, аз ҳад зиёд ғазаб ҳам.

Боре дар хонаи калони ояи калонӣ устоҳо кор мекарданд. Ман ҳам ба гирду атрофи онҳо гашта, ба корашон синча мекардам. Ба рӯи хона тахтапораҳо, мех, болға ва ғайра паҳну парешон буд. Нохост ба фикри ман як идея аҷоиб омад: он рӯзҳо медидам, ки бачаҳо бо мех ба рӯи чӯбу тахтаҳо чуқурча карда, ба он ҷо доруи нуки гӯгирдро (сераро) тарошида андохта, баъд аз болояш мехро монда мезаданд, ки шараққос зада мерафт. Ман бошам таппончаи бачагона доштам, ки «тираш» пробкаи дарунсӯроҳи аз кардӯн сохтагӣ буд. Онро ба мили таппонча мегузоштем ва курокашро, ки кашидем, мехи таппонча ба дору расида, шараққос зада мерафт. Иттифоқан таппончаи ман вайрон шудагӣ буд, аммо «тирҳо» бисёр буданд. Пас, чӣ мешавад, ки агар аз даруни тирҳо ҳамон доруро камтар-камтар тарошида гирифта, ба чуқурчаҳои рӯи чӯбҳо монда «парронам»? Бо ҳамин хаёл як «тир»-ро гирифтаму бо мех тарошиданӣ шуда будам, ки «тир» шараққос зада оташ гирифт ва ба чашмонам зад. Ман дод гуфта чашмонамро доштам. Падарам, ки он ҷо буд, аз воқеа хабардор шуда, зуд маро бардошта, ба духтури чашм бурд. Духтур муойина карда, гуфт ки хайрият ба чашм чандон зиён нарасидааст. Дорую даво карданду дар ду-се рӯз сиҳат шудам. Дар ин бор ҳам падарам ба ғайр аз меҳрубонӣ ва панду насиҳат кори дигар накард ва ҳол он, ки насақи кардагии

ман ба ҳар гуна ҷанг меарзид.

Ба мактаби «Учунчи Тӯрон» даромада хондани ман ҳам ба падарам хеле маъқул шуда буд. Вақто ки ба мо дарси забони русӣ доданд, падарам хурсандтар шуд. Ҳатто фармуд, ки муаллимаи забони русиро ба меҳмонӣ даъват кунам. Муаллима ба ҳавлии мо омад. Падарам ўро зиёфат карда, илтимос намуд, ки ба ман бисёртар диққат кунад, ман бояд забони русиро нағз омӯзам. Ба илм, ба маданият, ба забони русӣ аҳамият додани падарам ба бисёр касон, аз он ҷумла ба роҳбарияти ҳукумат ҳам маълум буд. ўро ҳурмат мекарданд ва дар ҳама ҷо иззаташро баҷо меоварданд.

Як рӯз (тахмин дар тирамоҳи соли 1922 буд) ман аз мактаб омада, дар кӯча бозӣ карда мегаштам, ки як милиса омада аз мо пурсид:

– Писари Икромҷон кадоматон мешавед?

Ман гуфтам, ки ман мешавам.

– Набошад, пеш даро! – гуфт милиса.

Ман ҳам нотарсида ҳамроҳи милиса рафтам. Вай боз аз дигар гузарҳо як-ду бачаро ҳамроҳ гирифта, ҳамаро ба идораи милиса бурд. Сардори милиса фармуд, ки моро ба назди мудирӣ дорулмуаллимин, ба гузари Сарои сабзӣ барад. Рафтем.

Мудирӣ дорулмуаллимин Аҳрор Шерзода ном касе буд, ки чанд моҳ пеш дар мактаби Учунҷи Тӯрон мудир шуда буд. Вай маро дида шинохту пурсид, ки барои чӣ омадаам. Гуфтам, ки милиса гирифта овард. Аҳрор Шерзода хандид. Гуфт, ки саҳв шудааст, бояд акаи туро меовард. Вай чанд рӯз ин тараф ба курс давом накарда, мактабгурезӣ мекунад. (Он вақтҳо мактабгурезонро бо милиса гирифта мебурданд).

– Хайр, – гуфт Аҳрор Шерзода, – ба акаат гӯй,

мактабгурезӣ накунад! Исто ки худи ту мехоҳӣ, ки ба до-
рулмааллимин омада хонӣ?

– Мехоҳам.

– Бисёр нағз, набошад ман номи туро ба дафтар мена-
висам, аз пагоҳ сар карда ба ҳамин ҷо биё!

– Учунчи Тӯронро чи кунам?

– Ман худам гуфта мемомам, ки туро ба ин ҷо гирифт-
тем.

Ҳаминро қайд кунам, ки ҳамаи ин сӯҳбати мо ба забони
ӯзбекӣ мерафт. Дар Учунчи Тӯрон ҳам ман ба забони
ӯзбекӣ мехондам. Дар он ҷо, чуноне ки гуфтем, дар қатори
дарсҳои забон, ҳусни хат, ҳисоб ва шарқӣ, инчунин дарси
диния ҳам буд. Тобистони соли 1922, ҳанӯз мактабҳо
таътил нашуда ба мо як мардаки тошкандӣ мудир шуда
омад. Вай дарси диния ҳам меод. Боре мо дар синф ҷамъ
шуда нишаста будем, ки мудир бо қавоқи гирифта, ба
синф даромад. Ман чун сардори синф хабар додам, ки
бачаҳо ҳама ҷамъанд. Мардаки тошкандӣ ба ман нигоҳ
карда:

– Су кетир! (яъне об биёр) – гуфт.

Азбаски ҳаво гарм буду дарҳои синфро пӯшонда, фақат
як дари даромадро кушода монда будем, ман гумон кар-
дам, ки мудир мехоҳад ба рӯи фарши синф оби хунук зада
салқинтар кунад. Бинобар он давида ба болохона барома-
дам, ки дар хонаи муаллимҳо сатили пуроб меистод. Ма-
ни даҳсола сатили пуробро базӯр бардошта, аз зинаҳо фу-
роварда, ба синф, ба назди мудир оварда монда будам, ки
вай аз ҷо бархоста як шатрони обдоре ба рӯи ман зад, ки
аз чашмонам оташакҳо париданд ва қариб буд, ки ба за-
мин афтам.

– Офтобани кетир! (офтобаро биёр) – фарёд зад мудир.

Ман аз тарси ҷон боз сатилро бардошта ба болохона

бурда мондаму офтобаро гирифта фурувардам. Мудири бадқавоқ офтобаро гирифта, ба мо тарзи таҳорат карданро омӯхт.

Хайрият, ки он падарсағро зуд аз мо гирифтанду ба чояш Аҳрор Шерзода омад, ки ин одами хеле бофаросат, доно ва педагоги ҳақиқӣ буд. Афсӯс, ки пас аз чанд гоҳ ўро ҳам гирифтанд. Маълумам шуд, ки аз мо гирифта ба дорулмуаллимин мондаанд.

Дорулмуаллимин аввалин мактаби баландмартаба буд, ки муаллим тайёр мекард. Бинобар он бехтарин муаллимҳои шаҳрро ба он ҷо ҷамъ карда, шароити фаровон дода буданд. Ҳар рӯз пас аз дарсҳо (дар соати сеи рӯз) ош медоданд, либос медоданд. Баъдтар ба талабаҳое, ки хоҳиш доштанд, хобгоҳ доданд (ба онҳое, ки аз қишлоқи атроф омадаанд, ё ки шароити зиндагиашон саҳт аст). Ман ҳеч гумон надоштам, ки ба ин зудӣ ва ба ин осонӣ талабаи дорулмуаллимин мешавам. Зеро ки дар «Учунчи Тӯрон» ҳанӯз дар синфи дуюм мехондам. Аммо хату саводам буд, ҳисобро медонистам ва китобхон шуда будам. Аҳрор Шерзода ҳамин хусусиятҳои маро дониста, маро ба рӯихати курси тайёри навишта монд. Он рӯзҳо дорулмуаллимин ду курси тайёри ва як курси асосӣ дошт. Ман ки дар натиҷаи тасодуфи ғайриоддӣ талабаи дорулмуаллимин шуда будам, хурраму шод ба сӯи ҳавлӣ давидам.

Аммо дар ҳавлии мо ғаму ғусса ҳукмронӣ мекард. Милиса гирифта бурдани маро ҷӯраҳоям ба ҳавлӣ хабар додаанд. Падарам аз кор баргашта омада ин хабарро мешунаваду зуд ба ҳавлии Мукамилмахсум (ки раиси Кумитай иҷроияи марказӣ буд) меравад. Ҳавлии Мукамилмахсум аз ҳавлии мо чандон дур набуд. Мо дар баландӣ, дар гузари қозихона, Мукамилмахсум дар поён, дар гузари Ҳаммоми Кафишолак буд. Вақто ки ман ба ҳавлӣ ра-

сидам хоҳарам ва оям гуфтанд, ки давида ба ҳавлии Мукаммилмахсум равам, ки падарам ба он ҷо барои ман ба арз рафт. Ман ба ҳавлии Мукаммалмахсум рафтам, ки падарам дар меҳмонхона бо Мукаммилмахсум ва Мазҳармахсум (бародари калонии Мукаммилмахсум) сӯхбат карда нишастааст. Маро дида хурсанд шуданду воқеаро пурсиданд. Ман гуфта додам. Мазҳармахсум ҳам хурсанд шуда гуфт, ки нағз шудааст, дар дорулмуаллимин дар андак муддат мулло мешавад. Баъд маълумам гардид, ки худи Мазҳармахсум ҳам яке аз муаллимони дорулмуаллимин будааст.

Мазҳармахсумро устод Айнӣ дар ёддоштҳои худ чун «Ака ҳоҷӣ» ё ки «Ака махсум» ном бурдаанд ва корномаҳои аҷоибии ин одами аҷоибро тасвир кардаанд. Мазҳармахсум ҳам дар вақташ дар қатори Фитрат, Исмоил Садри ва дигарон ба Туркия рафта, хонда омада буд. Дар Туркия бечорагӣ ва бенавоӣ кашида, мардикорӣ ва фурушандагӣ (масалан мева) кардааст. Ҳикоят мекунанд, ки боре аз қишлоқ рафта ду ҷувол тарбузро ду кас (номи шарикашро фаромӯш кардам – вай ҳам бухорой) арзон харида ба шаҳр оварда, ба сари кӯча гузошта ба нархи гронтар ба фурухтан сар кардаанд. Мазҳармахсум, ки донотар ва тарбузшинос будааст, бо овози баланд мегуфтааст:

– Кесиб, кесиб верачаям (яъне бурида-бурида медиҳам)!

Агар харидор бурида доданаширо хоҳад, тарбузи пухтагиро ҷудо карда гирифта мебуридааст, ки сурх мебаромадааст ва ба харидор маъқул шуда тарбуз харида мерафтааст. Шарикаш ҳам ба вай тақлид карда «кесиб, кесиб верачаям» мегуфтаасту тарбузи ба даст рост омадаро гирифта мебуридааст, ки сап-сафед, хом мебаромадааст. Пас, харидор аз вай ранҷида, дур мешудааст. Мазҳармахсум тарбузҳои пухтагиро ҷудо карда, ба назди

шарикаш гузорад ҳам, вай мандонамӣ карда, тарбузҳои хомро мебуридааст...

Ана ҳамин Мазҳармахсум пас аз инқилоб ба Бухоро баргашта муаллимиро касб мекунад.

Аз вай пурсанд, ки:

– Дарси ҳисоб медиҳед?

– Бале, меғуфтааст.

– Дарси ҷуғрофия?

– Бале!

– Дарси таърих?

– Бале!

– Дарси табиӣёт?

– Бале!

– Дарси иҷтимоӣёт?

– Не, гардам! – меғуфтааст, – иҷтимоӣёт дарс додан кори мо не!

Мазҳармахсум дар дорулмуаллимин дарси ҳисоб ва дарси ҷуғрофия меод.

Аз дарси ҳисоб ману Яҳё Юлдошев (яке аз рафиқони қадрдони ман, ки дар Тошканд истиқомат дошт ва дар он ҷо солҳои бисёре муҳаррири калони Узтаг шуда кор мекард ва соли 1988 вафот кард) аз ҳама пешқадам ва аълохон будем. Як рӯз Мазҳармахсум ҳамин хел як имтиҳон кард. Ба як тарафи доска (тахта) Яҳё ва ба тарафи дигараш маро гузошта ба ҳардуямон як масъаларо дод, ки ҳал кунем, кай кадомамон пешдастӣ мекунем. Ду кас бӯрро шараққос занонда кор кардем, лекин Яҳё аз ман нимдақиқа пештар масъаларо ҳал кард. Ман аз алам гиря кардам. Лекин Мазҳармахсум ба ҳар дуямон ҳам баҳои аъло дода маро тасалли бахшид:

– Ту ҳам писарам нағз, аз Яҳё камӣ надорӣ!

Мо дарс додани Мазҳармахсумро дӯст меодшем. Зеро

ки вай бо ҳикояҳо, тамсилҳо, шӯҳиҳо ва мисолҳои аҷоиб оварда дарс меод. Дар вақти дарс додани вай занг шуда монад, ҳатто бачаҳо норозӣ мешуданд, ки занг шуду сӯҳбат нотамо монд.

Як рӯз кадом дарс буд, ки як талабаи синфи асосӣ омада маро пурсид, гуфт ки муаллими ҷуғрофия талаб дорад. Ман бо вай ба синфи асосӣ якум рафтам.

Мазҳармаҳсум маро дида, гуфт:

– Биё писарам, ана харита, ана глобус. Аввал Бухороро нишон деҳ ва баъд саёҳати даври олам кун!

Ман аз харита шаҳри Бухороро нишон дода, бо роҳи поезд то ба канори баҳри Хазар (шаҳри Красновод), аз он ҷо бо пароход то ба Боку, аз Боку бо поезд то ба Одесса ва аз Одесса бо пароход ба воситаи Дордонел ва баҳри Миёназамин ва канали Суис ва баҳри Сурх ба окиани Ҳинд даромада, Америкаро саёҳат карда, ба воситаи окиани Атлантик ба Ленинград омада, бо поезд ба Бухоро расидам.

Талабаҳои синфи асосӣ якум ҳайрон монданд. Мазҳармаҳсум сари маро сила карда гуфт:

– Ана, дидед, ин бача ба шумо додари хурдӣ ва ҳатто ба баъзеҳо писар мешавад, аммо донишаш аз ҳамаи шумо зиёдтар аст. Айб не-мӣ, ки мисли ҳамин талабаи синфи тайёри харитаро намедонед!

Харитаро мисли ман надонишони онҳо, аввало аз танбалӣ ва кундфаҳмиашон бошад, сониян аз нахондан, аз нахондани адабиёти бадеӣ буд. Охир ман пеш аз он ки аз харита саёҳати даври олам кунам, романи Жюль Верн «Саёҳат бар давродаври қурраи замин дар ҳаштод рӯз»-ро хонда будам. Ин китобро Маҳмуди Тарзии афғон ба забони дарӣ (форсӣ) тарҷумаи олиҷаноб карда, дар Кобул ҷоп карда буд, ки ман онро аз китобхонаи ба номи Абӯалӣ ибни Синои Бухоро гирифта хонда будам ва шавқу завқи до-

ниш маро ба он чода расонида буд.

Падарам вақтҳои охир зуд-зуд бемор мешуд. Духтурҳо ҳар хел табобат мекарданд. Сӯзан мекарданд, дору мехӯронданд, гизоҳои боқувват хӯрданро маслиҳат медоданд, аммо камтар фоида мебахшид. Ояҳоям ҳам ҳар дуяшон дар ду ҳавлӣ ҷо гирифта буданд. Ману бародарам Нуриддинҷону хоҳарам Масрураҷон дар хонаи баланди ҳавлии «Толорнок» ҷо гирифта будем. Нуриддинхон аз ман се сол калон, Масрураҷон панҷ сол калон буданд. Дар соли 1922 агар ман сздаҳсола бошам, хоҳарам ҳаҷдаҳсола шуда буд. Қадрас шудани хоҳарам калонсолонро ба ҳаракат овард. Аммаамон (модари Саодат), ки якто писари эрка ва бадгашт (арақхӯр, чилимкаш ва ҷавонбоз) доштанд, остонаи ҳавлии моро қариб сӯрох кунанд. Мехостанд, ки хоҳари маро ба писарашон Иноятхон ба занӣ гиранд. Аммо падарам розӣ набуд, бадгаштии Иноятхонро медонист. Лекин хешу таборон ва миёнаравон ба ҳолу ҷони падарам намонданд, падарам розӣ шуд. Ҳамаи расму русуми тӯйҳои пештараро ба ҷо оварданд. Дар ҳар ид, дар ҳар маросим аз тарафи аммаамон ба ҳавлии мо дастурхонҳо, боркашҳо меомад. Ниҳоят фотиҳа шуду баъд аз чанд гоҳ тӯй. Дуруст дар хотирам намонда аст, ки тӯй чӣ тавр гузашт; албатта бо ҳамаи танганаю домодбарияю созандаҳою рақсу бозиҳо гузашт. Ҳатто дар хотирам ҳаст, ки ояҳо ба хоҳарам насихат медоданд.

– Пас аз тӯй агар додаронатон ба хонаи шумо раванд, ба иззати онҳо аз ҷо бархезед, шумо-шумо гуфта гап занед, навозиш кунед, то ки тарафи қудоҳо ва шавҳаратон онҳоро иззат кунанд.

Дар ҳақиқат хоҳарам дар ҳавлии ҳудамон бо мо муомилаи хуш камтар мекард, мезад, ҷанг мекард, ту-ту мегуфт. Лекин пас аз тӯй ба хонаи калони орододашуда ва

чимилиқаш ханӯз канда нашуда равам, хоҳарам, ки дар либосҳои фоҳира буд, ба ҳурмат аз ҷо бархост, маро иззату ҳурмат кард ва дар наздам дастурхон кушода, лаълии ширабор ва нонҳои рағғанию ширмол гузошт. Ман ки ин тавр муомиларо дидам, ба хӯрок ва ширинию ҳалвою рус-та дарҳол начаспидам, камтар таматгӯ карда берун рафтаам.

Язнаам – Иноятхон хеле эрка ва пулмаст буд. Чизучораи толон нашудаи аммаамро фурухта, пул карда кайфу сафое дошт. Албатта рӯзу моҳҳои аввал бо хоҳарам нағз муомила мекард; лекин оҳиста-оҳиста ҳақорат мекардагӣ, ҳатто мезадагӣ шуда мондааст. Инро ман аз ҳамон дониш-стам, ки падарам пас аз шаш моҳи тӯй хоҳарамро ба ҳавлии худамон овард ва дигар нагузошт, ки ба ҳавлии аммаам баргардад. Хоҳарам чанд гоҳ дар ҳавлии мо буд, ман намедонистам, лекин баъд фаҳмидам, ки обистан ҳам шуда будааст. Бинобар он боз ба хоҳиш ва урзгӯиҳои аммаам ва тавбаю тазарруи худи Иноятхон, хоҳарам ба назди шавҳараш рафт. Дар ин миён (шояд аз ғаму гуссаи хоҳарам) дарду касалии падарам зӯра кард ва ӯ бистарӣ шуда хобид. Ҳар рӯз духтурҳо меомаданд, доруо даво мекарданд, лекин бефоида буд. Рӯз то рӯз аҳволи падарам бад шудан гирифт ва ниҳоят дар тирамоҳи соли 1924 аз ҷаҳон ҷашм пушид – ўро ба 41-солагӣ исқот бастанд. Дар ҳавлии мо гирияндагӣ ва доду фиғон баланд шуд. Он вақт хешу таборон бисёр буданд. Амаки Аминҷонмахсум, падари Саодат, язна ва амакбачаҳои бисёре, аҳли гузар ҷамъ шуда омаданд. Маросими дафн хеле бо дабдаба гузашт.

Ман ки ханӯз ҷаҳордахсола будам ва дар умри худ ханӯз дар оила мурдани касеро надида будам, он қадар ғамнок ва гуссамарг нашудам. Гумон мекардам, ки худам мустақил (албатта бо ака ва ояҳоям) зиндагӣ карда мегар-

дам. Вале мутассифона ин андешаи бачагона будааст; зеро пас аз марги падарам зиндагӣ бо ҳуди ман бевосита найрангбозихое кард, ки шарҳи он дар зайл меояд.

Чанозаи падарамро дар саҳни масҷиди Девонбегӣ хонданӣ шуданд. Маълум мешавад, ки он рӯз ҷумъа будааст. Ману акааму дигар ман барин ҷавонҳои акрабоямон дар даст асо гирифта, пеш-пешӣ тобут гирёну нолон ме-рафтем. Дар пешу қафои тобут одами бисёре ҳамроҳ ме-рафтанд. Дар кӯча аксарияти раҳгузарон поӣ тобутро гирифта ҳафт-даҳ қадам мебурданд ва ниҳоят ба саҳни масҷиди Девонбегӣ расидем. Саҳни масҷид он қадар аз одам пур буд, ки мо ба поён нафуромада, ба боло – ба рас-таи Ангиштиён, дар дами дарвозаи саҳни масҷид истода мондем. Баъд дар хотирам намондааст, то ба гӯрхона мо пиёда рафтем, ё ки моро ба фойтуне савор карда бурданд, намедонам. Гӯрхонаи авлоди мо дар беруни дарвозаи Ма-зор буд.

Аз дарвозаи Мазори Бухоро, ки баромадед, дар ду та-рафи роҳи калони пурчанг, пуштаҳо баланд шуда рафта буданд. Қабр ба болои қабр, қабр ба болои қабр ва дар баландӣ, дар миёни ин қабрҳо кулбае менамуд, ки ба бо-лои он туг буд ва гӯё қабри кадом авлиёи мӯътабаре буд дар он ҷо. Аммо гӯрхонаи мо ва гӯрхонаҳои казо ва казоҳои шаҳр (гӯрхонаи кушбегӣ, раиси Бухоро, гӯрхонаи Муфтиаскар ва бойҳои машхур) дар як кӯчае буд, ки пас аз пуштаҳо воқеъ гашта. Дар ин кӯча ҷӯи пуроб, дар ду тара-фи кӯча дарахтҳои сабз. Гӯрхонаҳо бошанд, мисли мадрасачаҳо бо пештоқҳо, дарвозаҳои дутабақаи калон ва хеле хуштарҳ буданд. Ман гӯрхонаи худамонро дар хотир дорам, ки саҳни васеъе дошт ва дар атроф ҳучраҳои бисёре буданд, ки дар онҳо кӯрқориҳо истиқомат мекарданд. Дар як тарафи саҳни ин мадрасача чаҳор-панҷ қабри калон

вокеъ гашта буд, ки бобо ва бобокалонҳои оила дар онҳо мадфун буданд. Падарамро низ дар он қатор дар як сағонаи хиштини калон гӯр карданд. Дар ин гӯрхона боз як ҳавлие буд, ки дар он фақат қабри занҳо, дар ҳавлии дигар қабри мардҳо ва дар қафои гӯрхона қабри хизматгорҳо мебуд.

Ману акаю язнаю амакбачаҳо се рӯз саҳаркати ба сари қабри падарам рафтем, қориҳо Куръон хонданд ва мо ба онҳо нону ҳалвою пул садақа карда баргаштем.

Бо ҳамин ба арвоҳи падари бузургворам фотиҳа хондем! Хайрият ки падарам – ҷавонмарг шуда бошад ҳам – дар сари вақт мурдааст. Агар дертар ва бисёртар умр меид, албатта ба ҳабсу таъбири сталинӣ гирифтгор мешуд ва ба ҷи хорию зориҳо мурда мерафт, чунончи амаки Аминҷонмахсум ва садҳо дигарон ба ин бадбахти гирифтгор шуданд. Ҷи касони нағз, ҷи касони олиҷаноб аз дасти золимон ва хунхӯрон нобуд шуданд, қир гаштанд! Афсӯс!

Қайд:

Пас аз чанд сол – дар соли 1929-30 на пуштаҳои беруни дарвозаи мазор монд ва на гӯрхонаҳои мо! Ҳоло на гӯри падарам, на гӯри модарам ва на гӯри дигар хешовандонам ҳаст. Ба ҷои ҳамаи ин қабристонҳо пахта коштанд. Ҳамон рӯзҳо дар газетаи Бухоро як сурат ҷоп карданд: мардикоре сағонаеро вайрон мекард ва хишти онро мегирифт. Дар зери он сурат навишта буданд: «Хишти қабр хеле саҳт аст, аз ин хиштҳо иморатҳои нав месозем!»

БАРОДАР, ХОҲАР ВА ХЕШУ ТАБОРОНИ МАН

Намедонам, пас аз чанд гоҳи мурдани падарам, ояи хурдӣ аз ҳавлии мо кӯчида рафт. Акнун ҳарду ҳавлӣ ба ихтиёри ояи калонӣ монда буд. Ояи калонӣ бо модари пир, вале хеле хушёр, коркун ва дарздӯзаш, бо бародари бекорхӯча ва камақлаш, ки девонафеълтар буд, бо мо дар ҳарду ҳавлӣ зиңдагиро сар кард. Дар ҳавлии берун (ки дар вақташ чомашӯйхона буд, як меҳмонхона ва як таҳхонаи калон дошт) як коркуни падарам (ҷавони бисту се, бисту панҷ сола) истиқомат мекард. Ин ҷавон аз ҳисоби идораи падарам буд, ки ба асп нигоҳубин мекард. Пас аз вафоти падар аспро баргашта гирифтанд, вале ҷавон дар ҳамон меҳмонхона истиқомат кардан гирифт. Ояи калонӣ ҳам ба истиқомат кардани вай зид набуд, зеро вай ба модагови сершири оякалон шабҳо қаровулӣ мекард. Ҷавони босавод буд, ҳар хел китобҳо, қисса ва ҳикояҳо, ҷангномаҳоро оварда ба мо хонда медод. Хусусан бародарам Нуриддинҷон бо мамнуният ва шавқи калон гӯш мекард. Ману акаам дар як хоначаи ҳавлии якум истиқомат доштем. Акаам дар кадом як идора хаткашонӣ мекард, ман мехондам. Пас аз гузаштани ду-се моҳ бепадарӣ ба мо саҳт таъсир кардан гирифт. Оякалон рӯзғори худро тамоm ҷудо кард, ба мо як даҳон нон намедод. Ҳаминро қайд кунам, ки пас аз ду-се моҳи вафоти падарам вай як духтар зоид, ки номашро Вориса гузоштанд. Ин хоҳарам ҳоло ягона на-зидктарин авлоди ман аст, ки дар Бухоро муаллимӣ мекард ва ҳоло ба нафақа баромадааст. Ду духтар дорад. Аммо оякалон, ки аз ҳеҷ ҷо даромаде надошт, фақат бо

шири модагов (қисман фуруҳта, қисман ба хӯроки бачаҳо кор мефармуд) зиндагӣ мекард, мушкил буд. Модараш калапӯшдӯзӣ мекард, бародараш калапӯш мефуруҳт ва ба модагов нигоҳубин мекард. Духтари калони оя – Матлуба ва писараш Зайниддин мехонданд.

Ба мо аммаам ва хешу таборон ёри мерасониданд. Зимистон ангишт оварда доданд. Як гӯсфанд кушта доданд, ки гӯшту равғани онро мо бирён карда монда, пеш-пеш ба сандалӣ гарм карда мехӯрдем. Ҳамин тавр рӯз мегузарондем.

Чи тавре ки гуфтам, бародарам китоб гӯш карданро дӯст медошт. Худаш дуруст хонда наметавонист. Пас аз он ки ҷавони коркунӣ падарам аз ҳавлии мо рафт, китобхонӣ ба сари ман афтод. Бародарам бо ҷӯраҳояш ҷамъомада маро маҷбур мекарданд, ки «Абомуслим», «Аҳмади Замҷӣ», «Ҳотамнома» барин ҷангнома ва қиссаҳоро хонда диҳам. Музди хонданам ҳар рӯз сӣ тин буд. Ба сӣ тин бегоҳиҳо бо ҷӯраҳо ба кино рафта ба қаторҳои аввал (арзонтарин ҷоҳо) билет гирифта филмҳои америкой – Тарзан, Шортӣ ва ғайраро тамошо мекардем. Рӯзона китоб хондан, дарс тайёр кардан ва бегоҳӣ дар қаторҳои пеш нишаста кино тамошо кардан ба ҷашми ман таъсири бади худро гузоштанд, ки онро ман баъдтар дониستم, вале пушаймонӣ бефоида буд. Маҷбур шудам, ки дар сӣ солагӣ айнак гирам.

Бародари калонам савияю дониши паст дошт, бинобар он дар ягон мактаби миёна ва олий таҳсил карда натавонист. Андак савод бароварду дар идораҳо хаткашонӣ ва дигар корҳои майда-чуйдаро адо мекард. Ба ман на аз ҷиҳати моддӣ ва на аз ҷиҳати маънавий ёри дуруст расонида наметавонист. Лекин бародари ҷонӣ буд, ба ман меҳр дошт, ман ҳам ӯро дӯст медоштам. Мо гоҳ-гоҳ ба назди

хоҳарамон мерафтем, ки пас аз вафоти падар ба тақдири сиёҳаш тамом тан дода, ба ҳар чавру чафои шавҳар сар фуруварда буд. Язнаам Иноятхон намедонам дар кадом идора кор мекард ва бисёртар умраш дар кайфу сафо, чӯрабозӣ ва меҳмондорӣ мегузашт. Аксарияти шабҳо чӯраҳо, амакбачаҳо ва хешутабори падараш – ба мисли Ёдгорхоҷа, Темурхон, Шарофҷонҳо ба меҳмонхона ҷамъ мешуданд. Албатта аз ҳавлии дарун оши палав, ё кабоб, ё ягон хӯроки дигар мебаромад. Чои кабудӣ талх ҳамеша дар манқал тайёр буд, дар чилим тамоқуи қаршигӣ дуд мекард. Бисёр вақт барш (як навъ маъҷун, ки дар таркибаш афюн дошт) меҳӯрданд ва он кайф меод. Баъд Шарофҷон дутор навохта ашӯла меҳонд. Ёдгорхоҷа (амакбачаи язна), ки одами бофаросат, боақлу донишманд буд, ҳикояҳои аҷоиб гуфта, сӯҳбатро метафсонид. Гоҳо мани мандонам ҳам ба ин сӯҳбатҳо иштирок мекардам ва аз калонсолҳо монданӣ накарда сӯҳбат мекардам. Ҳамаи ин хароҷот ва зиёфатҳо аз ҳисоби аммапошино мешуд, ки чизчораи будагиро фурухта пул мекарданд ва он пулҳоро Иноятхон ба ҳавою ҳавас бод меод.

Хоҳарам рӯз аз рӯз лоғар ва нотавон мегашт. Ду писар зоида дод. Номи калонӣ Ибод, номи баъдина Мисбоҳ буд, ки ҳоло дар қайди ҳаётанд ва соҳиби фарзанду набера гаштаанд. Фарзанди охирини хоҳарам – Қаҳрамон дар солҳои пеш аз ҷанг ба дунё омад, ки дар машаққат ва бепадари модар, дар дасти Саодат калон шуд (мо ба ӯ маълумоти олий гирифта додем) ва ҳоло дар Қўрғонтеппа муаллим аст, зану фарзандҳо дорад, аҳволаш хуб аст.

Язнаам пас аз ба Тоҷикистон омадани мо будишудӣ чизҳои аммаро (модарашро) фурухта хӯрда, азбаски зиндагӣ дар Бухоро танг шудааст, ба Гичдувон рафта, намедонам ба чӣ коре машғул шудааст. Боре ман ба Бухоро

омада фаҳмам, ки дар Гичдувон ҳам аҳволашон танг буда-
аст. Маҷбур шуда, ба Гичдувон рафтам ва дар ду-се рӯз
онҳоро кӯчонида, ба поезд сувор карда ба Душанбе, ба хо-
намон роҳӣ кардам, худам ба саёҳат рафтам.

Язнаам дар Тоҷикистон, дар райони Янгибозор
(Орҷоникидзеободи ҳозира) ба кори муаллимӣ даромада,
аввал дар қишлоқи Эскигузар, баъд дар дигар қишлоқҳо
чанд гоҳ муаллимӣ карданд. Солҳои ҷанг дар худӣ маркази
район як ҳавличаро гирифта истиқомат мекарданд. Дар
ҳамин ҳавлича зиндагии пурмашаққат мегузарониданд.
Ҷанг сар шуд, қаҳатӣ ва гушнагӣ сар шуд. Боре дар вақти
хӯрок пухта истодан, хоҳарам ним шиша рағани заводро
шикаста мерезонад. Язнаи девонаам моҷаро мекунад, ки
дили хоҳарам мекафад ва пас аз як рӯз вафот мекунад.
Ҳаво хунук буд, ман рафта аз кушодам ва хоҳари ноком
ва азобкашидаи худро бо ёрии як муаллими савобталаб
бурда гӯр кардам, ки он рӯзи саҳт ҳеҷ гоҳ аз хотирам на-
меравад.

Дар бораи аммапоширо – модарарӯсам ҳамин қадар
меӯям, ки он кас ба ман модарарӯс не, модари ғамхори
ҳақиқӣ буданд. Худашон босавод, куръонхон, шеърдон ва
боақлу хуш буданд. Устод Айни бисёр вақт агар дар
асарҳоям ғалат ёбанд, маро сарзаниш карда мегуфтанд, ки:
«забонро аз модарарӯсатон омӯzed!» Дар ҳақиқат ҳам
модарарӯси ман забондон, хушгуфтор, ҳалим ва бамаънӣ
буданд. Солҳои саҳти ҷанг бо мо ҳамнафас буданд. Азобу
саҳтиро бо ҳам дидем. Афсӯс ки пас аз ҷанг, дар тирамоҳи
соли 1946 бо бемории саҳте, дар синни 75-солагӣ вафот
карданд.

Писари калонии хоҳарам – Ибродро мо гирифта будем.
Пас аз хатми мактаби даҳсола, ӯро ба институти педагогӣ
дохил кардем. Язнаам бо Мисбоҳ ва Қаҳрамон буданд. Аз-

баски вақтҳои охир хеле дардманд шуда буданд. Қаҳрамонро ба интернат доданд, худашон бо Мисбоҳ, ки мехонд, дар ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Чи тавре ки дар боло қайд кардам, язнаам дар Бухоро аввал хеле арақхӯрӣ карданд. Баъд ба кӯкнор ва чакида гузаштанд. Дар Тоҷикистон боз чанд гоҳ арақхӯрӣ карданд ва боз ба чакида гузаштанд. Ҳамаи ин ва ҳаёти сахту бенавоёна он касро хеле ҷавон аз по афтонд. Ба дардҳои ҷигар ва меъда гирифтोर шуданд. Дар вақти марг ба хоҳарашон Саодат васият кардаанд, ки Қаҳрамонро ба тарбияи худаш гирад. Ва ҳамин тавр ҳам шуд. Язнаам дар синни 51-солагӣ вафот карданд. Қаҳрамонро мо ба тарбияи худ гирифтем. Мисбоҳ дар Янгибозор, дар ҳавлии худашон монд. Рӯзҳои бозор ба ҳавлӣ (ки дар рӯбарӯи бозор буд) аспу хари деҳқонони ба бозор омадаро дароварда, аз музди пули аспу харпой то ҳафтаи дигар зиндагӣ мекард ва дар кадом як техникум мехонд, мо ҳам албатта ёрӣ медедем. Пас аз хатми техникум Мисбоҳ ҳам ба ҳавлии мо омад ва ўро ба факултаи таърихи институти педагогӣ ҷо кардем.

Саодат – ҳамсари ман як хоҳари калонӣ дошт, ки ба писари амаки Бурҳониддини қозикалон – Усмонхон ба шавҳар баромада буд. Аз онҳо як духтару як писар – Ризвонхон ва Сулаймонхон ба дунё омаданд.

Мунъимахон (хоҳари Саодат) зани бадбахт ва сияхрӯзӣ будааст. Пеш аз инқилоб Усмонхон ҳамеша ба вай хиёнат мекард. Ҷавонбозӣ, ҷалаббозии, рӯйрост Мунъимахонро ба ҷон расонида буд. Мегӯянд, ки дар вақти дар кадом туман қозӣ буданаш мешунавад, ки зани як мулозимаш зебо будааст. Пас он мулозимро бо коре ба қишлоқи дур фиристода, шабона, бом ба бом ба ҳавлии он мулозим рафта мефарояд ва бадахлоқӣ мекунад. Ҳамин тавр шавҳари бевафо будааст Усмонхон! Пас аз инқилоби соли 1920 Ус-

монхонро ҳабс мекунанд. Вай, гӯё аз тарафи модар ба Файзулло Хоҷаев хеш мешудааст. Бинобар он аммапошшо ба ҳавлии Файзулло Хоҷа рафта арз мекунанд ва халос карда шудани Усмонхонро хоҳиш мекунанд. Вале арзу додҳо фоида намебахшанд. Усмонхонро трибунал ба қатл ҳукм мекунад. Зани ҷавон бева шуда, фарзандҳо бепадар мемонанд. Овозаи зебой ва паричеҳра будани Мунъимахонро Муҳиддинмахсум мефаҳмад ва хостгор мефиристонанд. Он вақт Муҳиддинмахсум раиси «Атрофкомиссияси» (яъне Чекаи беруни шаҳри) буд. Аз қамчинаш хун мечакид ва садҳо бегуноҳон дар ҳабсхонаи ӯ қину азоб медиданд. Муҳиддинмахсум бо хунхӯри ва разолати худ мардумро ба дод оварда буд. Ин ҳамаро аммапошшо ва Иноятхон (язна) ва дигар хешу таборон медонистанд. Бинобар он ба хостгорҳо ҷавоби манфӣ медиханд. Лекин Муҳиддин аз нияташ барнамегардад. Боз одам фиристода таҳдид мекунад. Агар Мунъимахонро ба занӣ надиханд, Иноятхонро ҳабс карда мепарронам, гуфтааст. Пас аммапошшо маҷбуран розӣ мешаванд. Муҳиддинмахсум як тӯйча карда Мунъимахонро ба занӣ мегирад. Вале аз тӯй се-чор моҳ нагузашта Мунъимахон ба бемории сил гирифта мегардад ва ӯро бо ароба оварда ба ҳавлии модараш мепартоянд. Бо ҳамин Мунъимахони паричеҳраи ноком ҷувонмарг мешавад. Вафоти Мунъимахон аввалин аз ӯ ва мотами ҷонгудоз дар авлоди мо буд. Хурду калон сӯхтанд. Падари Саодат аз гами духтари нокомаш дар андак вақт бемор шуда, қазо карданд.

Муҳиддинмахсуми хунхор хиёнат ва ҷиноятҳои бисёре карда, охир фош мегардад ва ӯро суд карда мепарронанд. Ман образи ӯро дар романи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» чун Асадмахсум тасвир кардам ва ҳамаи хиёнат ва ҷиноятҳои ӯро ба тафсил навиштаам.

Духтари Мунъимахони раҳматӣ – Ризвонхон пас аз хатми мактаби миёна ба шавҳар – ба Темурхон ном як хеши падари Саодат расид ва аз вай ду духтар таваллуд кард, ки калониаш – Башира дар синни ҳафт-ҳаштсолагӣ вафот кард. Хурдиаш – Мунзираро мо ба Душанбе гирифта оварда, ба тарбияи худ гирифтём. Бо ҳамин дар ҳавлии мо ба ғайр аз фарзандҳои худамон чаҳор нафар сагира монданд, ки ҳамашонро ба воя расонида калон кардем, ҳондем ва оиладор кардем. Мунзира ба писари ойбӣ Асолатхон (духтари амаки ман) – Муҳаммадхон Раҳмонов расид, ки аз вай ду фарзанд дорад. Сулаймон (писари Мунъимахон) ҳам дар Душанбе бо мо буд, муаллимӣ мекард. Дар ҷанги дуҷуми чаҳон фидокорона ба фронт рафта, дар соли 1944 захмӣ ва кангузия шуда баргашт. Пас аз муолиҷаи ду-сесола ба ҳол омаду чанд гоҳ дар қадом идораҳои хоҷагӣ кор кард, муаллим ва директори мактаб шуд. Оҳиста-оҳиста беморӣ ва дарди мағзи сар авҷ кард. Тирҳое, ки дар устухони сар халида буданд кори худро карданд ва Сулаймонхон дар соли 1971, дар моҳи июн вафот кард.

Дар бораи писарҳои амаки қозикалон: Зани хурдии амакамро мо янғапоишҳои хурдӣ мегуфтём. Аз он кас чаҳор писар ва духтар шуд. Писари калонӣ – Шаҳобхон, ки хеле ва хеле бадгашт буд (арақхӯр, чувонбоз), пас аз инқилоб, дар соли 1922 ба дарди по (қасалии туберкулёзи устухон) гирифтोर шуда, чанд гоҳ бемор хобида вафот кард. Духтари янғапоишҳои хурдӣ – Муҳаббатхон буд, ки ўро барои пул ва давлат дар охири соли 1924 ва аввали соли 1925 ба Дониёрбек ном бойбаччаи вобқандӣ, ба болои

занаш ба шавҳар доданд. Падари Дониёрбек дузд ва босмачӣ буда, ўро дар сари замин душманонаш мепарронанд. Баъд Дониёр аз душманони падараш ниқор мегирад ва шаҳр омада як ҳавлиро мехарад ва зани ҷавонашро ҷойгир мекунад. Муҳаббатхон аз вай як духтар мезояд, ки номашро Муслима мемонанд. Муслима ҳанўз дусола на-шуда Дониёрбекро ГПУ гирифта ҳабс мекунад ва бо ҳамин дигар барнамегардад. Муҳаббатхон се-чаҳор шавҳар меку-над. Аз ин шавҳарҳо боз ду духтари дигар шуд. Шавҳари охиринашон Ҳамидов (лақабаш «Кӯҳна») буд, ки дар театри Лоҳутӣ артист буд. Муҳаббатхон дар соли 1985 вафот кард. Се бародари Муҳаббатхон – Зухурхон, Аслихон ва Муслехон буданд, ки аҳволашон чунин аст:

Зухурхон ҷавони болаёқат, ҷавони бамаънӣ ва софдил буд. Вай дар мактаби мусиқии миллӣ, ки дар вақташ онро Фитрат ташкил карда буд, даромада хонд. Аввал дуторнавозӣ кард, баъд ба танбӯр гузашт. Зухурхон танбӯрро чунон хуб ва чунон форам менавохт, ки шуна-ванда кайф мекард. Вай ба Душанбе ҳамроҳи мо омад, ҳамроҳи мо зиндагӣ кард, пас ба театри ба номи Лоҳутӣ ба кор даромад. Дар ин театр, ки дар солҳои сӣ дастаи кало-ни мусиқинавозон буданд, ба мисли акаммулои Тоҳирҷон дуторӣ, Қаровулбегии рубобнавоз, Бадеъ Наҷмуддинови гижжакнавоз ва дигарон... Зухурхон ҳам бо танбӯраш ба онҳо ҳамроҳ шуд. Баъд хона гирифт, модар, хоҳар ва баро-даронашро аз Бухоро кӯчонида овард. Дар соли 1933, вақто ки Мисбоҳ Бурҳоновро ба ҳабс гирифтанд, зани зе-бои ӯ – Муаллимаро ба занӣ гирифт.

Модоме, ки гап дар бораи Мисбоҳ Бурҳонов расид, ман маҷбурам, ки оид ба ӯ хотиротамро баён кунам.

Мисбоҳ Бурҳонов ҷияни Мукамал ва Мазҳар Бурҳоновҳо (аз бародари калони онҳо) мебошад. Вай

фақат як хоҳар дошт, ки номаш Фотимахон буд. Ман Мисбоҳро пештар надида ва ё мушаххас накарда будам. Вақте ки дар соли 1930, моҳи август ба аввалин анҷумани забоншинос (лингвистон)-и тоҷик ба Душанбе вакил шуда омадам, Мисбоҳро дидам, ки муҳаррири газетаи «Тоҷикистони Сурх» буд. Вай ҷавони миёнақад, чашму абру сиёҳ, сафедпӯст ва зебод буд. Аз ҳад зиёд фаъол, серҳаракат ва серғуфтор, қозиб, то як дараҷа «сурх» ва «яшасунҷӣ» буд. Ҳамроҳ ва ҳаммаслаки ӯ Саидризо Ализодаи бухорӣ (аз эронӣҳо) муҳаррири газетаи комсомол буд. Ин ҳар ду, гӯё аз лидерҳои матбуот ва ҷамъияти ҳамонвақтаи Душанбе буданд. Инҳо ба анҷумани мо – нависандагон, олимон ва мутахассисон ҳам иштирок доштанд, вале ягон бор ҳам, бо ягон таклиф баромаде накарданд. Фақат дар гирдуатрофи роҳбарон, калонҳо (ба мисли Шохтемуrow, Лохутӣ, Айнӣ ва дигарон) мандонамӣ карда мегаштанд ва бештар худнамоӣ мекарданд. Мисбоҳ бо ман фақат «саломуалейк» буд. Дар анҷуман бо вай сӯҳбате накардаам. Пас, вақте ки (дар тирамоҳи соли 1930) кӯчида омадем, Мисбоҳ то як дараҷа бо ман наздик шуд ва «ҳамшаҳригӣ» кардан гирифт. Дар маркази шаҳр (дар рӯбарӯи боғи пионерон) хонаи хубе дошт ва бисёр вақт зиёфат ва сӯҳбатҳо мешуд. Дар ин зиёфатҳо, зани зебо ва паричеҳраи ӯ – Муаллимаро мо дида ҳайрон мешудем. Мисбоҳ занашро дӯст медошт ва хеле эрка мекард. Боре зиёфате ҷег зад, ки дар он Аббос Алиев ва Фотимаҷонҳо ҳам ҳузур доштанд. Аббос ба Фотимаҷон хеле хушонад кард, гӯё «хунари» худро нишон додани шуда, Фотимаҷонро «гишноз» кард. Фотима ҳам гӯё ба «типноз» дода шуда, як андак хоб кард. Дар ин зиёфат Аббос ва Мисбоҳ, Фитратро «фуруҳтанд» ва ба Фотимаҷон фаҳмондани шуданд, ки Фитрат лоиқи шавҳари ӯ нест, вай

пир аст, Фотимаҷон ҷавон ва забост... (ва ҳол он ки Фитрат Фотимаҷонро аз ҷонаш ҳам дӯсттар медошт). Ташвиқот ва тарғиботи ҳаминҳо буд, ки Фотимаҳон ба Самарқанд баргашта, пас аз андак муддат Фитратро талоқ дод ва ба қорӣ Абдурашид ном марди самарқандӣ ба шавҳар баромад. Аз вай як духтар зоид, ки номашро Дилбар ниҳоданд ва ин духтар ҳоло дар Тошканд аст, шавҳару фарзандҳо дорад. Аммо Фитрат аз рафтани Фотимаҷон хеле сӯхт ва шеърҳои ҷонгудоze навишт.

Мисбоҳ Бурҳонов нағз ё бад, ҷавони коркуне буд. Дар соли 1933, дар қатори Абдуқодир Муҳиддинов, Комилов ва дигарон ўро (Мисбоҳро) ҳам гирифта ҳабс карданд ва дигар барнагашт. Чӣ ҷавонҳо, чӣ шахсони олидараҷа, чи гули ҷамъияти моро морон ва хунхӯрони Сталини аждаҳо хӯрда нест накарданд! Лаънат ба он давр, лаънат ба он касоне, ки хоки пой Сталинро лесида, ба халқ ҷабру ҷафоро раво медоштанд. Афсӯс, сад афсӯс, ки Мисбоҳ барин садҳо ҷавонони мо, беғуноҳ мурда рафтанд!

Гапро дар бораи Зухурхон ва зани ў Муаллима давом медиҳам: Пас аз заносўии инҳо як писар ба вучуд омад, ки номашро Хуршед ниҳоданд. Зиндагиашон хуррамона буд. Дар ин байн Аслиддин – бародари Зухурхон ҳам ба театри Лоҳутӣ ба кор даромад. Қобилияти хуби артистии ў ба роҳбарияти театр маъқул шуд. То ки соли сиёҳи 1937 расид ва Зухурхонро ҳамроҳи акамуллои Тоҳирҷон, Қаровулбегӣ ва Бадеъ Начмиддинов гирифта ҳабс карданд ва бо ҳамин аз онҳо ному нишон нашуд. Чӣ ҷабр, чӣ зулм ва чӣ хиёнат ба халқи тоҷик! Бехтарин одамон, бехтарин санъаткорон, бехтарин олимони онро гирифтанд, нест карданд, куштанд! Лаънат ба он давр! Лаънат ба мўзалесони Сталини зolim!

Зухурхони беғуноҳ, Зухурхони санъаткор ва марди

оличаноб, ки дар дасти разилон несту нобуд гашт, Муаллимаи сарсаҳт боз бешавҳар монд, дар хонадони Зухурхон бева монд. Писари Зухурхон калон шуда буд. Аммо амакҳояш ӯро тарбия карда натавонистанд, аз сарашон дафъ кардани шуда, ба Ленинград ба хондан фиристоданд. Мебоист аз қафояш хабар мегирифтанд, пул фиристода меистоданд. Инро накарданд. Хуршед дар солҳои пас аз ҷанг азоб кашада, маҷбуран ба дуздӣ сар мекунад ва ба дасти дуздони мумтоз меафтад ва дере нагузашта ҳафт мешавад ва ӯро суд карда ба дарға мекунанд... Ҳамин тавр аст кирдори бади Аслихон ва Муслиҳхон, ки ба ягона писари бародарашон нигоҳубин карда натавонистанд.

Зани Зухурхон – Муаллима пас аз нобуд шуда рафтани шавҳар ба театри колхозӣ (ҳамин тавр як коллективи санъаткорон ташкил шуда буд) ба кор даромаду дере нагузашта ба мудирӣ ҳамин театр шавҳар кард. Аҷобати корро бинед, ки ин шавҳар ҳам пас аз ҷанд гоҳ ба зери ҷархи автобус монда ҳалок мешавад. Пас, Муаллимаро як гижжакнавози театр ба занӣ мегирад ва ба Ленинобод (ё ба қадом райони шимолӣ) гирифта мебарад. Ҳоло бо ҳамон шавҳар зиндагӣ дорад ва соҳиби фарзандҳост. Воқеа ва саргузашти ҳамин Муаллимаро ман дар «Зани беҳосият» ном ҳикояам нағз тасвир кардаам.

Феълӯ атвори Аслихон аз феълӯ атвори падараш мондани надорад. Намедонам барои чӣ бо мо ин қадар бадрафторӣ мекунад. Аммо ба рӯям «акаҷон» меғӯяд. Вай бо додари ҷонии худ Муслиҳиддин созиш карда наметавонист, рӯинодид шуд. Лекин Аслиддин қобилияти зӯри артистӣ дорад. Дар театр ролҳои калонро бозид, оҳиста-оҳиста ба гирифтани номҳо ва унвонҳои фахрӣ сазовор гардид. Ниҳоят ба дараҷаи ғоятулғоя – ба гирифтани номи артисти халқии СССР ва депутати Совети Олии

Тоҷикистон расид. Ҳоло (1990) дар қайди ҳаёт аст, аммо бисёр нотавон ва бемор хобида аст.

Бародари хурдии Зухурхон – Муслиҳиддин ҳам чандон олиҷаноб набуд. Барои фиребу найранг дар мактаб ўро ҳабс карданд. Занаш – Ойишахон ва Аслихон ҳаракат карда халос намуданд. Баъд муаллими қаторӣ шуда гашт. Рост ё дурӯғ худро бавиҷдон ва корманд гирифта мегашт. Ойишахон (ин духтари Азизхон ном касест, ки аз Бухоро ба Германия дар қатори як гурӯҳ ҷавонон ба хондан рафта, пас аз фашистӣ шудани Германия ба Иттифоқи Советӣ баргашта буд, лекин соли 1937 ҳабс шуда барнагашт). Ойшахон аз Муслиҳиддин ду писар ва ду духтар зоид. Лекин дар миёни солҳои шастум баҳам зиндагӣ карда натавонида чун шуданд Муслиҳиддин зани дигар гирифт, аз ҳоли фарзандонаш беҳабар монд. Ойишахон дар солҳои ҳафтодум ба Мирхон Саидов ба занӣ расид. Мирхон ҷураи нағзи ман буд. Вай аз Бухоро буда ба Тоҷикистон бо даъвати партия дар солҳои 1934-35 омада ба корҳои масъул (сардори МТС, вазири тандурустӣ, вазири хоҷагии қишлоқ, вазири молия) шуда кор кардааст. Дар солҳои чанг вазири молия буд. Баобрӯ ва ба эътибор буд. Дар охири чанг, боре ману Улугзода ба наздаш рафтем ва аз ҳоли зори нависандагон шикоят кардем. Вай дарҳол ба мудири хоҷагии ёрирасони худ фармуд, ки ба мо гӯшт, биринҷ, орд ва дигар хӯроқиҳо диҳад. Рӯзи дигар (охири чанг зимиғони соли 1944 буд) ману Улугзода як автомобили боркашӣ гирифта ба қишлоқ, ба хоҷагии ёрирасони идораи молия рафтем. Дар он ҷо моро хуб зиёфат карда, се линга биринҷ, орд, себ, гӯшт (як гӯсфанд) ва дигар хӯроквориҳо дода гуселонданд. Мо он чизҳоро ба шаҳр оварда, дар байни нависандагон тақсим кардем. Бале, Мирхон ҳамеша ба нависандагон ёрӣ мерасонид ва тала-

боти онҳоро (аз чихати пул ва молиёт) таъмин карда меистод. Дар он вақт котиби СеКа Бобочон Ғафуров буд. Чӣ шуд, ки муносибати Ғафуров ва Мирхон вайрон гашт, ҳамин тавр коркунӣ хуб ва ўҳдабароро аз қор гирифт. Мирхон қаҳр карда дигар ба корҳои масъул нарафт, ба институти педагогӣ ба кор даромаду дар асперантура хонд ва кори илмӣ мудофия намуда, номзади илмҳои таърих шуд ва ўро ба шўъбаи ғоибхонҳо мудир карданд. Баъди чанд гоҳ бемор гашта ба бемористон афтод. Занаш Евгения Николаевна (ки бисёр зани оличаноб ва меҳрубон буд) қазо кард. Ин ба ҳаёти осудаи ў зарбаи калон шуд. Чанд гоҳ безан буд. Баъд ба Ойшахон толиб шуда ба назди ман ба маслиҳат омад. Ману Саодат ба ин издивоҷ розигӣ надодем, лекин ба маслиҳати мо гўш надода, издивоҷ карданд. Хуб, ё бад чор-панҷ сол зиндагӣ карданд. Баъд Мирхон саҳт дилкаф (инфаркт) шуду вафот кард. Пас аз ду-се соли дигар Ойшахон аз бемории саратон (рак) азоб дида мурд. Фарзандҳои Ойшахон ҳоло дар қайди ҳаётанд.

Муслиҳиддин дар солҳои ҳафтод бо бародараш созиш накард, аз ҳам чудо шуданд. Дар миёнаҳои солҳои ҳаштод қазо кард. Ин буд қиссаи мухтасари аҳли байти янғапошшои хурдӣ. Худи он кас дар охириҳои солҳои шастум вафот карданд.

Давоми сухан дар бораи худам ва бародарам Нуриддинҷон: Ман дар Дорулмуаллимини Бухоро меҳондам, аълохон будам. Аввал мактаби мо дар гузари Бозори сабзӣ, дар ҳавлии кадом бой буд. Баъд ба мадрасаи Кўкалдош кўчидем, ки дар ин ҷо ман ба хобгоҳи мактаб рафтам. Дар ҳучраҳои қабати дуюм истиқомат мекардем, дар миёни саҳни мудраса ҳукумати Бухоро бо хишти пухта шаш синфи калон ва баҳаво сохт. Дар ҳучраҳои поёни

мадраса идораи мактаб, идора ва амборҳои хоҷагӣ, хонаи муаллимҳо ва дигарҳо буд. Дар дарсхонаи мадраса ошхона (ҷои ҳӯрок мехӯрдагӣ), дар масҷид ҷои тарбияи бадан буд. Дар хобгоҳ аҳвол бад набуд. Ҷӯраҳо, рафиқон буданд. Хуш хурсандона мехондем. Баъд мактаби мо ба гузари Собунгарон кӯчид, ки дар ин ҷо ҳукумат бинои якҷабатаи хубе сохта буд. Ними бино дарсхона, нимаш хобгоҳ буд. Дар ин ҷо ҳайъати талабагон гуногун шуд, тоторҳо ва қазокҳои бисёре пайдо шуданд. Ду тоторбачаи ака-ука буданд, ки беҳад бадрафтор ва бо ман намедонам барои ҷӣ хусумат доштанд. Боре ҳарду ба ман ҳуҷум карданд, заданӣ шуданд, вале рафиқони дигар (ба мисли Сулаймон Алӣ, ки сардори комсомол буд) нагузоштанд. Баъд он ҳарду мактабро тамом накарда ба куҷое гум шуданд. Мо ба забони ўзбекӣ ва туркӣ мехондем. Муаллимҳои бухорӣ, ки дар Туркия таҳсил карда омада буданд, гоҳо ба туркӣ, гоҳо ба ўзбекӣ ҳарф мезаданд. Муаллимҳои дигар ба забони ўзбекӣ дарс медоданд. Як муаллим буд, ки ўро Киромиддинов мегуфтанд, нисбатан ҷавон буд, дар Туркия таҳсил карда буд. Вақто ки мактаби мо дар Собунгарон буд, вай аксар вақт ба дарс қафо мемонд. Дарси табиёт медод. Мо ба синф даромада мунтазир мешудем, пас аз даҳ-понздаҳ дақиқа ба консилярия нарафта, рост ба синф медаромад. Қабокҳои варам, лабулунҷ овезон, маълум, ки шаби дароз арақхӯрӣ ва мастӣ карда, аз хоб сер нашуда омада аст. Ба синф медаромаду дар назди тахта (доска) ба инсӯ-онсӯ мегашт ва баъд мепурсид:

– Гечан дарс на эдӣ? (дарси гузашта ҷӣ буд?)

Бачаҳо мегуфтанд, ки:

– Дона эдӣ (дона буд).

– Пекӣ, – мегуфт муаллим (яъне «хуб») – Донаи нима қиламиз (доноро ҷӣ мекунем? «Нима қиламиз»-аши

ӯзбекӣ).

Мо меғуфтем, ки:

– Экамиз (яъне мекорем).

– Пекӣ, – меғуфт муаллим ва ба хотираш оварда дарсро давом меод.

Ана ҳамин тавр буд хондани мо!

Ман ҳам, гарчанде авлод ба авлод тоҷики холис ҳастам, (бобокалонамон аз Ховалинги Тоҷикистон то Бухоро пиёда рафта, аввал дар мадрасаи Мири Араб фаррош шуда, хонда, баъд мударрис шуда буданд). Бо вучуди он дар анкетаҳо турк, ӯзбек нависондаам. Миллатчиёни ӯзбек, пантуркистон дар солҳои бистум сиёсати туркӣ кунонидан, ӯзбек кунонидани аҳолии Бухороро қорӣ карда буданд. Дар вақти ба қайд гирифтани аҳолии ҳавли ба ҳавли гашта мепурсиданд, ки «шумо ӯзбек ҳастед, ё эронӣ?» Ба суол албатта ҳама аз эронӣ (шиа) будан иқтиноб намуда, худро ӯзбек (суннӣ) меномиданд. Дурусттараш ҳамин, ки ҳамма авом ва ҳатто босаводи Бухоро то инқилоб чӣ будани миллат ва миллиятро намедонистанд. Мо дар мактаби кӯҳна мехондем: «Миллат ба кӣ дорӣ?» гуфта пурсанд, бигӯ, ки «ба Иброҳим халилуллоҳ!» Вассалом, дигар чиз не! Баъд вақто ки миллат ва миллият муайян шуд, қор ба дасти пантуркистон афтод ва аксарияти халқи Бухороро «ӯзбек» номиданд. Баъдтар ман донишам, ки Файзулло Хоҷаев ва атрофиёнаш ба иғвои пантуркистон дода шуда, худро турк ва ӯзбек номидаанд. Хусусан ин ки Файзуллои ҷавонро раиси шӯрои нозирони ӯзбек интихоб карданд ва бардор-бардор намуданд, вай ғирт ӯзбек шуд (ва ҳол он ки аслаш араб аст!). Аммо Абдуқодир Муҳиддинов ва атрофиёнаш тоҷикпараст буданд. Ба тоҷикпарастии Абдуқодир Муҳиддинов ба гумонам, таъсири устод Айни калон аст. Зеро ки он кас бо Муҳиддинов наздик буданд, ӯ

хам устодро хурмат мекард. Ба «тоҷик» шудани ман ҳам устод Айнӣ таъсир расониданд. Вақто ки дар соли 1927 ба Бухоро омаданд, «ӯзбек» будани маро фаҳмида, хуб хандиданд ва фаҳмонида доданд, ки асли мо – бобо ва бобокалонҳоямон – аз Тоҷикистон (Кӯлоб) буда миллати мо тоҷик аст.

Пас аз ҳамин ман тоҷик шудам ва худро шинохтам. Авлоди ман ҳам миллати худро шинохтанд. Бинобар он аст, ки хизмати устод Айнӣ дар ин роҳ калон аст. Як ҳуди «Намунаи адабиёти тоҷик», ки дар соли 1926 дар Москва чоп шуда баромада аст, санад ва асоси мустаҳкаме барои аз нав зинда шудани халқи тоҷик, маданияти ҳазорсолаи тоҷик шуд. Бинобар он аст, ки халқи тоҷик устод Айниро падар ва устои бузургвори худ медонад ва хизматҳои он касро фаромӯш намекунад.

Хӯш ки бошад, ман мехондаму бародарам Нуриддинҷон кор мекард ва ҳар ду дар як хона истиқомат доштем. Дар январи соли 1928 (ё ки дар декабри соли 1927), ки ман дар синфи охирини дорулмуаллимин мехондам, нохост моро, талабаҳои синфи охиринро ба Самарқанд бурданд ва ба курси аввали мактаби олии педагогии ӯзбекистон (ВПИ) дохил намуданд.

Дар Самарқанд амакам Аминҷонмахсум бо оилашон дар як квартираи қадимаи хубе (ки се хонаи дарун ба дарун дошт) зиндагӣ ва дар шӯрои нозирон кор мекарданд. Духтари қадраси он кас, ки номаш Муҳаббатхон буд, дар дорулмуаллимини занонаи Бухоро мехонд ва дар ҳавлии аммаи ман (модари Саодат) истиқомат мекард. Ба Самарқанд ба хондан омадани ман Аминҷонмахсумро хурсанд кард. Ман дар хобгоҳи мактаби ҷой гирифта бошам ҳам, аксар вақт дар квартираи онҳо будам, корашонро мекардам, ба хӯрокашон шарик будам ва бегоҳиҳо

сӯхбат мекардем (мани мандонам, ки китоби бисёре ме-
хондам, бо калонсолон дар сӯхбат забондарозӣ мекардам).
Пас аз даҳ-дувоздаҳ рӯзи ба Самарқанд омадани ман, як
рӯз аввали пагоҳ, ҳанӯз амакам ва зану бачаҳояшон аз хоб
бедор нашуда, дарро тақ-тақ заданд. Азбаски ман дар хо-
наи берун меҳобидам, дарро кушодам, ки амаки Умархон
(писари калонии қозӣ Бурҳониддин, ки аз Бухоро ба
Самарқанд омада, дар кадом қишлоқи назди шаҳр
имоматӣ мекарданд) даромада омаданд. Амаки Умархон
одами аҷоиб буданд: боақли содданамо, хасиси баднафс,
худбини безарар, тарсуи ба кори худ пухта... Дар бораи
тарсуи ба кори худ пухтагии он кас ҳикоят мекунад: дар
соли 1922, як рӯз бегоҳӣ дар ҳавлини беруни мо
Аминҷонмахсум, ҳоҷӣ Зайдулло (яке аз дӯстони падарам),
Азимҷонмахсум чамъ мешаванд. Ҷои Умархон ҳолӣ! Па-
дарам ду-се нафар аз ҷиянҳоро ба гузари Дегрезӣ мефири-
стонанд, ки он касро аз ҳавлиашон ҳамроҳ гирифта биё-
ранд. Умархон ба ин тақлиф аввал не меғӯянд, рӯз торик
шуд, кӯчаҳо хавфнок, ман рафта наметавонам. Вақто ки
ҷиянҳо гапро қатъӣ монда меғӯянд, ки мо бисёрем, натар-
сед, ноилоҷ қабул карда, ба роҳ мебароянд. Лекин ҳамин,
ки онҳо ба қарибии хамгашти кӯча мерасидаанд, он кас аз
ёрон қафотар мемондаанд. Ҳамин ки ёрон ба хамгашти
кӯча баргаштанд, тез роҳ гашта, аз онҳо пеш мегузашта-
анд. Ин ҳаракати он касро ҷиянҳо омада ба падарам
меғӯянд. Падарам сабаби корро аз худи Умархон пурсида-
анд. Он кас гуфтаанд, ки дар қарибии хамгашти кӯча қафо
монданам аз баҳри он, ки агар дар хамгашти кӯча дузде ё
бадқасде поида истода бошад ва ба ҳамроҳон ҳамла кунад,
ман дарҳол ба қафо мегурезам. Аммо вақто ки ҷиянҳо
сиҳат-саломат ба хамгашти кӯча баргаштанд, маълум ме-
шавад, ки он тарафи кӯча беҳавф аст, лекин акнун хавфи аз

қафо омадани дузд мумкин аст, бинобар он тез роҳ гашта пеш мегузаштам!

Ҳамин хусусияти худбинии безарар, тарсуи ба кори худ пухтагии он кас буд, ки аз ҳамаи таъқибот ва гирогии ҳукумати шӯроии онвақта худро халос карда буданд. Агар дар Бухоро меистоданд, албатта ҳабс мешуданд. Он кас дар сари вақт, дар солҳои 1925-26 ба Самарқанд ҳиҷрат карданд. Зани аввалии он кас Ойбӣ Асолатхон (духтари амакам Қорӣ Масъуд, ки гӯё бо фармони қозӣ Бурхониддин табиби ҳинду доруи захрнок дода кушта буд) мебошад. Аммо Умархон дар солҳои 1924 Ойбӣ Асолатхонро талоқ дода, чанд гоҳ безан гаштанд ва баъд ба воситаи инуон як хеши падари Саодатро, ки Сайиба буд, ба занӣ гирифтанд. Лақаби ин зан «ойими хушрӯй» (бинобар баднамоияш ин лақабро дода буданд) буд, номашро намендонам. Умархон аз ин зан се-чаҳор фарзанд диданд ва дар Самарқанд дар байни аҳолии обрӯю эътибор пайдо карда, дар солҳои пас аз ҷанг вафот карданд.

Инак, амаки Умархон ба хона даромада, маро дида хурсанд шуданд ва аз рӯи одат, бахузур нишаста ба гапурсӣ ва суолдиҳӣ сарк арданд: Бухоро чӣ тавр? Нарху наво (ба тафсил) ҳаво? Мардум? Фалонча-фалончаҳо ҳастанд? Аҳволашон? Чӣ кор мекунанд ва гайра ва ҳоказо... Дар айни сӯҳбати мо буд, ки (шояд овози моро шунида) аз хонаи дарун амаки Аминҷон омада баромаданд ва бо Умархон саломуалек карда гуфтанд:

– Сӯҳбати ширини шуморо шунида хестам. Набошад рӯзи ҷумъа (рӯзи истироҳат) дертар мехестем.

– Ҳа, – гуфтанд Умархон, – мо Ҳаблулматин хонда истодаем.

Амаки Аминҷон хандиданд ва ба ман, ки аз гуфтаи Умархон чизе нафаҳмида будам, эзоҳ доданд:

– Газетаи «Ҳаблулматин» аз Миср ба Бухоро пас аз як моҳ омада мерасид, ҳамаи хабарҳо кӯҳна мешуданд. Ҳоло, ки аз омадани шумо даҳ-дувоздаҳ рӯз гузаштааст, чӯремо «Ҳаблулматин» хондагӣ барин, аз хабарҳои кӯҳна огоҳ шуда истодаанд.

Бале, ҳамин тавр буд сӯҳбати аҳли фазл. Бо як сухан, бо як ишора маънои бисёреро ифода мекарданд. Масалан, агар ягон нодон ба назди аҳли фазл сухани бечое гуфта монад, мегуфтанд, ки аз ин кас хафа нашавед «сахрой гунаҳгор аст». Албатта одами оддӣ (авом) ин кинояро намефаҳмид. Маънои ин ҳамин ки, бачаҳо дар хурдӣ агар «нағзак» бароранд, тавсия меоданд, ки шири хар хӯранд. Дар Бухоро мардум камтар хар медоштанд. Хари модаро фақат дар сахроҳо меёфтанд, ки аз сахроомадагон баста мемонданд. Одами ширталаб ба соҳиби хари мода (яъне ба сахрой) мурочиат карда, камтар шир чӯшида диҳед гӯяд, аксар вақт соҳиби хар як коса чӯшида меод. Бача ки шири харро бисёр хӯрад, табиати хари (гӯё) ба вай мегузаштааст. Бинобар он ба ҷои «ин кас хар» гуфтанд, «сахрой гунаҳгор» мегуфтанд.

Он рӯз ҳам амаки Умархон дар хонаи Аминҷонмахсум, ҳамин тавр киноя карда, «Ҳаблулматин» хонда истодаем» гуфтанд. Хулласи калом, ки ман дар хонаи амаки Аминҷон омадаю рафта, хеле маъқул шуда будам ва шояд занушӯ маслиҳат карда, гапиро пазонда буданд, ки маро домод кунанд. Ҳаминро ҳам қайд кунам, ки он вақтҳо дар байни ману Муҳаббатхон гӯё як навъ «ишқ» пайдо шуда буд. Барои чӣ «гӯё» ва «як навъ ишқ» гуфтам. Зеро ки (баъд дониستم) он ишқи ҳақиқӣ набудааст. Ман аз хурдӣ ишқия будам. Азбаски афсонаҳои бисёре шунида, китобҳои бисёри ишқӣ хонда ва хусусан дар вақтҳои охир «ӯткан кунлар»-и Абдулло Қодирро гапштаю баргашта хонда будам, дилам

аз ишқ пур буд. Мисли «Дон Кихот» ба худам «Дулсиния» мекофтам ва ниҳоят дар симои Муҳаббатхон онро ёфта будам. Аз Самарқанд мактубҳои пурсӯзуғудози ишқӣ менавиштам. Муҳаббатхон ҳам ба ман як-дубор мактуби ишқӣ навишт.

Инак, вақте ки дар таътили зимистона (моҳи феврал) ман ба Бухоро рафтани шудам, амакам Аминҷон фармуданд, ки дар бозгашт Муҳаббатхонро ҳамроҳам биёрам. Ин таклиф ба ман хеле маъқул шуд. Гӯё парвоз карда ба Бухоро расидам. Овозаи ба Бухоро омадани ман дарҳол ба ҳавлии аммапошшо расида аст. Вақте ки ман ба ҳавлии аммапошшо омадам ва бо ҳамаи аҳли байт (хоҳарам ва дигарон) боздид кардам, аз хоҳарам оҳиста пурсидам, ки Муҳаббатхон кани. Вай гуфт, ки омадани туро фаҳмида, қариб беҳуш шуда, дар хонаи калон хобидааст. Ба хонаи калон рафтам. Муҳаббатхон ба пешвозам бархост. Дастонаш меларзиданд, сард шуда буданд. Ман ҳолу аҳвол пурсида, мактуби падарашро супоридам ва гуфтам, ки пас аз як ҳафта ба Самарқанд меравем. Муҳаббатхон хурсанд шуд. Ман қариб як ҳафта дар Бухоро монда, бо хешутаборон боздид карда, баъд ба Самарқанд баргаштани шудам. Як фойтуни дуаспаро киро карда, ба назди дарвозаи ҳавлии аммапошшо овардам. Муҳаббатхон ба сараш фаранҷӣ, ба рӯяш чашмбанди доқа гирифта баромад. Чизучораи андак дошт, ман онро бардошта ба фойтун нишастем. Бо ҳама хайрухӯш карда, ба сӯи стансияи Когон равон шудем. Рӯз беғоҳ мешуд, ҳаво тира буд. Фойтун аз шаҳр баромада ба роҳи Когон равон шуд. Дар ҳамаи ин муддат ман ақаллан дасти Муҳаббатхонро гирифта навозиш карда натавониستم. Шарму ҳаётиребонгир буд. Дар бораи ишқам ва муҳаббатам ҳам калимае нагуфтам. Ин хуб буд, ё бад? Ҳоло ки аз он таърих солҳои бисёре гузашта

аст, фикр карда мегӯям, ки хайрият боҳаё ва шармгину бечуръат будаам. Агар он вақт ба Муҳаббатхон мечаспидам, шубҳа надорам, ки вай ҳам ба ман мечаспид ва дар Самарқанд тӯямон мешуд. Нашуд хуб шуд! Сабабашро дар поёнтар мегӯям.

Ба Когон расида, ба билетхона даромада фаҳмем, ки поезди мо пагоҳ мешудааст. Пас чӣ бояд кард? Боз гашта бу Бухоро равем гӯям, аввало бевақт шуд (роҳ хавфнок буд), сониян ба хароҷот пуламон намерасид. Он вақтҳо дар Когон, дар қарибии вокзал, ду тарафи кӯча аз чойхонаҳо иборат буд. Дар қатори чойхонаҳо масҷиде буд, ки мулло имоми он ҳам имом буду ҳам корчаллони бало! Русиро хуб медонист, бо кассирҳои билетхона алоқа дошт. Ба равандагон бо нархи дучанд билет гирифта меод. Ман инро медонистам, намедонам ба воситаи кадом рафиқам, бо ин марди балоранг каме ошноӣ пайдо карда будам. Бинобар он ба вай муроҷиат кардам. Вай, намедонам аз ман чанд сӯм гирифт гуфт:

– Имшаб дар чойхона, ман мегӯям, дар ҳучраи алоҳида бохузур хоб кунед, пагоҳ сахар, пеш аз омадани поезд худам шуморо бедор мекунам.

Ҳамин тавр, ману Муҳаббатхон дар ҳучраи алоҳидаи чойхона даромадем. Ҳучра бад набуд, қолин ва намадҳо густурда шуда, кӯрпаю кӯрпачаҳо дошт. Мо ҳарду нону чою гӯшти яхнӣ хӯрдём ва камтар аз ин сӯ он сӯ сӯхбат карда, ба тараддуди хоб афтодем. Мани содда ба ҷои он ки дари ҳучраро аз дарун баста, ба ҳар дуямон як чойхоб партофта, арӯси ояндаамро дар оғӯш гирифта, хоб кунам, гуфтам, ки ба шумо дар пешгоҳтар чой мепартоям, худам дар поёнтар, дар қарибии дар меҳобам, мабодо нохалафе наояд. Муҳаббатхон базӯр «майлаш» гуфт ва димоғаш сӯхтагӣ барин шуд. Ҳаминро ҳам дида мани содда ва

бечуръат ғайрат накардам, ки ўро ба оғӯш гирам ва «хурсанд» кунам. Бале, ман содда ва бечуръат будам. Хайрият, ки ман содда ва бечуръат (нисбат ба занҳо) будаам. Агар ман бо Муҳаббатхон ҳамон шаб ҳамроҳ меҳобидам ва занушӯ мегаштем, ҳолам хароб мешудааст! Зеро ки Муҳаббатхон дар ҳаёт зани – занон шуда натавонист. Дар умраш чандин шавҳар карда хушбахт нашуд, ки инро дар хотимаи ин порчаи саргузаштам нақл менамоям.

Аммо ҳамон шаб, ҳамон шабе, ки «ҷонона» дар хонаи танҳо ҳамаи шароити васл муҳайё ва мани бечуръат ва шармгин дар поёни хучра ба худ ҷойхоб партофта хобидам, ҳеч аз ёдам намеравад. Баъд, вақто ки синнам калонтар шуду бечуръаттар гаштам ва бо занҳо муомила карданро омӯхтам, худро сарзаниш мекардам, ки чаро фурсатро аз даст додам, чаро аз «ҷонона» таматтӯ набардоштам, чаро лабони ширинро намакидам, чаро бадани нарму пистонҳои мисли лемӯ расидаро нафишурдам!.. Маълум, ки бахти ман дар ҳамин бечуръатӣ ва соддагӣ, дар ҳамин боҳаёӣ ва шармгинӣ будааст.

Рӯз шуд. Ман ки дуруст нахобида будам, дар баробари дар беруни дар овози поро шунидан, ҷаҳида бархостам ва дарро кушодам, ки имоми масҷид билет гирифта овардааст. Ба вай ташаккур гуфта, ҳисобамро баробар кардам ва ба Муҳаббатхон гуфтам, ки ба вокзал меравем.

Поезд омаду ба вағони «полоскард» баромада нишастем. То ба Каттақурғон сӯҳбат карда, хӯрок хӯрда, хушу хурсанд рафтем. Ба истоҳи Каттақурғон фуromaдам, ки аз бозораш хабар гирам, чизи меҳаридагӣ набудааст. Аз киоска газета гирифтаму ба вагон баромадам. Дидам ки Муҳаббатхони «шармгин» ҳамаи шарму ҳаёро партофта бо ду йиғити бӯзбала чақ-чаку хандаю бозӣ карда нишастаанд. Ба ман, ҳатто аҳамияте надоданд ва ба сӯҳбату хан-

даю бозии худ давом карданд. Ман пас аз ба роҳ даромадани поезд ба роҳрав баромадаму дар назди тиреза рост истода ба газета нигоҳ кардам. Вале чизе, ҳарфери надидам. Тамоми баданам дар оташи рашк месӯхт. Худамро сарзаниш мекардам, ки бечуръатӣ карда духтарро аз даст додам.

Шаб торик шуда буд, ки ба Самарқанд расидем. Амакам Аминҷон бо зану бачаҳо ба пешвози мо баромада буданд. Ман бо онҳо сардакак вохӯрӣ кардам. Муҳаббатхон хурсанду шод буд. Ба ҳона омадем, ки стол рост кардаанд. Ҳазор хел нозу неъмат, шароб, таомҳои лазиз... Вале аз гулӯи ман дуруст хӯрок намегузашт, шароб ҳам нанӯшидам. Аммо Муҳаббатхон шӯху хандон буд. Албатта вазъияти ман аз амакам ва занашон пинҳон намонд, бинобар он як-ду соат нишаста, ба хонаи дарун даромаданд ва хоб карданд. Ман дар хонаи берун хеле вақт хобида натавонистам. Бо вучуди он дар баробари сафед шудани рӯз аз ҷо бархостаму дастурӯ шуста, чизу чораҳоямро бардошта, оҳиста аз хона баромада рафтам. Рост ба хобгоҳи мактабамон рафтам. Дар он ҷо ман ҷо доштам. Бо ҳамин чандин вақт ба хонаи амакам нарафтам. Баъд фаҳмидам, ки Муҳаббатхон ба техникуми педагогии Самарқанд даромдааст. Пас аз чанд рӯзи дигар дидам, ки бо Ҳамид Олимҷон (ки он вақт дар синфи охирини техникум мехонд) ошно шуда, сайру гашт мекунад. Ҳамин шуд — ҳамин, муносибати байни ману Муҳаббатхон ба таври абадӣ канда гашт ва ман чанд рӯз ҳаёлолуд гашта, баъд ҳамаро фаромӯш кардам, ба хондан дода шудам. Ин буд ишқи пок ва беғашӣ ман, ки дар натиҷаи сабуки ва беақлии Муҳаббатхон поймол гашт. Шояд он ишқи ҳақиқӣ набуд; як ҳавас, як тақлид ба кирдори қаҳрамонҳои китобҳои ишқии хондагиам буд! Дар ҷавонӣ ин ҳолат би-

Дар аввали январи соли 1929 дар Бухоро тӯи ману Саодат барпо гашт. Дар ин тӯи Сурх, ки занону мардон дар як хонаи калон чамъ шуда буданд Муҳаббатхон (ки ҳанӯз шавҳар накарда буд) низ ҳузур дошт. Дар ин тӯй бо Қосим Самеъзода, ки яке аз чӯраҳои ман буд шинос шуда, пас аз ду-се рӯз (шояд аз алам бошад!) бе тӯю бе никоҳ ба вай зан шуда гирифт. Дар байни онҳо фарзанд шуду лекин напояд, вафот кард. Пас аз соли Самеъзода Муҳаббатхонро ба Самарқанд гусел карда, аз қафо коғазӣ талоқашонро ҳам роҳӣ кард. Чанд гоҳ бешавҳар гашта, баъд ба як ошпази бой расиданд. Лекин бо вай ҳам чандон бисёр назистанд. Ошпаз мурду хонаю чояш ва молу мулкашро ба он кас гузошт. Муҳаббатхон бо модарашон дар андак вақт ҳамаи боигариро фурӯхта хӯрданду муфлис шуда гаштанд. Боз намедонам ба кӣҳо расиданд, соҳиби як духтар шуданд. Дар солҳои охири зиндагиашон дар хонаи духтару домод каме осуда зиндагӣ карда, соли 1988 нохост вафот карданд. Ин буд саргузашти ману Муҳаббатхон.

Хуллас ки дар Самарқанд, дар мактаби олии педагогӣ мехондам ва дар хобгоҳ истиқомат доштам. Тобистон, дар вақти таътил ба Бухоро рафтан хостам. Пули кирои роҳ набуд. Ба Бухоро ба бародарам Нуриддинҷон хат навиштам, ки ба ман андак пул ёфта фиристонад. Пас аз ҳафтае пул омад. Хурсанд шуда, поездсувор ба Бухоро омадам. Дар Бухоро як ҷомаи алоҷаи ҳисорӣ доштам, ки ба ман бисёр маъқул буд ва онро фақат дар иду айём мепаӯшидам. Бухоро расида аз ояи калонӣ пурсидам, ки ҳамон ҷома кай. Ояи калонӣ гуфт, ки онро бародарам фурӯхта, пулашро ба ман, ба Самарқанд фиристодааст. Ман хеле хафа шудам. Аз бародарам пурсидам, гуфт ки пули мефиристодагӣ надоштам, маҷбур шуда ҷомаро

фурӯҳтам. Ана ҳамин тавр камбизоат ва косатиҳӣ буд бародари ман!

Баъд зан гирифтааст. Хоҳари бевамондаи як чӯраи ман – Сулаймонҷонро ба занӣ гирифта, дар кадом қишлоқи атрофи Бухоро ба шӯрои ҷамоа котибӣ мекардааст. Чуноне ки баъд фаҳмидам, дар ҳамон қишлоқ, боре ба болои айвони масҷид баромада худаширо ба поён партофтааст, ки мурад. Хайрият, ки мӯъҷизае шуда сихат мондааст. Бале, вай ба ҳамин касалии худкушӣ гирифтгор шуда будааст, ки мо надонистем. Соли 1934 ман ўро ба Тоҷикистон даъват кардам. Бо занаш, ки нозой буд, хеста омаду дар ҷамоаи Андигони райони Янгибозор котиби ҷамоа шуд. Нағз кор карда мегашт. Гоҳо ба Душанбе, ба хонаи мо меомад, гоҳо мо мерафтем, меҳмон мекард. Дар моҳи май соли 1941 хабар омад, ки бародарам худаширо ба дарёи Кофарниҳон партофта, нобуд кардааст. Мо сӯхтем, кабоб шудем. Он вақтҳо хоҳарам ва язнаам дар худи Янгибозор ҳавличае доштаанд. Хоҳарам пас аз ғоиб шудани бародарам, аз даруни як коса дастхатчаи бародарамро ёфтааст, ки бо хоҳарам видоъ карда навиштааст. Мо ба ҷустуҷӯи мурдаи бародарам шуруъ кардем, аммо дар ҳеҷ ҷо наёфтем. Номед шуда ба Душанбе баргаштем. Фақат баъд аз бист рӯз хабар омад, ки ҷасади бародарамро як моҳигир дар канори як ҷазираи Кофарниҳон, ки аз Янгибозор шаш-ҳафт километр дур будааст, ёфта овардааст. Мо хешу таборон ба Янгибозор рафтем. Устухони ҷасадро кафан карда ба кампал печонда, бурда ба қабристон, ки дар қарибии Андигон буд, ба хок супоридем ва ба арвоҳи бародари нокомам фотиҳа хондем.

Аммаам Саломат, хоҳари калонии падарам дар вақташ

ба Ҳидоятуллоҳ хоҷа ном муллобачаи қашшоқ аз тарафи бобоям ба занӣ дода шуда буданд. Аз ин издивоҷ ду духтару як писар ба вучуд меоянд. Духтари калонӣ Мунъимахон (ки зани Усмонхон – писари амақи қозӣ Бурҳониддин буд), писар Иноятхон (язнаи ман), аммо духтари хурдӣ пас аз даҳ соли таваллуди Иноятхон ба дунё меояд. Номи ӯро Саодат мегузоранд ва духтари эркаю аллони падару модар мешавад. Дар вақти инқилоби соли 1920 шаш-ҳафт сола будааст. Аммаам, ки мо он касро аммапошшо мегуфтем, зани зебочехра, мулоимфеъл, босавод ва доно буданд. Овози баланд надоштанд, худотарс ва порсо буданд; раҳмдил, фарзанддӯст ва дасткушод буданд. Он кас (ба қавли Саодат) шавҳарашон – Ҳидоятуллоҳочаро чандон дӯст намедоштанд. Пас аз инқилоб Ҳидоятуллоҳоча дар ҳавлии берун, дар меҳмонхона шаш рӯз зиндагӣ карда, гоҳ-гоҳ ба ҳавлии дарун медаромаданд. Одами хоксор, беҳаст ва мулло буданд. Ман дар хотир дорам, ки пояшон ланг буд, қат намешуд. Бо асо роҳ мегаштанд. Ҳавлии аммапошшо дар кӯчаи назди қозихона ба рӯбарӯи фойтунхонаи қозикалон буд. Ин ҳавлии берунударуннок ва хеле серускуна ва қулай буд. Ҳавлии берун аз айвони молбандӣ, ду хона: як хонаи калони рӯ ба боло, як хонаю даҳлизи рӯ ба ғарб дошт. Дар болои айвон шабгаҳ ва болохона буд. Ба воситаи роҳрав, ки ду хамгашт дошт ба ҳавлии даруни наҷандон калон ва наҷандон хурд медаромадед. Ин ҳавли ошхонаи калон, танӯри нонпазӣ, суфаи масолеҳ тайёр мекардагӣ, ду хуми гӯркардашудагӣ дошт. Дар паҳлӯи ошхона, хонаи поён буд, ки дар он кайвониҳо, пас аз инқилоб онаи лақлақагӣ ном хизматгори куҳансоли хонадон ва баъдтар Ойиша ном духтарчаи понздаҳшонздаҳсолаи сагира истиқомат мекарданд. Тамоми рӯи ҳавли хиштфарш буда, фақат дар канори пеши рӯи суфа

гулзор буд, ки дар он ҳар хел гулҳо (нозбӯ, садбарг, гули зард) мерӯиданд. Дар болои суфа як хонаи калони каршастӣ бо даҳлезаш чо гирифта буд. Аз даҳлизи он дари боз як хонаи начандон калон, ки хонаи рӯ ба қибла ном дошт, кушода мешуд. Хонаи калон хеле баҳаво, сақфаш баланд, се дар ва тиреза, дар болои тирезаҳо тобадонҳо дошт. Ман вақто ки домод шуда, ба он хона даромадам, ҳамеша орзуям буд, ки дар поёни хона дар як тараф пиёнина ва дар тарафи дигар сандук ва ба болои сандук кӯрпаву кӯрпачаҳо рах карда чида монда шудагӣ бошад. Орзуи якум муяссар нашуд, лекин орзуи дуюмин ба амал омада буд. Боз дар он ҳавлӣ хонае буд рӯ ба Шарқ, ки онро хонаи «баланд» меномиданд, пас аз домод шуда омадани ман дар он хона аммапошшо истиқомат мекарданд.

Дар рӯзҳои аввали инқилоб, ки ҳамаи ҳавлиҳои хешони қозӣ Бурҳониддин мусодира ва баста шуда буд, аксарияти хешон дар ҳавлии Ака Шарифхон (писари Қиёмиддинмахсум, ки кайҳо вафот кард, ҳавлию чояш ба писару занаш – холаи «Судур» монда буд) истиқомат дошт. Ин ҳавлӣ дар рӯ барӯи ҳавлии аммапошшо буда, хеле калон буд. Берунаш иборат аз саботи калон, болохона, дарунаш ҳавлии серхона, сертахона ва серболохона буд. Дар як хона мо – ояи калонӣ бо фарзандонаш ва ҳар сеи мо, холаи «таи манфӣ», ки хоҳари модари ака Шарифхон буда, як духтар аз қозӣ Бурҳониддин доштанд, ки номаш Маъсумахон аст (ҳоло дар қайди ҳаёт буда, аз Умедҷонов шавҳараш як писару ду духтар дорад). Дар хонаи дигар аммапошшо бо се фарзандашон, дар як хона худи ака Шарифхон бо модараш ва дар хонаи поёни суфа наздикони дигар ва хизматгорон буданд... Ҳеҷ фаромӯшам намешавад: ҳар пагоҳ ба ман ду коса медоданд, пул медоданд, ки рафта аз «Бозори нав» ҳалвои обинабот ва қаймоқ харида

биёрам. Боре, зимистони қаҳратуни шаҳри Бухоро буд, ду косаро гирифта рафтаму қаймоқу оби набот харидам. Он вақт дастпӯшак набуд. Дар танам як ҷомачаи пахтаноки остинкӯтоҳ, дар поям кафш... Бо ҳамин ҳол дар ду даст ду коса ба сӯи ҳавлӣ равон шудам. То ба ними роҳи ҳавлӣ тоқат кардам, баъд гирияро сар кардам. Дар кӯчаҳо касе набуд, ки ба ман ёри расонад, ё гӯяд, ки ба ягон ҷо косаҳоро монда, дастонатро бо хурми даҳонат гарм кун, баъд боз рафтан гир! Не, бо дастони яхбаста, каб-кабуд гапга, ки ба дарди ҷонхарош даромада буд, аз дарвозаи ҳавлӣ фарёдзанон даромадам. Ҳамаи бошандагони ҳавлӣ, хусусан хоҳарам хеле тарсиданд, ки ба ман чӣ шуд, чӣ ҳодиса рӯй дода бошад. Дарҳол косаҳоро аз дастам гирифтанд ва дастони маро ба сандали дароварда молиданд ва таскинам доданд.

Пас аз ду-се моҳ ҳавлиии аммапошшоро кушода ба ҳудашон доданд. Чизу чораҳои он кас ба ҳар ҳол чандон талаю тороҷ нашуда будааст. Аммапошшо кӯчида буданд, ки кори мо саҳлтар шуд, зеро ки мо гоҳо дар ҳавлиии он кас хӯрок мехӯрдем. Ҳамон сол (1921), пас аз шаш моҳ падарамро аз ҳабс озод карданд. Рӯзҳои аввали аз ҳабс баромаданашон, падарам дар ҳавлиии аммапошшо зиндагӣ мекарданд. Баъд ҳукумат аввал аз гузари Саройи Сабзӣ ҳавлиии мусодирашудаи «Қозӣ Зақун» ном шахсро доданд. Мо кӯчида ба он ҷо рафтем.

Шавҳари аммаам – Ҳидоятulloхоҷа одами нағз, содда ва беозор буданд. Бисёр вақт дар болои суфачаи пеши дарвоза як пояшонро дароз карда, асо дар даст менишастанд. Мо бачаҳо, ки серғавғо ва шӯҳ будем, ба ҷонашон мерасонидем. Баъд маро ҷег мезаданд:

– ӯ, ӯ! – меғуфтанд, инча биёед, ҷони амак, инча биёед!

Ман суханашонро рад накарда меомадам. Маро аз дас-

там дошта истода, хуб насиҳат меоданд; шӯҳи накунед, бисёр надавед, одам монда мешавад, пояш ба санг хӯрда хуншор мегардад ва ғайра ва ҳоказо...

Ҳамин сергапии он касро доништа дигар бачаҳои шӯҳ ба наздашон намерафтанд. Лекин ман босаброна ба гапхояшон гӯш дода, хуб, хуб мегуфтам. Бинобар он маро дӯст медоштанд.

Соли дигар, вақто ки ҳукумати Бухоро қозигиро барқарор кард, Ҳидоятulloхоҷаро ба Вобқанд қозӣ карданд. Он кас ҳамроҳи худ бародари маро – Нуриддинҷонро, ки ҷавони дастёр шуда буд, гирифта бурданд. Дар ин миён хоҳари Саодат – Мунъимаҳон аз касалии сил вафот кард. Барои сиҳат кардани вай аммаам ва падарам ҳар чӣ ки аз дасташон омад, карданд, вале нашуд. Он вақт медицина камқувват буд, доруо даво набуд.

Ин марги бемаҳал ҳамаи аҳли байтро ба мотам ва андӯх мегузорад. Хусусан аммапошшо ва Ҳидоятulloхоҷа месӯзанд, парту бирён мешаванд. Ҳидоятulloхоҷа пас аз чиҳил рӯзи вафоти духтари калонаш аз Вобқанд бемор шуда омада, дар андак муддат вафот мекунад. Меғӯянд ки ба вафоти ӯ боз як воқиаи дигар сабаб шудааст. Дар рӯзи бозори Вобқанд, ки қозию раис дар бозорҷой будаанд, як-бора босмачиён зер мекунанд, халқро талаю тороҷ мекунанд. Ҳидоятulloхоҷа аз худаш нею аз бародари ман – Нуриддинҷон метарсад, ки мабодо ўро зӯран гирифта баранд. Коре карда, бародарамро дар кадом хучраи масҷид руст мекунанд ва ларзида мешинанд. Вақто ки босмачиҳо мераванд, бародарамро бо касе ҳамроҳ карда ба Бухоро мефиристанд, лекин худашон ҳам пас аз як рӯз бемор шуда меоянд. Гӯё ки тарсида, дилашон кафида бошад.

Аммапошшо бо писарашон – Иноятхон, ки дар кадом идора кор мекард, ё кор намекард, умраш фақат бо айшу

нӯш ва ҷӯрабозӣ мегузашт ва хоҳари ман, ки келинашон буд ва Саодатхон, ки он вақт духтари даҳ-дувоздаҳсола буд, мемонанд. Иноятхон аз ҳеҷ ҷо даромаде надошт, фақат аммапошшоро мемакид. Дар бисоташон будагӣ чизҳоро – либосворӣ, мису мисина, ҷома, курта, маҳси ва дигар чизҳоро фурӯхта, кайфу сафо мекард, ба хоҳари ман ҷабру ҷафо мекард. ӯро на чун зан, балки чун каниз медонист. Барои ҳамин ҳам падарам хоҳарамро чанд вақт ба ҳавлии мо оварданд ва тамом ҷудо кардани буданд, вале аммапошшо гирияю нола карда боз ба ҳавлиашон бурданд.

Аммо зани ман – Саодат духтари яккаю ягона ва эрка шуда калон мешуд. Хеле хушрӯ ва соҳибчамол буд. Аз ҳар тараф хостгорҳо меомаданд, лекин аммапошшо онҳоро бо хушӣ рад карда гусел мекарданд: духтарам ханӯз ҷавон аст, ба балоғат нарасидааст, мегуфтанд. Саодат аввал дар мактаби кӯҳна, дар назди оймулло мехонад, чала савод мебарорад, баъд дар мактаби ибтидоии занона, ки дар қозихона кушода шуда буд, мехонад. Аммапошшо бошанд, ба болои вай «ҳафтларз» буданд. Дар ин байн ба фаранҷӣ ҳуҷум сар шуд. Ба мактаб бо фаранҷӣ омадан на-мемонданд. Саодат ҳам фаранҷиро партофт. Хусну ҷамоли ӯ бисёриҳоро мафтун мекард. Вале Саодат парҳезкор, вазнин ва хушахлоқ баромад. Аз мактаб рост ба ҳавлӣ меомад ва бо дугонаҳои хоссаи худаш (бо Маъсумахон баринҳо) улфат буду бас. Саодат ҳарчанд ки хеле эрка ва нозпарвар калон шуда буд, лекин боғайрат, коркун ва хизматгор буд. Ҳарчанд ки «онаи Лақлақай» (кампире ки ханӯз пеш аз инқилоб дар хонадони онҳо буда, кайвонигӣ мекард ва чун яке аз аҳли хонавода гашта буд) Саодатро кор кардан наемонд, лекин вай аз мактаб, ки баргашт, дасту остин барзада, рӯи ҳавлӣ, шабгаҳ ва болохонаҳоро рӯфта, тоза мекард, баъд нишаста дарс тайёр мекард.

Солҳои 1927-28 ба вай хостгорҳо бисёр буданд. Яке аз хостгорҳо ҳамсои рӯ барӯяшон Ҳаким Ҳамидӣ (писари муфти Абдулҳамид, ки лақабаш «муфтии хунин») буд. Ҳаким фарзанди сеюми ин хонадон буда, чандон ақлу фаросат надошт. Лекин дар либоспӯши, арақхӯри ва ҷӯрабозӣ той надошт. Албатта аммапошшо ба вай розигӣ надоданд. Талабгори ҷиддии дигар додари Мансурхоҷаи Самарқандӣ – раиси суди округӣ буд. Мансурхоҷа бо занаш дар ҳавлии беруни аммапошшо иҷора менишаст. Тобистон додараш, ки муаллим буд, аз Самарқанд омада Саодатро мебинад ва ба қавле «ба як дил не, ба сад дил» ошиқи шайдо мегардад. Зани Мансурхоҷа ба аммапошшо ваъдаю ваидҳои бисёре карда, талабгор будани худашонро изҳор мекунад. Аммапошшои сода, ҳайрон мешаванд, не гуфтанишонро ҳам намедонанд, ҳа гуфтанишонро ҳам намедонанд ва чанд рӯз бо хаёлу андеша мегузарад. Ниҳоят қарор медиҳанд, ки хешу таборҳоро ҷеғ зада, машварат пурсанд...

ҚАДАМИ АВВАЛ (порчаҳо аз хотира)

Дар соли 1927 ман дар курси охиринаи дорулмуаллимин (ба ўзбекӣ «Билим юрті»)–и Бухоро меҳондам. Мактабамон дар бинои нави дуқабатаи хиштин, ки дар регистон буд, чо гирифта буд. Дар қабати якум синфҳо, лабораторияҳо, зали спортӣ, идора ва хонаи муаллимон бошад, дар қабати дуюм хонаҳои хоб (ўзбекӣ «ётоқ» меғуфтем), ошхона ва матбах буд. Директорамон Ҳайдар Ашрафӣ ном дошт. аз Тошканд буд. Як додар дошт, ки бо мо меҳонд ва бо ман чӯра буд. Занаш турк, зебо ва боақлу хирад буд. Ҳайдар Ашрафӣ марди боақл, ташкилотчӣ ва маданӣ буд. Дорулмуаллимини моро хеле хуб ба роҳ монда буд. Муаллимони зӯр ва пурқувватро чамъ мекард. Чунончи аз адабиёт Абдурауф Фитрат дарс меод; аз табиӣт ва ҷуғрофия Восеъ (Восем меғуфтем) Султонов ном муаллими пуртаҷриба дарс меод; аз ҳисоб (ҷабр), физика ва химия Смуррӣ ном муаллими рус дарс меод, ки хеле пурдон ва ботаҷриба буд. Ба гумон ин Смуррӣ аз Ленинград омада буд ва Бухоро ба вай маъқул шуда буд. Ояи калонӣ чанд гоҳ хонаи калони худашро ба вай иҷора монда буд ва бинобар он ҳар рӯз вохӯрда меистодам.

Ман дар хобгоҳи мактаб истиқомат доштам. Шариконам Мубин Мансур, Ҳаким Ҳомидӣ, Яҳё Юлдошев, Валӣ (тоторбача) боз як тоторбачаи бисёр нағз, ки номашро фаромӯш кардам, Нуриддин – чӯраи бисёр нағзам, Сулаймон Камол – писари Қорӣ Камоли ҳофизи машҳур ва дигарҳо... Нағз меҳондем, илм меғирифтем. Ба ростӣ, ки дорулмуаллимини онвақта бо программа ва доираи илму

дониши меодоагиаш, қариб баробари мактабҳои оли имрӯза буд. Ман аз бахту тақдиром розӣ будам, ҳарчанд ки бепадару модар будам, ҳарчанд ки бенаво ва нодорам будам, ҳарчанд ки дар интернат зиндагӣ мекардам. Лекин хурраму шод буда ва тамоман ба омӯхтан ва илм гирифтани дода шуда будам.

Дар мактаби мо рӯзе се маҳал хӯрок меоданд. Аввали рӯз нони тафтон (як навъ нони тунуки бомаза) канду чою шир; дар нимрӯзӣ шӯрбо, кабоб (ё оши палав) ва ҳалвоӣ тар (ё ягон хӯроки ширин); бегоҳӣ низ камтар кабоб, ё мошоба ва ғайра меоданд. Аз ҷиҳати хӯрдухӯрок ҳеҷ камбудие надоштем.

Як қазоқбачаи андак девонамизоч шарик доштам. Номаш Чангбостӣ буд. Вай дар вақти хӯроки нимирӯзӣ тоси шӯрбохӯрии калонеро бардошта ба матбах, ба назди ошпаз мерафт, мегуфт, ки «шӯрбо андоз!», ошпаз шӯрбо меандохт. Баъд ба ҳамон коса (тос) кабоб, ё оши палав талабида меандохт; баъд ҳалвоитар андохта, якбора ҳамаашро меҳӯрд. Мо хандида мепурсидем, ки чаро ин тавр мекунад ва чи тавр он шӯрбою оши палаву ҳалвоитарро якҷо карда хӯрда метавонад. Ба ҷавоб мегуфт, ки аз дусар ҳамаи ин хӯрокҳо дар шикам баҳам ҳамроҳ шуда мераванд, чи фарқ ки чудо-чудо хӯрему ҳамаашро якҷоя хурем?

Бо Чангбостӣ боз як воқеаи дигар шуда буд, ки нақл кардани онро лозим донистам.

Дар вақти хонда гаштани ман романи машҳури Абдулло Қодирӣ – «Ўткан кунлар» дар бадали ду-се сол дар ҳаҷми се ҷилд бо хатти арабӣ чоп шуда баромад. Ман ҳамин ки ҷилди аввалро хондам, тамом мафтун гаштам. Шабу рӯз дар ҳаёлам қаҳрамонҳо, воқеаҳои роман ҷилвагар буданд. Хусусан синну соли сздаҳ-чаҳордасолагии ман айни парвардаи ҳамин тавр романҳои

ишқӣ ва таърихӣ буд. Чилди аввалро хонда шуда шабу рӯз мепоидам ва аз магазини китобфурӯшӣ хабар мегирифтам, ки чилди навбатӣ омад, ё не. Ниҳоят чилди дуҷум ҷам омад. Бо ташнагӣ, шавқу завқ онро ҷам хондам. Дар вақти расидани чилди сеҷум ва охири ман дар хобгоҳи дорулмуаллимин будам ва китобро хонда, ба охир расонида гириҷо кардам. Дилам ба мурдани Кумуш сӯхт. Ин ҳолати маро Чангбостӣ дида ҳайрон шуд, чаро гириҷа мекуни гуфта пурсид, гуфта додам, ки таъсири китоб! Пас, вай аз ман хоҳиш кард, ки ба вай ҷам китобро диҷам, то ки хонад. Китобро додам, ду-се рӯз хонд. Ҷои хоби Чангбостӣ дар қарибии дари даромад, дар назди печка буд. Шабе ки вай саҳифаҳои охириро мехонд, ҳаво хунук ва дар печка оташ месӯхт ва намедонам барои ҷӣ даҳани печка кушода буд. Бегоҳӣ, соат қариб даҳ буд, ҳанӯз ҳама нахобида буданд. Ман ҷам чизеро мехондам. Якбора шунидам ва дидам, ки Чангбостӣ девонаҷо барин аз ҷо парида хест ва ҷӣ овозе бароварда, ҳаққоратҷо дода китобро ба болои оташи печка партофт. Ман ҷаққонӣ карда давида рафтаму китобро, ки ҳанӯз насӯхта буд, фақат муҷова канори варақҷо камкам оташ гирифта буданд, аз печка гирифтам ва боиси ин девонагии Чангбостиро пурсидам:

– Кумуш ўлдӣ! (Кумуш мурд!) – гуфт вай ва сара ба болишт хаста хоbid, надонам мегирист, ё ғамашро фуру мебурд, маълум набуд...

Ана ҳамин тавр ба кас таъсир мекардааст, асари хуб ва ҳунармандона навишта шуда!

Ҷаминро қайд кунам, ки ман аз хурдӣ хеле мутаассир ва ҳассос будам. Вақте ки дар сӯҳбати ака Турсун китобҳои ҷангнома, Лайлӣ ва Мачнун, Фарҳод ва Ширин барин асарҳоро мешунидам; вақто ки шабҳои дарози зимистон дар гирди сандали нишаста афсонаҳои аҷоиб ва ғароибӣ

Янгаро мешунидам, аз худ бехуд мешудам, ба даруни
ходиса, воқеаҳои ҳикоят ва афсонаҳо даромада мерафтам.
Баъд, вақто ки ба чогаҳ даромада, кӯрпаро ба сар мекаши-
дам, хаёлам маро ба кучоҳо ки намебурд! Гоҳо ба аспи
болдор сувор шуда, ба осмон парвоз мекардам, аз болои
шаҳрҳо, дарёҳо ва кӯҳҳо мегузаштам. Мисли Қаработури
афсонавӣ бо девҳо ҷанг мекардам; ба «Боғи Ирам» рафта
базми парихоро тамошо мекардам; ба «ғорҳои бетак», ба
зери замин даромада, аҷоиботи бисёреро меидам... Вақте
ки саводам баромад ва китобхон шудам, бо маслиҳат ва
таҳриқи амакбачаҳоям – ака Шарифхон ва Баҳоутдинхон
ва падарам ва дигарон аз китобхонаи Абӯалӣ ибни Сино⁴
рафта роман аз паси роман гирифта мехондам. Ин китоб-
хона дар қарибии ҳавлии мо, дар мадрасаи Бибихон, ки
бевосита дар пеши манори Бухорост, ҷо гирифта буд. Аз
ин китобхона ман тарҷумаи туркӣ ва форсии асарҳои
М.Горкий (Модар), Тургенев (Оби навбахор), Чехов, Тол-
стой, Олимҷон Иброҳимови тотор, Ҷурҷи Зайдони араб
(Қарбало ёнғусӣ, Армонуса, Абӯмуслими Хуросонӣ), Вик-
тор Ҳуғу (Одаме, ки механдад; Чихилу сеюм), Александр
Дюма (Граф Монтекросто, Лордхуб, Писари Монтекросто)
ва ғайра ва ғайраро гирифта мехондам. Вақто ки дар
ҳавлӣ, дар назди Ояи калон будам (бевосита пас аз вафоти
падар дар солҳои 1924) дар рӯи ҳавлӣ то ба торик шудани
рӯз мехондам. Ояам бисёр вақт ба сӯзондани лампа иҷозат
намедод, ба рӯи шабгаҳ баромада, аз нури маҳтоб истифода
мебурдам. Вақто ки ба интернат афтодам, имконияти
китобхонӣ бисёртар шуд, лекин дарсҳо торафт мушкилтар
мешуданд, бисёртар мешуданд. Ман аз ҳамаи дарсҳо, дар-

⁴ Ин китобхона бевосита пас аз инқилоби Бухоро, аз ҳисоби китобхон
мусодирашуда – китобхон амир, амалдорони амир ва бойҳо ташкил
шуда буд. (Муаллиф)

си адабиётро дӯст медоштам. Хусусан, вақто ки Фитрат дарс медод мо гарангу моту мабхут мешудем. Ман дар тӯдаи (кружок) адабӣ фаъол будам, ба газетаи деворӣ яке аз муҳаррирон будам ва дар ҳар шумораи он шеъри ўзбекии ман дарҷ мешуд. Лекин ин «асарҳои адабии» ман аз кружоки адабӣ ва газетаи деворӣ берунтар намебаромаданд. Аз шариконамон Яҳё Юлдошев хеле фаъол буд. Хабар ва мақолаҳои вай ҳар замон ба газетаҳои Бухоро ва Тошканд баромада меистод. Ин ба ман алам мекард. Ниҳоят, боре фаҳмидам, ки устод Айнӣ ба Бухоро омадаанд (тобистони 1927). Баҳоутдин Икромӣ (писари муфти Икромчаи бухорӣ, ки бо ман улфат ва дӯст буд) ва ҷӯраам Ҳаким Ҳомидӣ ва боз намедонам киҳо хостанд, ки ба саломии устод раванд. Ман ҳам ҳамроҳ шудам. Мо устодро дар китобхонаи Абӯалӣ ибни Сино ёфтем. Он кас ба мо илтифот карда, аз ҳолу аҳволи ҳар кадомамон пурсиданд. Азбаски маро, падари маро ва авлоди моро мешинохтанд аз ман бисёртар пурсиданд. Дар кучо хонданам, бо ҷӣ корҳо машғул буданам, ба кадом миллат буданам ва ғайра... Ман гуфтам, ки миллатамро ўзбек нависондагӣ. Устод хандиданд, гуфтанд, ки ҳар кас ўзбек нависонад ихтиёраш-ку, лекин шумо ҳам аз тарафи падар ва ҳам аз тарафи модар тоҷики асил ҳастед. Бобокалони шумо аз Ховалинги вилояти Кӯлоб пиёда ба Бухоро омадагӣ! Хуб, ҷӣ менависед? Шеър менависам, гуфтам. Ба кадом забон, пурсиданд. Гуфтам умуман ба забони ўзбекӣ, лекин ҳоло як шеър ба забони тоҷикӣ навишта овардам (азбаски шумида будам, устод барои исбот кардани ҳақиқати миллати тоҷик ва мавҷудияти он ва маданияти қадимаи тоҷикон кӯшиш доранд ва ба забони тоҷикӣ менависанд; ман ҳам махсусан ба забони тоҷикӣ навишта будам). Устод шеърро гирифта сатри аввалашро хонданд: «Эй духта-

ри ранҷбарони тоҷик!» Хӯш, гуфтанд, ин шеърро ба кадом вазн навиштед? Гуфтам, ки ба вазни «бармоқ» (яъне ки ҳичо). Устод гуфтанд, ки не, ин ба вазни арӯз навишта шудааст ва арӯзро бо ангушт шуморида доништан мумкин нест. Вазни арӯз тарозуҳои махсуси ҳудашро дорад ва аввалин тарозуи он ғӯши шоир аст. Дар ин мисраъи шумо, ки бо вазни арӯз навишта шудааст, ҳарфи «ч» зиёдатӣ мекунад ва онро агар «э духтари ранҷбарони тоҷик» хонем вазнаш дуруст мешавад, аммо маъно вайрон! Бо ҳамин гуфтани ҳастам, ки домани шеър хеле танг аст. Шумо бехтар ки ҳикоя нависед. Домани ҳикоя васеъ аст ва шумо фикри худро бемалол баён карда метавонед. Ман қабул кардаму ба хона рафта, дар бадали се-чор рӯз як ҳикоя навиштам, ки номашро «Хаёл» мондам ва ба зери сарлавҳа, ба даруни қавс навиштам: «Шаббе дар регистони Бухоро».

Аввал ҳикояро бардошта ба ҳавлии Баҳоутдин Иқромӣ гирифта бурдам. Дар ҳавлии ӯ аз Хуҷанд Муҳиддин Аминзода меҳмон шуда омада буд ва рӯзҳои охир ман бо ӯ хеле унс гирифтам. Вай дар он дам шоири шинохта шуда буд ва шеърҳои зуд-зуд ба газетаи «Овози Тоҷик» нашр мекардид.

Дар хонаи Баҳоутдин, бо иштироки Аминзода ҳикояро хондем. Дар аснои хонда истодани ҳикоя дидам, ки Баҳоутдин мазок карда механдад. Ман яке оташин шудам ва ҳикояро дарронда, пора-пора карда партофтаму аз ҷо хеста рафтам. Аминзодаи бечора он пораҳоро чамъ карда, ба ҳам васл намуда, аз рӯяш рӯбардор кардааст. Рӯзи дигар ба ҳавлии мо омада, маро ҷеғ зад ва ҷанг карда гуфт, ки «ҳе, аҳмақ, чаро ҳикояи нағзи худро даррондӣ?!» Ман гуфтам, ки Баҳоутдин ҳаңда кард. Аминзода гуфт, ки хайр, ҳаңда кунад, кардан гирад. Чур, ба назди устод меравем.

Мо ба назди устод ҳамон дам расидем, ки он кас

ҷомадон ва чизҳояшонро меғундоштанд. Ҳикояи маро ҳам ба даруни ҷамадон гузошта гуфтанд, ки аз Самарқанд ҷавобашро мефиристанд. Ман малӯл шуда ба хона баргаштам ва пас бо дарсҳо машғул шуда, фаромӯш кардам, ки ҳикоя навиштам ё не. Зеро ки пас аз хандаи Баҳоутдин ҳеч умедам набуд, ки он ҳикоя – ҳикоя бошаду ба дарди касе расад. Ин дар моҳи август буд. Дарсҳо аз моҳи сентябр сар шуданд ва азбаски синфи мо синфи охирин ва хатмкунанда буд, машғулоташ ҳам зиёд буд. Дарсҳо мушқил шуда буданд. Ман ки яке аз шогирдони пешқадам будам, намехостам, ки пешқадамиро аз даст диҳам. Бинобар он тамом бо сару гарданам ба дарсхонаи ва дарстайёркуни ғутида рафтам...

Дар моҳи Октябр ба хобгоҳи дорулмуаллимин ба номи ман ду нусха журнали бисёр нафис ва диққатҷалбкунанда расид. Бинам, аз Самарқанд устод Айни фиристодаанд. Журнал – «Роҳбари Дониш» ном дошт ва ин аввалин журнали адабӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва педагогии тоҷикӣ буд, ки дар Тошқанд дар таҳти назорати муаллим Маннофзода таъби шуда буд. (Шумораи аввалини ин журнал «Биниш ва дониш» ном дошт, ки дар Самарқанд, дар ҳаҷми майда ва бенур чоп шуда буд. Пас аз танқиди Маннофзода, кори таъби журналро ба худи ӯ супориданд). Дар муқоваи журнал муқаддимаи он чоп шуда буд, ки ман номи худро дар он дидам. Бале, ҳикояам «Хаёл»-ро бо номи «Шабе дар регистони Бухоро» чоп карда буданд. Зуд варақ зада саҳифаеро, ки ҳикояи ман буд, ёфтам. Яъне ки бе ҳеч тағйирот чоп шуда аст.

Чи тавре ки гуфтам, то ба он дам ягон сатр аз навиштаҷоти ман на дар газетае ва на дар журнале чоп нашуда буд. Инак, ба журнали машхури «Роҳбари дониш» айнан чоп шудани ҳикоятамро дида, қариб буд аз шодӣ

беҳуш шавам. Хурсандие, ки дар он дам ба ман даст дода буд, аз тасвир берун аст. Ман зуд ҳикояро хонда дидам, ки ҳамааш чи тавре ки навишта будам, чоп шуда аст. Фақат дар баъзе ҷо нуқтаю вергулҳо, баъзе феълҳо ва чанд калима ислоҳ шудааст. Журнал бо ҳуруфи арабӣ чоп шуда буд. Онро ба даст гирифтаму аз ин хобгоҳ ба хобгоҳи дигар, аз клуб ба рӯи ҳавлӣ, ба назди ҷӯраҳоям давидам: ҳо, бинед, тамошо кунед, ҳикояи ман дар журнали марказӣ чоп шудааст! Ин бас набуд, ки тохта ба ҳавлӣ, ба гузарамон, ба назди хешу таборон рафтам ва ба ҳама журналро, ҳикояи чоп шудаи худро нишон дода, фахр мекардам ва хурсанду шоду мамнун будам. Он хурсандию шодмоние, ки дар он дам ба ман даст дода буд, ҳеҷ гоҳ фаромӯшам намешавад ва он тавр хурсандӣ дигар ба ман рух навода аст. Ман ба муваффақиятҳои борҳо аз он афзун ноил гардидам. Повестҳо, романҳои бисёри ман чоп шуданд, пиесаҳои бисёри маро театри академии ба номи Лохутӣ ба сахна гузошт ва ба ман орденҳо, мукофотҳои бисёре доданд, лекин ҳеҷ кадомаш мисли он хурсандии аввалин чоп шудани асарам набуданд...

Бале, устод Айнӣ дидаю дониста ҳикояи маро айнан чоп карда буданд. Мехостанд, ки дили ман ба ин кор гарм шавад, шавқам зиёда гардад, боз ва боз нависам ва ба нависандагӣ иштиёқ пайдо кунам... Ҳамин тавр ҳам шуд!

Дар соли таҳсили 1927-28, дар моҳи ноябр ё октябр, синфи моро ба Самарқанд бурданд ва моро ба аввалин институти олии педагогии Ёзбекистон, чун студент қабул карданд. Ин институти моро ба забони русӣ ВПИ номиданд.

ВПИ дар бинои Гимназияи собиқ, ки дар аввали булвари Абрамов (ҳоло булвари ба номи М.Горкий) ҷо гирифта буд. Барои студентон хобгоҳ тайёр набуд, лекин сохта ис-

тода буданд. Муваққатан моро дар сахнаи клуби калони институт чо карданд. Мо ҳар кадом аз Бухоро бо худ кӯрпаю болишт оварда будем. Дар ҳавои сард, дар сахнаи хунук ба ҳамон кӯрпаю болишт печида мехобидем ва парвояе надоштем. Рӯзонаҳо дарс мехондем – гоҳо ҳар шӯъба (факултет) алоҳида, гоҳо ҳама якҷоя дар клуб будем. Ин тавр дарсҳои якҷояро профессор Вяткин (Таърихи Осии Миёна), профессор Фитрат ва Абдулло Алавӣ (адабиёт) мегузaronиданд. Дигар дарсҳо – ҳисоб, физиология, ботаника ва ғайра алоҳида буд. Мо дар ошхонаи кашқариҳо, ки дар даромадгоҳи боғи шаҳрӣ буд, хӯрок мехӯрдём. Соҳибони ошхонаҳо ба мо бепул, рӯзе се бор хӯрокҳои бомаза (лағмон, манту, оши палав ва чои кабуд) медоданд ва фақат дар дафтари махсуси худ қайд карда мемонданд. Вақто ки стипендияро мегирифтем, қариб ҳама пуламонро бурда меодём. Ин кашқариҳо ба мо бовар мекарданд ва бепул хӯрок медоданд. Мо ҳам онҳоро фиреб намеодём.

Дар ҳамин фарсат – дар ҳамин муддати хонда гаштан, ман нависандагиро ҳам фаромӯш накардам. Як ҳикояе навиштам, ки номаш «Ширин» буд. Вай аз воқеаҳои босмачигарӣ ва истехкомияти ҳокимияти шӯроӣ нақл мекард. Ҳикояро ба назди устод Айнӣ гирифта бурдам. Он кас он вақтҳо дар шӯъбаи Самарқандии Нашриёти давлатии Тоҷикистон муҳаррир шуда кор мекарданд. Мудири шӯъба Ҷабборӣ буд. Ҳамроҳи устод Раҳим Ҳошим, Саидризо Ализода ва Ирфон кор мекардаанд. Вақте ки ман ҳикояро бурдам, аввали рӯз – аини кори устод Айнӣ буд. Он кас аз дасти ман ҳикояро гирифтанду гуфтанд, ки пас аз се рӯз, дар соати яки рӯз, дар вақти танаффуси нимрӯзӣ биёям. Намехостанд, ки вақти кори давлатиро бо машғулияти дигар – бо қабули ман сарф кунанд! Ин

шўъбаи нашриёт дар маркази шаҳри нави Самарқанд, дар радифи бинои Комитети марказии иҷроияи ўзбекистон, дар бинои начандон калони бисёр хуби якқабата, ки чандин хона дошт, ҷо гирифта буд. Ман пас аз се рӯз, дар соати як омадам, ки Айнӣ чою нон хӯрда истода буданд. Маро дида истакону бўлқаро ба як сӯ гузошта, аз қутии столшон дастнависи маро бароварданд ва сар карданд ба ҷанг кардани ман. Ҳо, чаро ин калимаро надоништа кор фармудед? Чаро ҷумларо галат кардед? Чаро образ нотамом? Сусти тасвир кардед! ва ҳоказо ва ҳоказо... Устод бисёр серчазаба ва бадқаҳр буданд. Аз ҳайбат ва дӯғи он кас ҷигарҳо об мешуданд. Мани ҳикоянависи ноўҳдабаро ба ҳадафи тири ғазаби он кас дучор шуда будам. Ба обу арақ гӯтида, дӯғу чазабаи он касро мешунидам. Кошки дар он хона мо танҳо бошем. Раҳим Ҳошим, Саидризо Ализода, Ирфон, баъд (тавғои устодро шунида) Ҷабборӣ ҳам аз кабинет баромада омад. Ман аз ҳиҷолат намедонистам, ки чӣ кор кунам. Аз нависанда шудан сад пушаймон гаштам, марг ба мани нависандашаванда мегуфтам. Ниҳоят устод ҷангашонро бас карда, дастнависро ба ман доданд ва гуфтанд, ки аз нав кор карда биёрам. Ман дастнависро гирифтаму ба худ гуфтам, ки дигар ҳеҷ гоҳ ба ин даргоҳ қадами худро нахоҳам гузошт. Хеста берун баромадам. Раҳим Ҳошим аз аҳволам пай бурд магар, аз пасам баромаду дар роҳрав гуфт, ки аз қаҳру ғазаби устод наранҷам. Ин ҳама аз меҳр, аз нуқтаи назари тарбия аст. Устод дар ниҳоди шумо чизеро, истеъдодеро пай бурданд, ки ин қадар ҷон коҳонда ба шумо фаҳмонданд. Рафта ҳикояро аз нав кор кунед ва боз ба ҳукми устод биёред!

Дили омӯхта бало, меғӯянд, рост аст. Аввал чанд рӯз кор накардам, баъд нашуд; боз қалам ба даст гирифта ҳикояро ба таври худ ислоҳ кардам ва ба назди устод овар-

дам. Устод онро хонда, пас аз се рӯз боз маро ба зери таъну лаън гирифтанд, ҷанг карда ҳикояро баргардониданд. Ҳамин тавр, қариб панҷ бор ҳикояро гаштаю баргашта кор кардам ва дар дафъаи шашум, ё ҳафтум ҳикояро қабул карда гирифтанд ва ба журнал доданд. Пас аз ин ҳикояи «Оё чӣ бояд кард»-ро навиштам. Вале инро Айнӣ надиданд ва ман ҳам, гӯё «усто» шуда будам, ки дигар, ҳикояамро ба худи идораи журнал фиристодан гирифтам. Ҳамин тавр, ҳикоя аз паси ҳикоя чоп шуда, ман насрнавис шуда мондам.

Дар Бухоро повести «Тирмор»-ро навиштам. Ин ба журнал чоп нашуд (худи журнал набуд, чоп нашуда монд), китоб шуда баромад. Вале устод таҳрир накарда буданд. Пас романи «Шодӣ»-ро навиштам. Дар 36 дафтари мактабӣ бо хуруфоти арабӣ. Бо нашриёт гапзанон карда, ин дафтарҳоро ба муҳокимаи устод, ба Самарқанд фиристодам. Пас аз ҷанд гоҳ устод романро таҳрир карда, дафтарҳоро боз ба ман фиристоданд. Ин дафтарҳо бо таҳрири Айнӣ, ки худаш як мактаби адабӣ мебошад, ҳоло дар дасти худам мебошад. Камол Айнӣ онро якбор аз дастам гирифта буд, лекин баъд бо сад азоб ва ёрии Муҳаммад Осимӣ (президенти Академияи илмҳо) дафтарҳоро бозгирифтам ва дигар ба касе намедихам. Устод Айнӣ дар болои ин дафтарҳо хеле кор кардаанд. Ҳар калимаеро, ки иваз кардаанд, дар саҳифаи дигар сабаби онро бо шарҳу баён навиштаанд, ки чаро ин тавр нею ин тавр аст. Масалан ман сарлавҳаи як бобро «дар шаби маҳтобӣ» навиштаам. Устод онро ислоҳ карда «дар шаби маҳтоб» навиштаанду дар эзоҳи худ гуфтаанд, ки «маҳтобӣ» он чиро меғоянд, ки ба маҳтоб тааллуқ дошта бошад, масалан себи маҳтобӣ, ранги маҳтобӣ ва ғайра. Шаби маҳтоб мешавад ва ҳамин байти халқиро мисол

овардаанд:

Шаби маҳтоб, маҳтобӣ кашидам,

Чилими нуқраро холӣ кашидам...

Боз ба калимаи «бадтар» ирод гирифта навиштаанд, ки «бадтар» нею «батар» аст. Барои мисол байти:

Рӯз агар ғаме расадат тангдил мабош

Рав шуқр кун, мабод ки аз бад батар шавад-ро овардаанд...

Баъзан ба воқеа ва типажҳо ирод гирифта, саҳифа-саҳифа фикр баён кардаанд ва дар охири роман навиштаанд, ки ин роман бад не, агар муаллиф гашта кор кунад як асари замонавӣ ва даркорӣ мешавад.

Устод қисми дуюми «Шодӣ»-ро ҳам таҳрир карданд. Вале ин дафъа ба Душанбе омада, дар боғи ҳукумати истиқомат карда, ба ман фармуданд, ки ҳар рӯз омада, дар наздашон романро хондан гирам ва он кас дар рафти хондани ман ислоҳоти худро медароранд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Ман мехондаму ҳар калима, ё ҳар ҷумлае ки ба он кас маъқул набошад, мегуфтанд, ман ислоҳ мекардам. Боре аз роман чунон як эпизодро хондам:

Барака ном ҷавони колхозчӣ ба духтари бойи бухорӣ, ки ба Тоҷикистон, ба ноҳияи дур гурехта омада буд, ошиқ шуда хонадор мешавад. Вале ҷанг сар мешаваду Барака ба ҷанг меравад, ҳар вақт хату хабар карда меистад. Лекин душманони Барака хатҳои сохта карда фиристода, ба Барака мефаҳмонанд, ки занаш ба вай хиёнат мекунад, бо дигарон айшу ишрат дорад. Барака ин тавр хатро дар госпитал мегирад. Чанд гоҳ бемор шуда мехобаду баъд аҳд мекунад, ки дигар ба хонааш ва ба ҳеч кас хат наменависад. Занаш ба хатҳои пайдарпаяш ҷавоб намегирад. Сол мегузарад аз Барака дарак намешавад. Ҳама гумон мекунанд, ки Барака ҳалок шудааст. Фақат занаш умедашро намеканад, Барака сиҳат саломат баргашта меояд. Дар ин фурсат

дар Душанбе як коркуни (хизматчи) советӣ зани зебояшро аз даст медиҳад, зоида натавониста мемирад. Мардак ончунон занашро дӯст медошт, ки дигар дар Душанбе истода наметавонад, ба ҳамон шаҳре, ки зани Барака (тахмин Қўргонтеппа) истиқомат дошт, рафта ба қор медарояд. Иттифоқан ба вай ҳам аз ҳамон биное, ки зани Барака истиқомат мекард, хона медиҳанд. Мардак зани Баракаро дида ҳайрон ва моту мабхут мегардад. Зеро ин зан ба зани вафоткардаи ӯ тамом монанд, як себу ду қисм мебошад. Мардак пурсуков карда мефаҳмад, ки занак шавҳар надорад, шавҳараш аз фронт барнагаштааст. Бинобар он ҷуръат карда, ба хонаи зан меравад ва арзу муддао карда мегӯяд, ки агар вай ба зании ӯ розӣ шавад, мардак аз ғусса наҷот меёбад. Лекин зани Барака мегӯяд, ки вай шавҳар дорад, имрӯз не, пагоҳ шавҳараш аз фронт бармегардад ва дигар ин хел таклифхоро накунад.

Боре, вақто ки ин мардак аз Душанбе дар автобус ба ҷои кораш бармегашт, иттифоқан бо Барака, ки аз фронт баргашта буд, дар як ҷо мешинад. Дар роҳ гап аз гап мебарояду мардак саргузашташро ба Барака нақл мекунад ва Барака медонад, ки занаш чӣ қадар бовафо, ҳалол ва покиза будааст...

Ин эпизодро ман бисёр хуб, бо обу тобаш дода будам. Вақто ки онро хондам, нохост дида мондам, ки дар чашмони устодам ашк пайдо шудааст. Бале, ашки шодӣ, ашки ҳаяҷон, ашки миннатдорӣ... Ҳамин ашки устодам, ба ман аз ҳазор мукофоти олий авлотар буд. Ман ҳам хонда натавонистам, овоз дар гулӯям печида монд... Ин буд охири таълим, охири омӯзиши устод Айни!

Боз пессаи «Духтари ноком»-ро гӯш карданд ва фикрашонро гуфтанд ва ниҳоят «Дохунда»-ро песса кардам, вале устод онро дида натавониста, қазо карданд. Ин дар соли

Оид ба яке аз муаллимҳои аввалам – Мазҳар Бурҳонов дар боло каме нақл карда будам. Ҳоло мехоҳам, ки давоми онро нависам: Мазҳар Бурҳонов муаллими аввали дарси ҳисоб, муаллими аввали дарси чуғрофия, дарси мантиқ буд, моро нағз тарбия мекард ва меомӯхт, моро ҳаёт меомӯхт, бо ҳамдигар дӯст ва улфат шуданро таълим меод. Барои вай фарзанди кӣ – фарзанди бой ва ё бечора аҳамият надошт. Ба ҳама бо чашми хирад ва меҳрубонӣ назар мекард. Дар ҳақиқи Мазҳар Бурҳонов ҳикояҳои бисёре ҳаст, ки ман баъзе аз онҳоро нақл кардам ва боз нақл мекунам: Мазҳар Бурҳонов дар синни пирӣ зани ҷавон гирифт. Пештар зан дошт ё на, намедонам. Номи ин занаш Бибишхон буд. ӯро аз дилу ҷон дӯст медошт ва ҳеҷ гоҳ озоре намедод. Ин муҳаббати пок ва ишқи самими онҳо афсона шуда буд. Вақто ки дар Тошканд зиндагӣ мекарданд, ҳамеша худи Мазҳар Бурҳонов дар ошхона хӯрок пухта, тайёр карда, ба табақу косаҳо кашидани таомро ба Бибишхон мефармудааст:

– Азизам, таом тайёр шуд, рафта кашида оварда метавонед, ман дастурхон мекушоям?

Боре бегоҳӣ оши палав пухта, дам карда, ба хона меояду ба Бибишхон муроҷиат карда мегӯяд:

– Азизакам, ош тайёр, рафта ба табақ кашида биёред, ман дастурхон паҳн мекунам.

Бибишхон ба ошхона, ба ошқашӣ рафтани мешавад, ки барқ хомӯш мегардад. Онҳо дар хона яктою ягона лампаи керосинӣ доштаанд. Бибишхон лампаро даргиронда ба ошхона мебарад, Мазҳар Бурҳонов дар торикӣ дастурхон паҳн мекунаду аз тоқ пиёларо гирифта, ба паси сандуқ

даст дароз мекунад ва аз он чо шишаеро гирифта майро ба пиёла мерезад ва дам мекашад. Маълум мешавад, ки Махсум аз Бибишхон пинҳонӣ шишаи аракро ба паси сандуқ руст карда, вақти ба ошхона, ба ошқашӣ рафтани занаш як пиёла рехта менӯшидааст ва хомӯш «мушаки бегуноҳ» шуда менишастааст. Ин дафъа, вақто ки Бибишхон аз ошхона табақи ош ва лампаро оварда ба рӯи дастурхон мегузорад, ба рӯи шавҳараш нигоҳ карда мепурсад:

– Махсум, ба лабу даҳони шумо чӣ шуд, чаро ранги чернил?

– Ҳа! – меғӯяд Махсум ва худро ба рӯи кӯрпа мепартояд.
– Духтур, ёрии таъчиливо ҷеғ занед!

Маълум мешавад, ки Махсум аз паси сандуқ ба чои шишаи арақ, шишаи сиёҳӣ – черниро гирифта, ба пиёла рехта дам кашидааст. Ош сабилу зор мемонаду Бибишхон аз пайи духтур медавад. Духтур омада Мазҳар Махсумро ба касалхона мебарад ва то пагоҳ дарунашро шуста, тоза карда, аз марғ наҷот медиҳанд. Махсуми бечора пас аз ду-се рӯз ба ҳол омада ба хона бармегардад.

Ҳамин тавр як одами донишманд, хизматнишондодаи ҳақиқӣ, дӯст ва меҳрубони халқро, дар синни пириаш, нотавагонаш «душмани халқ» карда дар Тошканд ба ҳабс гирифтанд. Меғӯянд ки пас аз чанд гоҳ азоб додан ва қийн кардан, мӯсафедро бадарға мекунанд, ба лагер мефиристанд. Зимистон, аз осмон барф меборад. Бибишхон ва дигарон – зану хешутабори бадарға мешудагон ҷамъ шуда, мунтазири баровардани шавҳарон, падарон ва хешовандон буданд. Бибишхон дар байни издиҳом истода мебинад, ки шавҳари нотавагонаш дар ихотаи аскарон пайдо мешавад. Дар дасташ як лӯла чизи печонида шуда, худаш бо як қабат курта, шалвор ва як нимтанаи даридагӣ. Вақто ки Бибишхонро мебинад, лӯлаи дасташро ба вай партофта

меғӯяд, ки инро гиред, дигар ба ман даркор намешавад. Дар он лӯла кампал, полту ва боз дигар майдачуйдаҳо печонида шуда будааст. Дар ҳақиқат ҳам он чизҳо ба мӯсафед даркор намешаванд. Ба зудӣ, ё дар роҳ, ё дар лагер муаллими дигари ман аз ҷаҳон чашм мепӯшад... Афсӯс, сад афсӯс!

Мукаммил махсум – бародари Мазҳар махсум низ ҳабс мешавад ва дар кимкуҷоҳо нобуд шуда меравад. Ҳамин тавр буд тақдири миллионҳо бегуноҳон дар солҳои 1930-1946.

Модоме ки сухан дар бораи Бурҳоновҳо рафт, дар ин ҷо дар бораи Мисбоҳ Бурҳонов ном ҷияни Мазҳар махсум гуфта гузаштанро лозим мешуморам.

Дар соли 1930, моҳи август, ки ба аввалин анҷумани забоншиносони тоҷик ба Душанбе вакил шуда омада будам, Мисбоҳ Бурҳоновро дида шинохтам, ки муҳаррири рӯзномаи «Тоҷикистон Сурх» буд. Ба назарам одами хеле серкор, фаъол ва обрӯманд намуд. Вай як ҷавони сӣ-сиюдусола, миёнақад, сергӯшт, симояш қолиб ва назаррабо буд. Ба гап усто, меҳрубон ва хушмуомила буд. Баъд, вақто ки дар моҳи октябр кӯчида ба Душанбе, ба кор омадам, бо Мисбоҳ Бурҳонов аз наздик шинос шудам. Аъзои ҳукумат, дар болоҳо қадру эътимоднок буд, лекин хеле «сурх» буд. Ба газета мақолаҳои танқидӣ (гаправона), занозанӣ, гурӯҳбозиро бештар чоп мекард. Боз Ризо Ализода ном ҷавоне муҳаррири рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» буд. Вай ҳам аз Бухоро (аз эронӣҳои Бухоро), вай ҳам мисли Бурҳонов даҳонкалон, калтакбардаст ва гурӯҳбоз буд. Ин ҳарду ба адабиёт, ба қаламкашони ҳамонвақта часпида гирифта буданд. Пайрав Сулаймони-ро, Бектошро, Сухайлиро ба найзаи танқид мегирифтанд. Бедарак ва нораво танқид мекарданд, «пролетари сурх»

буданд ва аз гирудорашон маълум буд, ки худашон аз маъно ва мантиқ бегона, ҳар он касе ки қобилият дорад ва кор карда метавонад рашк ва ҳасади онҳоро бедор мекард ва газетаро дастак карда танқид кардагешон – танқид кардагӣ. Ин ҳаракат ва рафторашон ба худашон зарар кард, душманҳои бисёре пайдо карданд.

Мисбоҳ Бурҳонов Муаллима ном зане дошт, зебо ва паричехра. Меғуфтанд, ки бо занаш чандон хуб зиндагӣ карда наметавонистааст... Ин хабарҳоро ман аз мардум шунидам, вале пухта намедонам. Ба Мисбоҳ Бурҳонов ва С.Ализода таъсири Аббос Алиев хеле зӯр буд. Рӯзе дар ҳавлии Мисбоҳ Бурҳонов зиёфати калоне шуд. Аз Тошканд хоҳараш Фотимаҷон омада буд. Аббос Алиев, Ализода, Қосим Карим (ки ҳамсоияи Мисбоҳ буд), дар қатор ман ҳам ва дигарон буданд. Аббос Алиев бар зидди Фитрат, ки шавҳари Фотимаҷон буд, ташвиқот бурд. Ба Фотимаҷон таъсир карданӣ шуд, ки Фитрат пир аст, Фотимаҷон ҷавон ва лоиқи шавҳари ҷавони баобруст. Ба гумон ҳамин маҷлис ва ҳамин ташвиқотҳо сабаб шуданду Фотимаҷон аз ин ҷо рафта бо Фитрат муносибатро канд ва чудо шуд. Фитрат пас аз ҳамин шеърӣ машхурашро навишт, ман порчаҳои дар хотирам мондаи он шеърро дар ин ҷо меоварам:

*Рафт аз барам, ёри нозанин,
Ба ҷабин зи қаҳр барфиканда чин
Хасми беамон, дид то чунин,
Ҷаст аз камин, санги зулму кин
Кӯфт бар сарам,
К-аз шарорааш, дидаи тарам
Мекунад равон хуни оташин...
Дилбарам зи даст рафту доғ монд,*

Тирагун шабам бе чарог монд,
Шоми зулматам бе чарог монд,
На оҳ монд, на воҳ монд,
Дар дилам ҳамин дарду доғ монд.
Сина меканам, дод мезанам,
Аз ягон тараф як ҷавоб нест,
Дод, дод, дод!
Додрас намонд
Ҳамнафас намонд,
Ҳамқафас намонд
Хок бар сарам!

Ин шеър даҳон ба даҳон гашт ва дар байни соҳибфикрони замонаш хеле машҳур буд.

Дар соли 1933 Мисбоҳ Бурхоновро гирифта ҳабс карданд ва бо ҳамин беному нишон аз байн рафт, то ки пас аз марги Сталини хунхор ўро сафед карданд, маълум шуд, ки бегуноҳ будааст.

Муаллими дигари ман Восим Султонов (бояд Восеъ Султонов бошад), марди тотор буд. Аввали инқилоб аз Тотористон муаллим ва корманди бисёре ба Бухоро омада буданд ва ба корҳои маориф ва хоҷагӣ ёрии калон мерасониданд. Дар дорулмуаллимин ҳам муаллимҳои тотор якчанд нафар буданд. Аммо Восим Султонов беҳтарини онҳо буд. Аз табиӣёт дарс медод. Дар бораи растаниҳо (ботаника), дар бораи ҳайвонот ва одам (физиология) ҳақиқатро кушода медод. Одами мулоимфёъл, маданӣ ва ботамиз буд. Овози балад надошт, мо талабагонро мисли фарзандони худ дӯст медошт. Ман ба дарсҳои вай ҳам хеле мароқ доштам. Хусусан физиологияи одамро бодикқат меомӯхтам. Мехондаму нағз медонистам, ки мо чӣ тавр нафас мекашем, ҳаво ба воситаи кадом аъзоҳо ба бадан

медарояд, муваллидулхумуза (кислород), ҳамзикорбун (углерод), муваллидулмоъ (водород) чист ва кадомаш ба одам лозимтар ва ғайра ва ҳоказо... Ҳамон дониш, ки бо ёрии Восим Султонов ва баъд ба воситаи дигар муаллимҳо дар ҷавонӣ гирифта будам, ҳанӯз ҳам дар ёдам истодааст ва бадани худамро нағз медонам ва ба тарбияи ӯ доништа амал мекунам. Восим Султонов хеле вақт дар Бухоро, дар дорулмуаллимин дарс медод, баъд мудирӣ илмии курси дусолаи муаллимтаъёркунӣ шуд, ки дар он ман ҳам муаллим шуда омадам будам ва тақрибан ду сол бо ҳам кор кардем. Пас ман ба Тоҷикистон омадам ва намедонам, ки Восим Султонов чӣ шуд.

Баъде ки Мазҳар Бурҳонов аз муаллимӣ рафт, ба мо Смурий ном донишманди бузурги рус (зоҳиран ҳамон вақтҳо бадарға шуда омада буд) муаллими ҳисоб, физика таъйин шуд. Смурий як зани бамаънӣ дошт, ки духтури доно буд ва дар бемористон кор мекард. Ин зану шавҳари солхӯрда (тақрибан 50 сола)-ро ояи калонӣ ба хонаи калони ҳавлии мо иҷоранишин кард. Бинобар он хусни тавачҷӯҳи муаллим Смурий ба ман бештар гапид. Ман маҷбур будам, ки дар байни ояи калонӣ ва иҷоранишинҳояш тарҷумонӣ кунам ва ба ин восита дониши худро ба забони русӣ афзоям. Ҳамин Смурий маро ба калбосахӯрӣ одат кунонд. Пештар бинобар таассуби қадима аз ин қабил хӯрокҳо безор будам. Смурий моро ҷабрдон кард ва чӣ будани алҷабрро ба мо омӯхт. Вай муаллими ҷиддӣ, доно ва олим буд. Дар вақти дарс додан бо бӯри сафед кор карда, нафаҳмида мемонд, ки лабу даҳонаш сафед шудааст. Баъде ки ман ба Самарқанд рафтам, намедонам, ки Смурий чӣ кор кард ва ба кучо рафт. Ба гӯмонам ба ватанаш баргашт.

Яке аз муаллимҳои аввалини ман Назарӣ (номашонро

фаромӯш кардам) буданд. Ин кас ҳам аз чадидони Бухоро буда, дар Туркия таҳсил карда баргашта буданд. Ин кас ба мо дарси «таълиму тарбия», дарси «шарқӣ» (суруд) ва дарси «элишӣ» (бо даст кор кардан)-ро меомӯхтанд. Одами солхӯрда ва файласуфнамо буданд. Баъзан худашон шеър (ба забони туркӣ) бофта меоварданд. Аввали мисраъи як шеърашон: «Эй, тӯ қуш, саболайн уйғон» (Эй мурғи тӯтӣ, саҳаргоҳон бедор шав) буд. Ин кас тарафдори таълим ва дарс додани қадима буданд. Аз программа берун сухане намегуфтанд. Хеле дилбазан дарс медоданд ва бинобар он ҳамеша бо Мазҳар Бурҳонов, ки тарафдори дарс додани озод буд ва бо суханони аҷиб, диққатҷалбкунанда, бо ҳикоят ва шӯҳихо мақсадашро мефаҳмонид, дар мубоҳиса буданд. Боре ҳамин мубоҳисаашонро дар ҳузури талабагон давом доданд. Лекин ҳеч яке аз онҳо ба дигарӣ таслим нашуданд ва ҳар кас дар фикри худ боқӣ монд. Вақте ки баъд мо аз Мазҳар Бурҳонов кунҳи ин мубоҳисаро пурсидем, гуфт ки ин барои ба шумо омӯхтан буд, ки бояд чи тавр баҳс кард, чи тавр даъво кард ва чи тавр исбот намуд.

Назарӣ як писар доштанд, ки номаш Акмал Назарӣ буд. Бачаҳои шӯҳ ӯро азоб дода, ба ҳаққаш шеърҳо бофта буданд: Акмал Назарӣ, шаққулқамарӣ ва ҳоказо... Ба ҳар ҳол Назарӣ ҳам барои равнақи дониши мо чидду чаҳд менамуданд ва аз он кас ҳам ман роҳҳои ҳаётро омӯхтам. Як дафтари калон доштам, ки дар он аз коғазҳои ранга дар вақти дарси «Элишӣ» ҳархел шаклҳо бурида ва қад карда часпонида будам. Назарӣ хеле пир шуда, дар солҳои сӣ вафот карданд. Аммо наредонам Акмал – писарашон чӣ шуд ва ба кучо рафт. Назарӣ дар гузари Бозори Сабзӣ, дар мадрасаи Кӯкалдош ва ниҳоят дар Собунгарон ба мо дарс доданд, баъд аз муаллимӣ даст кашиданд.

Дар синфҳои боло, вақто ки мо дар бинои нави дорулмуаллимин – дар регистон мехондем, дарси адабиётро ба мо Абдурауф Фитрат меод (солҳои 1926-27). Ин кас яке аз муаллимҳои донотарини мо, яке аз бузургони соҳаи адабиёт буданд. Фитрат бухороӣ буда, яке аз мунавварулфироии замони худаш мебошад. Дар вақташ ба Туркия рафта хонда, илм гирифта ва чандин китобҳои ватанпарварона, дилсӯзона ва халқдӯстона ба забони тоҷикӣ навишта буд: «Сайёҳи Ҳинд», «Мунозира», «Сайҳа», «Роҳбари Наҷот», «Оила» ва «Мусулмонони Дорулроҳат» барин китобҳои вай машҳур аст. Пас аз инқилоб «Ҳинд ихтилолчиларӣ» (Шӯришгарони Ҳинд), «Абулфайзхон» барин пессаҳо навиштааст. Вақто ки ман дар Дорулмуаллимин мехондам, дар дастаи ҳаваскорони бадеӣ пессаи «Абулфайзхон»-ро тайёр карда, ба сахнаи калони театр – хонаи халқ гузоштем. Ман ҳам аз ин песса баъзе ролҳои сабукро бозидам, вале суфлёрӣ асосан вазифаи ман буд. Дар хотир дорам, ки бозии ҳаваскорони мо ба мардум ҳеле маъқул шуда буд ва мо онро чандинбор ба сахна гузоштем, намоиш додем.

Фитрат пас аз инқилоби 1920 дар Бухоро ноziри маориф буд. Мактаби мусиқии миллиро ташкил намуд. Домулло Ҳалим Ибодов, акамуллои Тоҳирҷон, Отағиёс, Отаҷалол барин классикони мусиқии Бухороро якҷо ҳам кард, ба дасти онҳо шогирдони бисёреро дод. Мутаваккил Бурҳонов ва Мухтор Ашрафӣ (композиторони машҳури Ёзбекистон) ва дигарон тарбиядидагони ҳамон мактабе мебошанд, ки Фитрат ташкил дода буд. Вай профессор Мироновро ҷег зада оварда, ба вай Отаҷалол ва Отағиёсро ҳамроҳ карда ба нота навишта гирифтани мақомҳои шашмақом сар кард. Афсӯс ки дар он вақт фақат китоби аввали Шашмақом бо нота ҷоп шуда баромаду

боқимондаҳояшро баъдтар дар ӯзбекистон (Юнус Раҷабӣ) ва Тоҷикистон бо қувваи Фазлиддин Шаҳобов, Шоҳназар Соҳибов ва Бобоқул Файзуллоевҳо навишта гирифтанд.

Фитрат барои боло бардоштани савияи маданӣ ва маорифи халқи Бухоро хизматҳои шоёни тақдир кардааст. Кадам сола (1924-25) Фитрат ва боз чандин касонро аз Бухоро ба Москва ҳай карда фиристоданд. Фитрат дар он ҷо ором наистод, ба омӯхтан ва азхудкардани илму маданияти рус кӯшид. Баъд, пас аз ташкили ҳукумати ӯзбекистон ба Бухоро омаду дар солҳои 1926-27 ба мо муаллими адабиёт шуд.

Фитрат ҳам шоири ширинсухан ва мумтоз, ҳам насрнависи зӯр ва ҳам драматурги аъло буд. Асарҳои ӯ дар вақташ таъсир ва нуфузи калон доштанд. Устод Айни дар ҳақиқи Фитрат чунин гуфтаанд: «Ранги адабиёти нав гирифтани забони тоҷикӣ дар наср аз Абдурауф Фитрат сар шуд». Фитрат соли 1910 барои таҳсили улум фироран озими Станбул шуда, дар он ҷо асари якумаш «Мунозира»-ро навишта нашр кард. Дар муқаддимаи он навишта буд: «Ҷамватанони азизам, миллати наҷибам Бухороро пӯшида нахоҳад буд, ки мударест ихтилофи ҷадиду қадим, ки мабдааш ба ҷуз иштибоҳкорӣ ва фасодангезии баъзе хоинони миллат чизи дигар нест, Ватани муқаддаси моро фуру гирифта, ҷамоае муттаҳидаи аҳолиро ба унвони ҷадиду қадим ду фирқа ва ҳар кадомро нохуши они дигар намуда!»

Фитрат дар «Сайҳа» бо сӯзу гудоз дар бораи Бухоро мегӯяд:

Эй бодӣ сабо сӯи мани зор надидӣ,

Якбора чӣ шуд, к-аз мани гамнок рамидӣ?

Охир, сӯйи мо низ худоро назаре кун!

Бозою барои дили мо ҳам сафаре кун!
Бинмо саҳаре азми тавофи Ватани ман,
Оҳ, оҳ чӣ Ватан, сачдагаҳи қону тани ман.
Ҳам маъмани осойишу иззу шарафи ман,
Ҳам каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман!
Он к-аз гами ошуфтагии ҳоли харобаш,
Огушта ба хунаст, харобаст тани ман.
Рав, қабҳаи табчил фурумол ба хокаш,
Зан бўса ба девору дараи аз даҳани ман!
Аввал бирасон аз тарафам арзу дуоро,
В-он гаҳ бинамо лобаю баргӯй «Бухоро!»

«Сайҳа» дар Станбул, дар соли 1329 ҳиҷрӣ аз тарафи муҳаррираш нашр шудааст.

Фитрат Бухоро-Ватанашро аз дилу қон дӯст медошт ва барои озодии Бухоро ва халқи Бухоро кӯшиш ва қонбозихои зиёде кард. Бо Файзулло Хоҷаев ҳамдам, ҳамнишин ва дӯст буд. Устод Айни бинобар ҳамин ўро чандон дӯст намедоштанд. Лекин ба қобилият ва эъҷози ў тан дода буданд. Афсӯс ки Фитрат то як дараҷа пантуркист ҳам шуд. Лекин пас аз инқилоб, пас аз фаҳмидани рафти ҳаёт аз ақидааш баргашт. Сад фоиз одами шӯроӣ шуд. Дар Ўзбекистон машхур гашт, овоза бардошт, то ба дараҷаи профессорӣ расид ва дар мактабҳои олии дарси таърих ва адабиёт медодагӣ шуд. Хеле китобҳо навишт ва тадқиқотҳо кард. Китоби «Қудодулқибил»-ро аввалин бор ў ёфт ва дар бораи он тадқиқот гузаронида, мақолаҳо навишт. Худаш тоҷики асл бошад ҳам, дар хизмати ўзбекҳо гашта, ўзбек шуд, шеърҳои ўзбекӣ гуфт. Вақте ки вай ба синфи мо ба дарс додан мебаромад, ҳамаи талабаҳо нафас набароварда ўро гӯш мекарданд. Вай қоидаҳои шеър, наъҳои наср ва драматургияро бо мисолҳои равшан

фаҳмонида меод. Ман аввалин бор аз вай шунида дони-
стам, ки дар шеър вазни ҳиҷо ҳасту вазни арӯз. Вай арӯзро
ба мо чунин фаҳмонида буд: Арӯзро бо ангушт шуморида
намефаҳманд. Барои фаҳмидани вазни арӯз гӯши шоир
тарозуст. Вазни арӯз хеле зиёд аст. Масалан: мафоилун
фаъ – мафилун фаъ. Ё ки фоилотун-фоилотун-фоилотун-
фоилун. Агар ягон шеърро ба ин вазн часпонем (барка-
шем) чунин мешавад:

Ёр бепарво, фалак бедард, даврон бесугун!

Ёр бепар – фоилотун, во-фалак бе – фоилотун, дарду
даврон – фоилотун, бесугун – фоилун. Ҳамин мисоли
овардаи Фитрат ҳанӯз ҳам аз хотирам нарафтааст.

Аз таъсири гуфтаҳои Фитрат ман ҳам ба адабиёт ва
шеър меҳр бадам ва ба навиштани шеърҳои ўзбеки сар
кардам. Аммо шеърҳои ман ба ғайр аз саҳифаҳои девори
мактаб, дигар чоро надидааст. Ягон шеър, ягон
мақолаам то соли 1927 дар ягон газет ва ё журнал чоп на-
шуд. Лекин меҳри адабиётро Фитрат ба дилам чунон чо
карда буд, ки шеърнависиро ҳеҷ тўрк намекардам. Албат-
та ба нависанда шудани ман боз факторҳои дигар ҳам бу-
данд (ёрии устод Айни, бисёр китоб хондан ва шунидани
қиссаю афсонаҳои халқӣ...), лекин яке аз он факторҳои
асосӣ ҳамин дарси адабиёти Фитрат дар дорулмуаллимин
буд. Фитрат ба мо як – якуним сол дарс дод, баъд ўро ба
Самарқанд, ба муаллимии мактаби олии педагогии авва-
лини ўзбекистон гирифтанд. Даре нагузашту синфи моро
ҳам ба Самарқанд, ба ҳамин мактаби олий бурданд. Дар ин
мактаби олий дарси адабиётро ба мо Фитрат ва Алави ном
шоири ўзбек меҳонданд. Ба Фитрат аз худи мактаби олий як
кочеч (хавлӣ)-и алоҳида дода буданд, ки дар он ҳоло про-
фессор Абдурахим Муқимов истиқомат дорад.

Фитрат вақтҳои охири умраш дар Тошканд буд. Нама-

донам дар кучо дарс меод ва дар кучо кор мекард. Соли шум ва хонумонсӯзи 1937 расид ва дар қатори дигар одамони бузурги ҳамон солҳо Фитратро ҳам гирифта ҳабс карданд ва дигар аз вай ному нишон нашунидем. Фақат баъди чандин солҳо Ғуломҷон Изомӣ, ки яке аз шогирдон ва котибони Фитрат буд ва ҳоло яке аз одамони куҳансол ва донишманди Бухоро ба шумор меравад (синну солаш ҳоло дар соли 1988 ба 93 расидагӣ, бемор ва хонанишин аст), дар бораи рӯзҳои охири Фитрат чунин гуфта буд:

– Соли пурдаҳшати 1937 ман дар Тошканд, дар курси муаллимтайёркуни мехондам ва гоҳ-гоҳе ба ҳавлии Фитрат рафта, хабар гирифта меистодам. Ҳамон рӯзҳо Фитратро аз ҳама ҷо ронда, хонанишин карда буданд ва дар газетаҳо дар қатори дигарон «васфи» ўро ҳам карда меистоданд. Боре, нимирузӣ ба ҳавлии Фитрат – дар мавзеи «Боғи яғоч» рафтам. Аввал аз тарқиши дарвоза нигоҳ карда дидам, ки Фитрат ба тан як ҷомаи нимдошт, миёнаш бо фўта баста шудагӣ, ба сар қулоҳи сиёҳи пахтадоре мондагӣ, гоҳ ба болои кати тахтагии рӯи ҳавли мебарояд, гоҳ аз зинаҳои он поён мефурояд ва боз гашта боло мебарояд ва боз мефурояд. Ба ҳоли устодам раҳмам омад. Як сулфидаму дарвозаро кушода даромадам. Фитрат маро дида ба поёни суфа фуromaду бо табассуми андаке сохта ба сўям нигарист ва гуфт: «Ҳа маҳсум, натарсида ба ҳавлии ман омадед? Биёед, биёед. Лекин ҳушёр бошед!»

Пас ба хона даромадем ва дар зимни сўхбат гуфт, ки замона нобоб аст, ману шумо баринҳоро гирифта истодаанд. Ба шумо маслиҳат ҳамин ки то тавонед зудтар аз ин ҷо ба ягон кунҷу баҳила рафта ниҳон шавед ва ҷонатонро халос кунед! Шумо ман барин пешонақашқа не, ки дар ҳар ҷо шиносанд! Ман бо маслиҳати Фитрат худи ҳамон рӯз азм кардам, ки ҳақиқатан аз ин ҷо рафтан лозим. Иттифоқан,

дар чойхона нишаста чой мехӯрдам, ки бо як марди мусофирнамо, ки вай ҳам чой мехӯрд ва танҳо буд ҳамсӯхбат шудам. Маълумам гашт, ки вай мудирӣ маорифи Нурато будааст, барои гирифта бурдани муаллимҳо омадааст ва ба ман барин одам эҳтиёҷманд будааст. Ман гуфтам, ки агар хоҳад бо вай рафта метавонам. Азбас донист, ман муаллими кӯҳна, ботачриба ва дар курси такрорӣ муаллимтайёркуни мехонам, хеле хурсанд шуд ва худи ҳамон дам дукаса ба шӯъбаи маориф рафтем. Вай аз мудирӣ маориф илтимос кард, ки маро ба Нурато фиристонад. Мудирӣ маориф ҳам розӣ шуд, санадхоямро дуруст карда дод. Рӯзи дигар ман ба Нурато, ба як қишлоқи дури кӯхистонаш рафта муаллим шудам ва то гузаштани даҳшати соли 1937, яъне то солҳои охири ҷанг дар ҳамон ҷо мондам ва баъд ба Бухоро омадам... Аммо Фитрат, ки ба ҳаёси гирифта буданд, дигар барнагашт.

Модоме ки дар боло оид ба Гуломҷон Изомӣ суҳан рафт, мехоҳам, ки дар ин ҷо андаке дар бораи он кас баён кунам. Ман бо ин кас ва шодравон додарашон Аминҷон Изомӣ, (ки дар ҷанги дуҷуми ҷаҳон ба фронт рафта барнагашт) аз солҳои 1927-28 шинос будам, Гуломҷон ва додари ин касро чун муаллим мешинохтам. Аминҷон Изомӣ аксар вақт дар болохонаи ҳавлии язнаам – Иноятхон омада зиёфат мехӯрд ва шабҳо мехобид. Гуломҷон Изомиро баъдтар, ба воситаи Фазлиддин Шаҳобов ва бародараш, духтур Аъламхон (Бадриддин) шинос шудам. Гуломҷон гӯе ба ин акаӯка тағой мешаванд ва бинобар он ҷандин бор ба Душанбе омада, дар хонаи онҳо ва баъд дар хонаи мо ҳам мехмон шуда буданд. Боре ман бо оилаам дар Ҳоҷаобигарм истироҳат ва табобат мекардам, ки Гуломҷон

бо писари хурдии худ ҳамон ҷо ба зиёрати мо омаданд. Мо бисёр хурсанд шудем. Азбаски маскани мо алоҳида, дар канори дарёча чодир зада менишастем, ба омада истиқомат кардани Ғуломҷон монетае набуд. Ду-се рӯз меҳмони мо шуда, аз оби гарм истифода бурданд. Дар ҳамин вохӯриҳо медидам ва мефаҳмидам, ки ин кас шахси хеле доно ва бисёр чизро медонанд. Ғуломҷон ба авлоди мо аз ҷиҳати модарашон қаробате доранд ва бинобар он тамоми авлоди моро медонанд. Дар назди амакам Бурҳониддини қозикалон дарс хонда, шогирд шудаанд. Ғуломҷон, ки одами донишманд, аз таърих ва адабиёт бохабаранд, сӯҳбати хубе доранд. Ман аз сӯҳбати ин кас серӣ надоштам. Ҳам шеърдон, ҳам шӯх ва ҳам одами бохирад ҳастанд. Фақат як айб доранд, ки хасис ва тангназаранд. Ин хусусияти ин касро ба ман пештар Аъламхони духтур ҳикоят мекарданд (аҷобати кор дар ин ки агар Ғуломҷонро танҳо бинам, аз хасисӣ ва тангназарии Аъламхон шикоят мекарданд).

Солҳои 1945-50, вақте ки ман ба Бухоро мерафтам, хусусан дар он замонҳое, ки ба ҷустуҷӯи материал барои романи «Духтари оташ» машғул будам, албатта бо Ғуломҷон Изомӣ вомехӯрддам. Он кас чанд гоҳ дар мадрасаи динияи Бухоро (мадрасаи Мири араб) муаллими забон ва адабиёт буданд. Баъд ба кори китобхонаи Абӯалӣ ибни Сино гузаштанд. Дар ин китобхона аксаран бо он кас вомехӯрддам ва сӯҳбат мекардам. Он вақтҳо мудирӣ китобхона Шоев ном марди зарифе буд. Шоевҳо дар Бухоро як гузари махсусро ишғол мекарданд. Гӯё онҳо аз помириҳо буда, дар кадом замоне, аз тарафи кадом амире ба ин ҷо, ба Бухоро кӯчонида шудаанд. Лекин аз «помиригии» онҳо фақат лақаби «шоҳ» мондаасту бас. Шоеви мо, директори китобхона, яке аз бухориёни асл, яке аз бухориёни типикӣ – ҳам

аз ҷиҳати намуди зоҳирӣ, ҳам аз ҷиҳати забон, талаффуз ва ҳозирҷавобӣ ва нозукбаёнӣ буд. Ман аз сӯҳбати ӯ лаззате мегирифтам. Боре ба ман дар бораи касе нақл карда истода гуфт: – Аз он кас наранҷед, ба кирдори бади он кас саҳроӣ гунаҳгор аст!

Боре Шоев чунин нақл кард:

– Маориф ва комитаи иҷроияи шаҳрӣ ба ман вазифаи роҳбаладӣ (гидӣ)-ро барои қабули меҳмонҳо супориданд. Азбаски ман таърих ва ҷоҳои таърихӣи Бухороро нағз медонам, не нагуфта, ин вазифаро қабул кардам. Аз хориҷа ва аз дигар ҷумҳуриҳо ва вилоятҳо сайёҳон меоянд, ҳамроҳ гашта, дар бораи манор, мадраса, арк ва дигар ҷоҳо баёнот меодам. Як бор аз кадом вилояти Ўзбекистон сайёҳон омаданд ва ман онҳоро гирифта гаштам. Дар байни онҳо як марди шилқин буд, ки ба зудӣ гапро намефаҳмид ва болоболойиҳам суолҳо дода ба ҷонам расонид. Вақто ки ба зери манори Бухоро расидем, ман мухтасар дар бораи он гап задам ва мехостам, ки ба объекти дигар гузарам, ҳамон одами шилқин суол дод: – Ин манораро «манораи аҷал» меноманд, барои чӣ? Ман ки ба ҷон расида будам, гуфтам ки як бор аз болои ҳамин манор як раҳбалад, яъне гидропартофта кушта буданд. Мардак ба кинояи ман сарфаҳм нарафта боз пурсид, ки чаро гидропартофта бошанд. Ман гуфтаним будам, ки як сайёҳи шилқин ба ҷонаш расонидааст, лекин шарикаш, ки одами хушёртар будааст, «э, рашо», гуфта ӯро кашола карда гирифта бурд ва ман халос шудам...

Ана ҳамин тавр марди зариф ва хушгап буд Шоев ва бинобар он ман ба назди ӯ мерафтам ва хоҳиш мекардам, ки Изомиро ҳам ҷеғ занад, то ки китобҳои хуби дастнависро биёранд. Изомӣ баъзе китобҳои нодирро гирифта меомаданд ва сӯҳбати гарму ҷӯшони мо оғоз меёфт. Боре ман

ба ҳавлии Изомӣ рафтам, он кас як даста китобҳои аҷибро
ба назди ман монда, ба таърифу тавсифи онҳо сар кар-
данд. Мо баъзе китобҳоро мехондем ва сӯҳбате доштем, ки
кайфи он ҳанӯз аз хотирам нарафта аст. Як вақте зани
Изомӣ як табақ оши палав гирифта даровард ва мо бо
иштиҳо ош хӯрдём ва то ними шаб чой хӯрда сӯҳбат кар-
дем. Ин тавр сӯҳбатҳо дар хонаи Изомӣ борҳо такрор шу-
дааст. Ман ба қувваи ҳофизаи он кас ҳайрон мемондам.
Саъдӣ, Ҳофиз, Бедилро аз ёд медонистанд. Дар ҳар гапа-
шон аз шеърҳои Бедил ва дигарон байте мегуфтанд.
Чунончӣ:

*Ростон аз сӯҳбати қачтинатон қач мешаванд,
Қафш гардад з-ихтилоти пои қач ночор қач!*
(Бедил)

*Дарвешӣ шикастапо биёяд ба дарат,
Чизе баҳри барои равони падарат.
Зар қамъ кунӣ барои се бегона,
Шӯи зану домоду арӯси писарат.*
(Нагуфтанд, ин шеърӣ кист)

*Падаре гуфт бо писар дами марг,
Ки ту моро ба қону дил ҳавасӣ.
Солу маҳ баҳри қамъ кардани мол,
Нагунудам ба рӯзу шаб нафасе.
Аблаҳӣ кардаму ҳама ба ту мондам,
Зиракӣ кун, бихӯр, намон ба касе!*
(Муаллифаш номатълум)

*Ду рӯз ҳазар кардан аз марг раво нест,
Рӯзе ки қазо ояду рӯзе, ки қазо нест.*
(Ин шояд аз онӣ худашон бошад)

*Решаи нахли куҳансол аз ҷавон афзунтар аст,
Бештар дилбастагӣ бошад ба олам пирро.*

(Бедил)

*Дарди сар кам буд, то тадбири сандал маҳв буд,
Нармии болину бистар халқро бемор кард.*

(Бедил)

*Гову ҳар аз оғаҳӣ инсон нахоҳад гашт, лек –
Одамӣ гар андаке гофил шавад, ҳар мешавад*

(Бедил)

Ҳамин тавр сӯҳбатҳо мекардем. Ҳаминро ҳам қайд кунам, ки ҳар бор, вақто ки ба ҳавлии Изомӣ мерафтам, дастии холи намерафтам, албатта дастовези хубе мебурдам. Ба писарашон, ки аз тарафи котиби райкоми Когон фишор оварда шуда буд, ёрӣ расондам ва корашро дуруст кардам. Барои ин як китоби «Духтари оташ»-ро ки дар Москва, нашриёти «Худ.Лит.» чоп карда буд ва китоби бисёр хуб ва камёб буд, бурда додам. Аммо он кас ба ман ягонта аз он китобҳои қимати худро надоданд. Ҳатто чанд бор пурсидам. Гуфтам ки то замоне, ки он китобҳо пӯсида нарафтаанд ва ё мушҳо нахӯрдаанд, камтар ба ман диҳед! Гуфтанд, ки не, пас аз мурданам бо васияти ман мегиред. Бовар дорам, ки васияте намекунанд ва китобҳояшон нобуд мешавад.

Ҳамин соли 1978, вақто ки ҳамроҳи Муҳиддин Олимпур – суратпири идораи газетаи «Адабиёт ва санъат» ба Бухоро рафта ба лентаи видео сурат гирифтем, ӯ фаҳмид, ки Изомӣ одами мӯътабар ва камёбанд, аз мо хоҳиш кард, ки ба хонаи он кас рафта сураташонро ба лента (ба навор) ги-

рем ва овозашонро нависем. Вақтамон танг буд, Олимпур мебоист ба Душанбе мерафт. Бинобар он аз ҳавлии Аминҷон Шукуров, ки мо дар он ҷо будем ва ҳавлии Изомӣ ҳам қариб буд, рост хеста рафтем ва ин дафъа дасти холи рафтем. Изомӣ танҳо будаанд, пас аз хеле дар кӯфтани мо дарвозаро кушоданд (дарвозаи ҳавлии он кас аз роҳ қариб сӣ-чиҳил сантиметр паст буда, дар роҳравашон ҳоҷатхона доранд). Бо мо дуруст салому алейк ҳам накарданд. Мо мақсади худро гуфтем. Ақаллан моро ба хона даъват накарданд. Дар ҳамон роҳрави бӯгин ба рӯи курсӣ нишастем. Пас аз гуфту шуниди каме, Олимпур бо Аминҷон илтимос карданд, ки ба хона дароём ва сурат гирем. Пас, он кас базӯр розӣ шуданд ва моро ба хонаи хурдакаки худашон дароварданд. Хонаи калонашон аз они писару келинашон будааст. Занашон як сол пеш вафот карда буд.

Пас аз сӯҳбат ва сураткашӣ хайру маъзур карда баромадем. Дар вақти баромадан ман маъзарат хостам, ки мебахшед, ин дафъа фурсат нашуд, дасти холи омадам. Ба ҷавоби ман гуфтанд, ки «Аз рӯи одат-дия! Аз рӯи одат-дия!» Ин ҷавоб ба ман хеле саҳт расид. Ман, гӯё, ҳамеша дасти холи мерафта бошам! Пас ба худ қарор додам, ки дигар ба ҳавлии ин хел марди хасис ва тамаъгор (бо вучуди донишмандӣ ва пурдонӣ, қадами худро намегузорам). Ҳоло Изомӣ наваду се сола шудагӣ.

Устод Садриддин Айний маро ба соҳаи адабиёт, гӯё аз дастам дошта дохил карданд ва ман ин некии он касро ҳеҷ фаромӯш намекунам. Ҳарчанд дар солҳои охир ҷандин касон – масалан Абдулғаний Мирзоев мегуфтанд, ки «Чаро Айний ба шумо устод мешудааст! Шумо ҳоло худатон устод ҳастед! Асарҳои офаридаед, ки Айний чунин наофарида аст!

Айниро муаллим, худро шоғирд нагӯед!» Аммо ба ин суҳанҳо ман фирефта нашудам, дар ҳар ҷо Айниро устоди худ гуфтам ва дар ин ҷо боз ба тафсил менависам: Дар до-рулмуаллимин мехондам, ба адабиёт ва шеър иштиёқе, ҳавасе доштам. Лекин дар ҳеч як рӯзнома ва маҷалла ягон чизи ман ҷоп нашуда буд. Шеърҳои мо фақат ба газетаи девории мактаб навишта мебароварданд.

Боре (вақто ки синфи сеюмро хатм карда ба синфи чаҳорум ва охири гузашта будам) хабар омад, ки Садриддин Айни ба Бухоро омадаанд. Он вақт устод чун патриот ва ташвиққунандаи забони тоҷикӣ ва эҳёқунандаи миллати тоҷик машҳур шуда буданд. «Намунаи адабиёти тоҷик»-и он кас ҷоп шуда баромада буд ва дар натиҷаи ин, маданияти ҳазорсола ва мероси бои классикӣ доштани халқи тоҷик, бузургӣ ва қудрати халқи тоҷик ба қаҳониён аён гашта буд. Устод Айни ба муқобили пантуркистон ва миллатчиёни ўзбек қаҳрамонона ҷанг эълон карда, гуфтанд, ки халқи Бухоро ва Самарқанд тоҷикони аслан ва ин шаҳрҳо маркази маданияти қадимаи халқи тоҷик мебошанд. Он вақтҳо (солҳои 1926-27) чунин ҷасорат ҳақиқатан қаҳрамонӣ ҳисоб меёфт. Зеро ки дасти пантуркистон ва миллатчиёни ўзбек хеле боло буд. Инак, ба Бухоро омадани устод Айниро шунида, мо ҷанд нафар ҷавонон ба наздашон рафтем. Устод бо ҳама ҳолпурсӣ намуда, кӣ будан ва аз авлоди кӣ буданаширо мепурсиданд. Маро зуд шинохтанд ва пурсиданд, ки ба адабиёт шавқ дорам, ё не. Гуфтам ки ҳавасмандам, лекин чизе ҷоп накардаам. Чӣ менависед? – гуфта пурсиданд. Гуфтам, шеър менависам. Ман ки тоҷикдӯст будани устодро медонистам, пешакӣ як шеъри тоҷикӣ навишта бурда будам ва ҳамон шеърро хонда додам.

ҲИҚРАТ БА ДУШАНБЕ

Ман дар бобҳои гузашта кам-кам дар бораи ҳаёти Самарқанд ва дар мактаби олии хонданам навишта будам. Холо мехоҳам, ки дар бораи аз ин мактаби нағз ҳангоми бо ҳавасу иштиёқ хонда истоданам, чӣ тавр ронда шуданам, нақл кунам.

Дар охири соли таҳсили 1927-28 дар мактаби олии моговгое сар шуда рафт. Гуё як ҷавони тошкандӣ (ё Туркистонӣ) миллатчигӣ карда шеърҳо навиштааст ва ташвиқоти зидди советӣ бурдааст. Якбора аз идораҳои боло – Маориф, Горком ва НКВД «одамҳо» омаданд, маҷлисҳо карданд; он ҷавон, ки номаш Мирзо Раҳимов буд, ба зери ҳучуми «найзабозҳо» монд ва дере нагузашта омаданду гирифта бурда ҳабс карданд. Дигар ҳамаи мо студентҳо ба воҳима ва тарс афтодем. Баъд аз Маориф ва КМ партия Комиссияи тозакунии сафи студентон омада ба кор сар кард ва ҳар рӯз ба тахтаи эълони мактаб номи қатор-қатор бегуноҳон навишта мешуд, ки бинобар «бегона» буданашон аз мактаб ронда шудаанд. Дар қатори дигарон ман ҳам ҳар рӯз ба мактаб омада, аввалин коре ки мекардам, рӯихатро аз назар гузаронидан буд. Ниҳоят рӯихати аз мактаб ронда шудагон ба охир расид ва хайрият, ки номи ман набаромад. Аз ин ҷиҳат хурсанд шуда, пас аз супоридани имтиҳонот ба Бухоро рафтам, бо Баҳоутдин Икромӣ маслиҳат карда, ба сафари Самарқанду Хучанд баромаданӣ шудем. Иттифоқан Муҳиддин Аминзода ҳам дар Бухоро буд ва ӯ барои ин сафари мо боиси аввалин буд. Ман ки барои аз мактаб ронда нашуданам хурсанд будам ва дар ҳақиқат маро – писари қозиро, ҷияни

қозикалони Бухороро ба рӯйихати рондашудагон нана-
виштан, як мӯъчиза, як бахти баланд буд, бо хурсандӣ ба
саёҳат рафтагро тақозо мекардам.

Се ҷӯра ба поезд нишаста, аввал ба Самарқанд рафтем.
Дар Самарқанд дар мадрасаи Шердор, дар хучраи
Муҳиддин Аминзода қарор гирифтем. Ин хучра дар
қабати аввал буда, тирезааш ба тарафи бозорчае, ки дар
байни мадрасаю тоқи калапӯшфурушӣ буд, кушода ме-
шуд. Аз он тиреза ҳамаи овозҳои фурушандагон –
нонвойҳо, қаннодҳо, кабобпазҳо шунида мешуд. Дар он
мадраса институти мусиқии миллии Ўзбекистон ҷо ги-
рифта буд. Ҳамаи ҳофизони машҳур ва навозандагони
овозадори онвақта дар он ҷо гирд омада буданд.
Муҳиддин Аминзода ҳам дар ин институт меҳонд, тамбӯр
машқ мекард. Ҳаррӯз пас аз пешин дар рӯи ҳавлии мадра-
са бузургони институт – Мулло Тӯйчӣ, Домулло Ҳалим,
Абдуқодир Найчӣ, акамуллои Тоҳирҷон ва дигарон ҷамъ
шуда машқ мекарданд, месуруданд ва як базми оличанобе
барпо мегашт. Мо, сайёҳон кайф карда аз он лаззат ме-
бурдем. Дар ин сафар як рӯз моро устод Айний ба
ҳавлиашон хабар карданд. Ману Баҳоутдин Икромӣ раф-
тем. Аз Бухоро Мӯсо Саидҷонов, аз Самарқанд намедонам
киҳо буданд. Сӯҳбати бисёр хубе шуд.

Аз Самарқанд ба Хучанд рафтем. Он вақтҳо аз стансияи
Хучанд то ба шаҳр бо фойтунҳо рафтаганд лозим мешуд.
Байни шаҳр ва стансия аввал як дашт буд. Фақат дар
қарибии шаҳр ободониҳо сар мешуданд. Дар шаҳр ду
марказ буд: Чоршанбе ва Панҷшанбе. Дар Чоршанбе
чойхонаҳо, дӯконҳо ва майдони васеъ буд, ки дорбозҳо до-
ри худро барпо карда буданд. Мо дар ҳавлии Аминзода
иқомат кардем.

Саёҳатамон хеле хуб гузашт, лекин дар охири кор андак

хафагӣ ҳам шуд. Додари Мухиддин Аминзода – Акмал Аминзода дар Хуҷанд мухбири махсуси газетаи «Овози тоҷик» шуда кор мекард. Ба вай супориш шуда буд, ки дар Хуҷанд ба газета обуна қабул карда пулашро фиристонад. Аммо Акмал, ки ҷавони арақхӯр ва бадгашт буд, як миқдор пули обунаро арақ хӯрда, аз идораи газет қарздор шуда монда будааст...

Вақто ки ман ба ҳавлии М.Аминзода расидам, пиҷакамро кашада, ба вай додам, ки ба ҳавлии дарун бурда саришта кунад, зеро ки ҳаво гарм буд ва гуфтам, ки дар кисабағалии он ҳафтад сӯм пулам ҳаст, онро ба Мухиддин нишон ҳам додам. Мухиддин Аминзода пиҷакро гирифта бурд. Пас аз як ҳафта ба ман пул лозим шуд. Ба Аминзода гуфтам, ки пиҷакамро биёрад. Аминзода ғарқ шуда рафт, пас аз замоне бо ранги парида баромад ва гуфт, ки пулатро аз кисаат дузидаанд, ин албатта кори додарам аст. Ман аз кисаи вай ду қвитансияи фиристодани пулро ёфтам, яке сӣ сӯм дигарӣ чил сӯм. Ин албатта ҳамон ҳафтад сӯми ту аст. Ман пули туро ёфта медиҳам, парво наку!

Пас аз ду-се рӯз Аминзодаи бечора, намедонам аз куҷо пул ёфт, ба ман дод. Ман нагирифтани шудам, лекин вай гуфт, ки ту дар сафар ҳастӣ, ба ту пул лозим аст, ман дар хонаи худам, пулро меёбам!

Баъд аз ин ҷӯраҳо ба Фарғона ва Андихон рафтани шуданд, аммо ман нарафтам, аз Хуҷанд ба Самарқанд баргаштам. Дар роҳ як воқеаи аҷиб рӯй дод: кадом як поезд аз Хуҷанд шабона омада маро ба истоҳи Хавос расонид. Дар Хавос мебоист ба поезди ба тарафи Самарқанд мерафтагӣ нишинам буд. Ин поезд қариби саҳар мерасидааст. Бинобар он дар толори мусофирнишинӣ, ба рӯи курсии саҳт нишаста, пинак рафта (дар дастам фақат як чамадонча буду бас), поездро маълал шудам. Ниҳоят даричаи кассаи

билетфурӯширо кушоданд. Ман ба вагони купидор билет гирифтаам. Поезд тақрибан дар соати шаши саҳар омад. Ба вагон баромада, дари купии аввалро кушода бинам, фақат як мард дар кати болои хобида асту дигар ҷоҳо холӣ. Ман хурсанд шуда, дар поёни он мардхобида ҷо дуруст кардам. Муҳанҷи поезд ба роҳ надаромада хобидам. Ҷавонӣ, зуд хобам бурд. Вақто чашм кушода бедор шавам, офтоб баромада аст, поезд дар стансияи Ҷиззах истодааст. Ҳадаҳа либосамро пушида поён фуromaданӣ шуда бинам, дар гӯртоткаи болои сарам, ба болои куртаи ман як қабчук истода аст. Донистам, ки қабчуқи марди болои афтадааст. Хостам ки ба худаш диҳам, бинам ки вай нест. Ба кадом истгоҳ фуromaда рафтааст. Ҳайрон шуда қабчуқро кушода бинам, дар дарунаш зиёда аз ҳафтад сӯм пули ҳархела (коғаз, тангаи рупия – як сӯма) будааст. Ин пул он солҳо пули калон буд. Ба як сӯм даҳто нон медоданд, як табақ оши палав дар ошхонаҳо бист тин буд. Ба мани студенти кампул, ин кори калон буд. Гуфтаам инро худо ба ман дод ва қабчуқро ба кеса задам. Ҳақиқатан ҳам он пулҳо дар Самарқанд ба ман лозим шуданд.

Дар Самарқанд ба бухгалтерияи институт даромада, хостам ки стипендияи семоҳаамро бигирам, аммо бухгалтер гуфт, ки номи ман аз рӯйхати студентӣ бароварда шудааст. Ба роҳбарияти институт муроҷиат кардам, онҳо ҳам сухани бухгалтерро тасдиқ карда гуфтанд, ки комиссия маро аз институт хориҷ кардааст. Ман ки акнун нашоунамо меёфтаам, ман ки акнун бо ғайрат ва ҳаваси том ба хондан ва илм гирифтани сар карда будам, аз ин хабари шум якбора малӯл ва ғамгин шудам. Дилбардоре, маслиҳатгаре, тасаллибахше надоштам, танҳо, ғариб ва аз бахту саодати хондан ронда шуда, музтар ва бечора будам. Дар синни нуздаҳсолагиам, ин аввалин зарбаи саҳт буд, ки

ба ман расид. Албатта то ба он вақт ҳам дар дорулмуаллимини Бухоро ҳар замон аз тарафи баъзе комсомолони ношуд ва ҳасуд, баъзе бадкирдорон таънаҳо мешунидам, ҳо писари қозӣ, ҳо махсумҷон гуфта ҷеғ мезаданд, гӯё писари қозӣ буданам бо песу махавҳо баробар бошад! Ҳатто як бор ду тоторбача – бародарон маро таъна карданд ва аз тарафи ман, ки ҷавоби саҳт шуниданд, бо мушт ба сарам кӯфтанд. Ба ин бедодгарӣ на мудирият, на сардорони ташкилотҳои комсомол ва фирқа аҳамияте надоданд, лекин ба ҳар ҳол он бедодгарии талабагони бадкирдор ва тоторҳои разил буд. Мудирият ва муаллимон ба ман дар қатори ҳама баробар нигоҳ мекарданд, ҳатто барои нағз хонданам, таъриф мекарданд. Аммо аз институт хориҷ карда шудани ман бедодгарие буд, ки аз тарафи роҳбарият, аз тарафи идораҳои «адолатпарвар» ба амал меомад. Ақнун ман ба кучо дод гуфта рафтани худро на-медонистам...

Малӯл шудани маро дида, кадом як муаллими раҳмдил маслиҳат дод, ки ба нозирӣ маориф – Маннон Ромиз рафта арз кунам. Пас аз як рӯз навбат поидан, ба ман муяссар шуд, ки ба назди нозир дароям. Маннон Ромиз одами бад набуд, баинсоф менамуд (боз намедонам!) маро хуш қабул карда арзамро шунид, вале гуфт ки:

– Хайр, ҳеҷ боке не. Ту ҳоло ҷавон ҳастӣ, майлаш, рафта як сол кор кун, баъд бие, боз туро ба институт қабул мекунем.

– Ба кучо рафта кор кунам? Чӣ кор кунам?!

– Мо туро ба Термиз мефириستم. Дар он ҷо пулро мӯлтар медиҳанд. Зимистонаш ҷандон хунук не, тобистон таътил мешавад, ту боз гашта меоӣ!

Ман розӣ шудам. Худи ҳамон рӯз бо фармони Маннон Ромиз ба ман шаҳодатнома ва роҳхату пул доданд ва ба

ихтиёри маорифи шаҳри Термиз роҳи карданд. Рӯзи дигар ба поезд нишаста ба сӯи Бухоро раҳсупор гардидам. Дар купии вагон ҷои ман дар кати поёни буд. Дар рӯбарӯям як марди самарқандӣ менишаст. Дар сӯҳбат донистам, ки вай дар Термиз кор мекардааст, магазинчӣ будааст. Вай гуфт, ки дар Термиз маро ёфта мегирад. Ӯ ҳамин хайрухуш кардем, ман ба Когон аз поезд фурумадам.

Дар Бухоро ба ҳаётам воқеаи аҷиб, воқеаи ғайримунтазира рух дод: Рӯзе аммапошшо якчанд хешу таборони худро ба маслиҳат ҷеғ заданд. Ман ҳам ҷунҷияни хондағӣ ва донишманди он кас ба ин маслиҳат ҳамроҳ будам. Маслиҳат ҳамин буд, ки ба Саодат, ба духтари эркаи он кас як ҷавони самарқандӣ талабгор шуда кас мондааст. Ин ҷавон додари Мансурхоҷа ном раиси суди округии шаҳри Бухоро буд, ки дар ҳавлии беруни аммапошшо иҷора нишаста буд. Додараш дар Самарқанд муаллим будааст ва тобистон ба Бухоро омада, чашмаш ба Саодат афтада «ошиқ» шудааст. Мансурхоҷаев молу чизи бисёре ваъда дода хостгор фиристода аст... Акнун аммапошшо ҷӣ кор карданашонро надоништа бо хешон маслиҳат мекарданд. Духтари азизашонро дода, ба Самарқанд фиристонанд ҷӣ шавад; надиханду монанд ҷӣ шавад! Духтар қадрас шудааст; фаранҷӣ гирифта ки манъ аст, мабодо дар кӯчаю хиёбоне ба сӯиқасде во нахурад; ё фиреби касеро хӯрда, бадбахт нашавад... Бехтар неми, ки дар сари вақт ба дасти соҳибаш супоранд?

Дар маҷлиси машварат, ҳар кас ҳар хел фикр ронд, лекин аксарият ба додани духтар розӣ шуданд. Фақат ман, ки дар поёни хона нишаста ба сӯҳбат гӯш меодам. Якбора оташи рашк ва ҳимматам ҷӯш зад; ба худ гуфтам, ки ҳанӯз зан нагирифтаам ва монам, ки ҳамин тавр духтари барно-

ро як марди самарқандӣ гирифта барад! Бинобар он сухан гирифта гуфтам:

– Аммапошшои азиз! Агар ман ба шумо як домоди мувофиқи табъ ва дилхоҳатонро ёфта диҳам, чӣ мегӯед?

– Кошкӣ.. – гуфтанду сухани маро рӯякӣ пиндоштанд ва маҷлисро хатм карданд.

Вале ман ба хона рафта оя ва холаамро ҳеҷ задаму гуфтам, ки лаълию дастурхон бардошта ба ҳавлии аммапошшо раванд ва барои ман Саодатхонро хостгорӣ кунанд. Рӯзи дигар, вақто ки оя ва холаам рафта хостгорӣ мекунанд, аммапошшо бовар карда наметавонанд. Зеро ки маро студент, ҷавони толибилм медонистанд ва ба зан гирифтаниам ҳеҷ гумон надоштанд. Лекин оя ва холаам, ки таъкид мекунанд, бовар карда розӣ мешаванд, ҷияни худам, ҷону чигари худам толиб бошад, барои чӣ ман духтари аллону азизамро ба бегона диҳам! Сад бор розӣ ҳастам, ки Ҷалолхонро домод кунам!

Хоҳарам Масрурахон, ки дар дасти писари аммапошшо – Иноятхон буд ва аз бахти шуми худ норизо буд, шавҳарашро, ки бадмаст ва бадахлоқ буд, дӯст намедошт, ин хабарро шунида, ба наздам омад ва гирифта гуфт, ки ин корро накунам, ба Саодатхон хонадор нашлавам. Зеро ки агар бо шавҳарам носозӣ рӯй диҳад, ҷои мерафтагии ман назди ту, хонаи ту мешавад. Агар хоҳари шавҳари маро ба занӣ гирӣ, пас ман ба кучо меравам?!

Азбаски азми ман ҷазм буд ва дигар намехостам, ки «сагира» шуда гардам ва аз Саодат бехтар заншаванда мурасар шуданаш маълум набуд, ба хоҳарам тасалли додам, гуфтам ки гарибӣ ба ҷонам расид, ба хонадони аммапошшо хонадомод шуда дароям, ҳам барои шумо, ҳам барои худам хуб аст. Вақто ки ман ҳамеша дар назди шумо ҳастам, шавҳаратон ҷасорат намекунад, ки ба шумо тааддӣ

кунад ва гайра ва ҳоказо... Мухтасар хоҳарамро осуда карда фиристодам.

Пас, ноншиканоне кардему тўйро дар вақти таътили зимистона мавқуф гузорида, ба сӯи Термиз раҳсупор гаштам. Дар истоҳи Термиз аз поезд фуромадаму донистам, ки Термиз иборат аз ду шаҳр будааст. Аввалаш қалъаи хиштин, ки ба даруни он ҳарбиҳо чо гирифтаанд. Автобус аз даруни он шаҳр гузашта ба Паттакесар – яъне шаҳри аҳолинишини Термиз мерасида аст. Дар Паттакесар бозорҳо, чойхонаҳо, дўконҳо ва маҳаллаҳо дар канори дарёи Омӯ чо гирифта буда аст. Ман бегоҳрӯзи ба ин шаҳр расида, аз автобус пиёда шудам. Дар дастам як чамадонча ва кўрпаю болишт лўнда карда печонидашудагӣ буд. Чизҳоро бардошта ба чойхонаи калоне, ки дар назди дарвозаи як сарой воқеъ буд, даромадам. Ба болои суфакат нишаста, як чой пурсидам ва ба гирду атрофу одамони дар он чо буда чашм давондам. Ягон симои ошно, ягон манзараи ба чашм омўхта набуд. Аз кўча ўзбекҳо, тоҷикҳо ва якто-дуто русбашара касон гузашта мерафтанд. Ҳаво на гарм, на хунук, мўътадил буд. Офтоб ба сӯи ғарб менишаст, дар он ҳаволи пой мардум қатъ мешуд. Дар рўбарӯи ин чойхона, аз роҳ он тараф бозорчой воқеъ гашта буд, вале дар он бегоҳи пештахтаҳои бозор холи ва фурушандаю харидорон ба назар наменамуданд. Ман, барои чӣ буд, ки худро тамоман ғариб ва мусофири бекас ҳис кардам. Як пиёла чой ба зўр аз гулўям гузашт. Зиқ шудам, хориам омад, зеро ки то ба он дам ҳеҷ гоҳ танҳо худ ба чое нарафта, ба ягон шаҳри бегона меҳмон нашуда будам...

Ҳамин тавр бо димоғи сўхта ва хаёли парешон нишаста будам, ки чавоне ба канори суфакат наздик омада ба ман салом дод ва гуфт, ки шуморо Абдулаҳадакем таклиф дорад.

Абдулаҳадака кӣ бошад? Чаро маро таклиф мекарда бошад? Ба ман чӣ кор дошта бошад, намедонистам. Лекин ҷавонӣ ва камтаҷрибагиро бинед, ки ин суолҳоро напурсидам, шарм кардам, ё ақлам нагирифт, ё соддагӣ кардам ва аз рӯи он ҷавони гузашта натавониста, хуб гуфтаму аз ҷо бархостам ва чизҳоямро ба ҷойхоначӣ супорида, бо он ҷавон ба даруни сарой даромадем. Дар он ҷо як нардбони баланд гузошта шуда буд. Ҷавон ба нардбон баромадан гирифт ва маро ҳам таклиф кард, ки аз паси ӯ биёям. Бо ҳазор тарсу ваҳм ба нардбон часпида баромадан гирифтам. Охир як кас намегӯяд, ки дар ин шаҳри мусофират, ки як соат пеш омадаӣ, чаро ба таклифи ҷавони бегона ба даруни сарой даромадӣ ва акнун аз нардбон боло шуда истодаӣ?! Не, гӯё ба таклифи ҷавон розӣ нашавам айб мешавад, гӯё ман тарсончак мешавам ва боз намедонам чиҳо...

Ба боми баланди аввал баромадем. Аз он бом боз ба боми дигар, ба болои дарвозахонаи сарой баромадем. Дар он ҷо, дар шабгаҳи болохонае, ки дар он ҷо буд, дар кӯраи оҳанин деги оши палав мечӯшид ва расидани моро дида аз даруни болохона марде ба истиқбол баромад. Диққат карда бинам, ҳамон марди самарқандие, ки дар вагон то ба Когон бо вай ҳамроҳ омада будем, ҳамон аст.

– Э, шумо-мӣ? – гуфтам, озодона нафас гирифта. – Ман ҳайрон будам, ки дар ин шаҳри мусофири боз кӣ будааст, ки маро мешинохтааст!

– Ҳа, ман, мулло, – гуфт он мард бо табассум. – Гуфта будам-ку, ба Термиз биёед, шуморо ёфта мегирам.

Пас ба хона даромадем. Дар он ҷо боз ҷавоне буд. Вохӯрдӣ кардему ба сари дастурхон нишаста, ҷой нӯшидем, баъд ош хӯрдём ва то як поси шаб сӯҳбат карда нишастем. Соҳиби хона таклиф кард, ки шабро дар ман-

зили ў гузаронам, қабул накардам, узр хоста поён фурумадаму дар чойхона ба кўрпаю болишти худ така карда хобидам. Замонаҳо тинчу осуда будааст; касе ба чизи ман, ба чамадони ман даст нарасонид. Пагоҳӣ барвақт бархостанону чой хўрдаму идораи маорифро суроғ карда рафтам.

Мудири маориф маро хуш қабул кард ва ба дастам фармони хатгӣ дода, ба мактаби даҳсолаи ўзбекӣ, ки дар он қарибӣ буд, фиристонд. Мактаб ҳанўз кушода нашуда буд. Мудири мактаб хоҳам-нахоҳам маро қабул карду гуфт, ки ба синфҳои шашу ҳафт дарси адабиёт бояд диҳам, ҳоло то кушода шудани мактаб даҳ рӯз ҳаст, бояд ҳар рӯз омада, хабар гирифта равам. Ман хонаю ҷои истиқомат пурсидам. Гуфт ки хона надоранд; аз округком ва маориф пурсидан лозим. Мудири маориф гуфт, ки ҳоло дар чойхона истиқомат кардан гиред, пас аз як-ду моҳ хона ёфта доданамон мумкин мешавад. Ҳамаи ин ба ман таъсири манфӣ мерасонид, ғусса мехўрдам ва худро таъна меодам, ки чаро ба ин ҷо омадам, чаро аз Маннон Ромиз (комиссари маориф) хоҳиш накардам, ки маро ба Бухоро фиристонад! Ва ғайра ва ҳоказо...

Пас аз се рӯз аҳволам бад шуд, ба касалии дилзани дучор шудам. Духтурхонаро суроғ карда рафтам, худамро ба духтур нишон додам ва кӣ будану аз кучо омадани худро гуфтам, илтиҷо карда хоҳиш намудам, ки ба ман справка диҳад, ки дар Термиз истодани ман ба саломатиам мувофиқ не ва ман бояд зуд аз ин ҷо равам. Худо ба духтур инсоф дод, аз гуфтаи ман ҳам воҳиманоктар карда справка навишта дод. Онро гирифта ба маориф рафтам. Мудири маориф маро ҳамроҳ гирифта ба назди котиби округком даромад. Котиб аҳволамро дида розӣ шуд, ки маро баргашта ба ихтиёри комиссари маориф фиристонанд ва роҳиро ҳам диҳанд. Мудири маориф фармон навишт ва

ба дасти ман хат навишта дод, ки бинобар он ки ҳавои Термиз ба саломатии ман мувофиқ наомад, маро баргашта ба ихтиёри маорифи маркази мефиристад, аз бухгалтер роҳкиро ҳам гирифта дод. Ман сад бор розӣ будам, ки як тин пул надихаду ҷавоб дода фиристонанд.

Ҳамин ки хату пулро гирифтам, рост ба вокзал баромадам. Аз толеам поезди ба Бухоро мерафтагӣ тайёр истода будааст. Билет гирифта ба вагон баромадаму то ба роҳ даромадани поезд дилам мезад ва дар тарсу ҳаяҷон будам, ки мабодо мудир маориф аз қавлаш гардаду маро баргашта ба Термиз дарорад. Не, ҳеҷ гап нашуд, поезд ба сӯи бахту саодати ман ба роҳ даромад ва дилам қарор гирифт.

Дар Бухорои шариф (он дам Бухоро ба ман аз ҳар чӣ шарифтар ва азизтар менамуд), кӯчаҳо, ҳавлиҳо ба назарам кӯча ва кӯшкҳои чаннат барин менамуданд. Бале, ҷавон будам, танҳои, мусофират ва сахтиро надида будам. Дар дорулмуаллимини Бухоро бачаҳои бадкирдор ва бадангор – талабаҳои бадтол ва нобоб ба ман таарруз кунанд ҳам, дар баъзе маҷлисҳо маро «чун писари қозӣ» сарзаниш кунанд ҳам (азбаски ман аълохон будам, азбаски ман ба муаллимҳо маъқул будам, шарикҳо ҳасад мебурданд ва қасдашонро аз «падари ман» мегирифтанд), лекин ба ҳар ҳол Бухоро буд, шарикҳо, муаллимҳои қадрдон ва ниҳоят хешу таборон буданд. Дар Термиз бошад, ман гӯё танҳо будам, мусофир будам, ғариб будам...

Не, хайрият шуд, боз гашта ба Бухоро омадам, шарикҳо маро бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд, ба маорифи округи бурданд, ки дар он ҷо Сулаймон Алиев ном рафиқ, ки дар дорулмуаллим аз ман як синф боло буд, мудир шуда будааст. Сулаймон Алӣ маро ба мактаби миёна (ҳафтсола), ки дар гузари Собунгарон буд (як вақтҳо дорулмуаллим дар ҳамон бино буд), муаллим таъин кард.

Гуфтам, ки бинобар хате, ки аз маорифи Термиз гирифтам, бояд ба Самарқанд, ба маорифи марказӣ равам? Сулаймон Алӣ гуфт, ки хатро ба ман диҳед, ҳочати маорифи марказӣ нест! Ман хурсанд шудам ва рафта дар мактаби миёнаи гузари Собунгарон синфи якумро ба ӯҳда гирифтам.

Гумон доштам, ки синфи якум осонтар аст. Зеро ки пештар муаллимӣ накарда будам, кори таълиму тарбияро дуруст наметонистам. Хусусан ки он вақтҳо дар кори таълим ҳар рӯз як методи нав, як қоидаи нав мебаромад. Ба ман ҳам дастур ва қоидаҳои «долтун план»-ро дода гуфтанд, ки ҳамаи дарсҳоро бо ҳамин қоида, танҳо худатон таълим медиҳед. Қоида ҳамин буд, ки ҳар рӯз як мавзӯро мегирифтём. Масалан мавзӯи пилла. Ба дарси забон дар бораи пилла, ба дарси ҳисоб ҳам, ба дарси суруд ҳам ҳама дар бораи пилла бояд гап шавад. Ман дарси пилларо гузашта, талабаҳоро ба заводи пиллакашӣ ва абрешим гирифта бурдам. Бачаҳо дар бораи пилла маълумоти пурра гирифтанд. Рӯзи дигар мавзӯи масалан нон буд. Ҳамаи дарсҳо дар бораи нон гузашт ва дар охир ба ягон нонвойхона рафта пухта шудани нонро, ё ки ба ягон осиеб ва ё заводи орд рафта, просеси ба майдон омадани ордро аз гандум, дидан лозим буд ва ҳоказо...

Моҳонаи ман ҳаштоду ҳашт сӯм буд. Ба нарху навои онвақта, ин моҳонаи хуб ба шумор мерафт. Ман аз ҳар моҳона миқдори калонеро саришта карда, барои тӯй нигоҳ медоштам. Ба ман гуфтанд, ки ба арӯс як полту, як сарбанди абрешимин, ду-се курта, як ботинкаи хуб ва гайра харидан лозим. Барои харидани ин чизҳо ва хароҷоти тӯй, пули ҷамъкардаистодаи ман намерасид. Маҷбур шудам, ки аз Нақшбандхон яксаду панҷоҳ сӯм қарз гирам. Нақшбандхон яке аз шайхзодагони хоҷаҳои

Шояхшӣ буда, одами донишманд, адабиётдӯст, мунаввар-фикр ва баобру буд. Ман ва Баҳоутдин Икромӣ гоҳо ба ҳавлии Нақшбандхон рафта зиёфат мехӯрдем ва сӯхбатҳои ширин мекардем. Нақшбандхон китоб ва газетаҳои мехондагӣ доштанд. Инак, бо маслиҳати Баҳоутдин аз Нақшбандхон пул қарз гирифтам. Он кас, гӯё расмӣ кунонида ба ман як векселро доданд, ки имзо кунам. Ба пули қарз аз Когон рафта ба Саодат як полтуйи гиребонаш пашмини мохути сиёҳ, як сарбанди абрешимини «тушберагӣ», як ботинкаи соқноки тукмачадор ва ду-се куртаи русидӯхт харида овардам. Ин чизҳо албатта писанди аммапошшо намешуд, лекин барои иззати арӯс лозим будааст.

Дар вақти таътили зимистона – охири декабр, ё аввали моҳи январӣ соли 1929 – тӯй кардем. Як бегоҳ дар ҳавлии аммапошшо якҷанд хешу таборон чамъ шуданд. Ман ҷӯраҳои худамро хабар кардам. Раҳматӣ Зухурхон, ки дар мактаби мусиқии миллий мехонд, бо хоҳиши ман устодонаш домулло Ҳалим Ибодов, ака Муллои Тоҳирҷони доторӣ, Қаровулбегии торзан ва боз намедонам кихоро хабар карда овард. Ҳамон дам дар гузари мо, балки дар тамоми Бухоро аввалин тӯи «сурхро»-ро мо барпо кардем. На чимилик буд, на саломномагонӣ, на созанда ва ақди никоҳ! Марду зан дар хонаи калон чамъ шуданд, зиёфат хӯрданд, арӯсро ба паҳлӯи ман оварда шинонданд ва баъд мусиқӣ, суруд ва ҳатто рақс сар шуд...

Як детали майдаро ҳеҷ фаромӯш намекунам: Вақто ки рақс сар шуд, ҷӯраҳо маро ҳам ба рақс кашидани шуданд, Саодат – арӯс, ки ҳамин ҳоло ба ман қариб шуда буд, аз паҳлӯям кашида, рақс накунад, рақс накунад! гуфт. Ин, ба ман алам кард (як-ду пиёла май нӯшида будам), ҳа, ҳоло ҳамин тавр-мӣ, гӯён аз ҷо бархостам ва донам-надонам рақс карда нишастам... Хулоса тӯи «сурх» нағз шуд. Ҳама

хурсанду шод буданд, магар ки аммапошшо ва кампирҳои дигар, ки дар хонаи шафат менишастанд ва ба ҷои хурсандӣ мегиристанд, ки духтари аллону азизашон бечимилиқ ва бе расму ойини қадима тӯй шуда истодааст.

Ман хонадомод шуда ба ҳавлии аммапошшо даромадам. Дар хонаи калон хоҳарам бо шавҳараш ва фарзанди аввалинаш – Ибод, ману Саодат дар хонаи «рӯй ба қибла» (хонаи ҳафтболор, ки начандон калон буд), худи аммапошшо дар хонаи «баланд», она лағлақагӣ (кампире, ки Саодатро калон карда ва қадрдони ин хонадон буд) ва Муродгул ном духтархона дар хонаи «поён» истиқомат мекардем. Ман «домодхоҷаи эрка ва азиз» будам. Як ҷиҳати калони рӯзғори ҳавлиро ба ўҳда гирифта будам. Ҳар моҳ аз пули маош орд, биринҷ ва равған мехаридам, дар ҳар се рӯз гӯшт меовардам. Ба ширу қаймоқу майдахароҷот аммапошшо пул медоданд. Язнаам, ки дар кадом район, намедонам ҷӣ кор мекард, ба хонадон ҳеҷ манфиат намерасонид, як тин пул намеовард, балки гоҳо омада, қасос карда, аз аммапошшо пул мегирифт, ё ки ягон чизашонро рабуда, бурда мефурухт ва баромада мерафт. Кораш аспсуворӣ, арақхӯрӣ ва бемазагӣ буд. Ман, ки ба хонадонашон омада даромада будам, аз ман каме мекибид ва дар ҳавли бедодгарӣ карда наметавонист, банобар он ҳафта-ҳафта нест шуда мерафт. Хоҳари бечораам номи шавҳардориро дошта бошад ҳам, бешавҳар ва бепарастор буд.

Дар мамлакат сиёсати оқилонаи НЭП (сиёсати нави иқтисодӣ), ки Ленини бузург ба муддати дуру дароз барқарор карда буд, дар замони диктатураи мутлақаи Сталин ба охир расида истода буд. Он фаровонӣ ва серию

пурие ки буд, бархам мехӯрд. Дар бозор, дар натиҷаи андозҳои калон ва фишори саҳти иқтисодӣ деҳқон ҳосил намеовард, орду гандуму рағғану биринҷу гӯшт камёб ва қимат шуда монд. Шаҳри Бухоро файз ва равнақи худро гум мекард. Мардум чизу чораи худро ба бозор бароварда мефуруштанд. Бозори ауксион (кто болше), ки онро дар Бухоро «хитой болшуй» меуфтанд, равнақе дошт. Чиниворӣ, мису мисинаҳои аҷоиб, либосҳо ва либосвориҳо, соатҳои маҷлисӣ ва девориҳои қадима ва ғайра ва ҳоказо ҳама ба «хитой болшой» мерафт. Аз берун, аз дигар ҷоҳо омадагӣҳо ин чизҳоро арзону гарон харида мебурданд. Дар Бухоро зиндагӣ кардани мардум душвор шуда монд. Як хел одамони ба андеша ва батадбир, дар сари вақт молу ҷонашонро гирифта, ҳавлию ҳавличаю ҷояшонро партофта, аз Бухоро ба дигар шаҳрҳо, аз Самарқанду Тошканду Фарғона сар карда, то ба Душанбегу Кӯлобу Фарм мерафтанд. Ҳавлию ҷои бекас мондаи онҳоро комитетҳои гузарҳо, ки бештарини онҳо иборат аз фитнагарон, молимардумхӯрон ва даҳонкалонон буданд, вайрон мекарданд, ҷӯбу чаҳс, дару тирезаҳои он ҳавлиҳоро фурухта пулашро мехӯрданд. Дар натиҷаи ҳамин ғоратгарӣ ҳавлиҳои олиҷаноб, хона ва меҳмонхонаҳои бо ишқу муҳаббат сохташуда, дару деворҳои нақшин ва кошкорӣ ҳама зерӣ хок шуданд. Оҳиста-оҳиста дар тарафҳои Регистон, канорҳои шаҳр гузар-гузар нобуд мешуд, агар аз боло нигоҳ кунед, он ҷоҳо ба зерӣ бомбаборон мондагӣ барин менамуданд. Бале, Бухоро хароб мешуд. Мо Бухорои қадима ва овозадорро бо дасти худамон зада нест мекардем, хароб мекардем... Ҳатто ба мадрасаҳо ва масҷидҳои қадима ва таърихӣ аҳамият надода вайрон мекардем. Як қисми он обидаҳои ноёбро зада пора-пора мекарданд, қисми дигарашро анбор, саисхона, мошинахона,

ошхона мекарданд. Масҷиди калон анбори кадом идораи хоҷагӣ гашта, ба даруни он бо аробаҳо ва автомобилҳо мол оварда, мол мебурданд. Дар қарибии собиқ дарвозаи Намозгоҳ, ҳавлии калон ва хонаҳои пурнақшунигори як бои калонро ба комитети радиошунавонӣ дода буданд, ки дар меҳмонхонаи калони нақшунигорини он аппаратураи радиоро шинонда, аз болои он нақшунигорҳои олиҷаноб бо оҳак сафед карда буданд. Мадрасаи «Ғозиён»-ро ҳабсхона карданд, мадрасаи Калободро зада вайрон карданд, ки хишташро истифода баранд, лекин ягон хишти бутун гирифта натавонистанд, мадрасаи «Турсунҷон»-ро ба русҳою тоторҳои омадагӣ ва дигар одамони аз ҷоҳои дигар омадагӣ барои истиқомат доданд. Онҳо дар байни як-ду сол ҳуҷраҳои онро расво карда, дару бидинҳояшро шикаста нобуд карданд...

Дар чунин шароит зиндагӣ дар Бухоро мушқил шуда монд. Соли аввали қорам муаллими синфи якум будам. Моҳона ҳаштоду ҳашт сӯм бошад ҳам, мерасид. Лекин дар соли дувум моҳонаи мегирифтагиам нарасида монд. Дар шаҳр қиматӣ сар шуда буд. Соли дувуми қорам, яъне соли 1929 ман дар курси дусолаи муаллимтайёркунӣ, ки дар гузари Дегрезӣ, дар ҳавлии собиқи падарам кушода шуда буд, муаллим шудам. Дар он курс, муаллими собиқи ҳудум Восем (Восеъ) Султонов мудирӣ илмӣ буд. Баҳоутдин Икромӣ ҳам муаллим буд. Ман дарси забони ўзбекӣ ва дарси табиӣёт меодам. Дар ин курс бисёртар кор карда, бисёртар маош мегирифтагӣ шудам.

Дар ин байн эҷодият ва фаъолияти адабии ман сар шуда рафт. Азбаски бисёр меҳондам ва дилам бо шавқу ҳаваси нависандагӣ пур шуда буд, пас аз дар журнали «Роҳбари дониш» ҷоп шудани ҳикояҳои аввалинам («Шабе дар Регистони Бухоро» ва «Ширин») қаламро напар-

тофтам. Дар Бухоро ҳикояҳои «Оё чӣ бояд кард» ва «Дорурроҳи мусулмонон»-ро, баъд «Раҳматулло Эшон»-ро навишта ба «Роҳбари дониш» фиристодам, чоп шуданд. Аз ин муваффақиятҳо рӯҳ гирифта, повести «Тирмор»-ро сар кардам ва дар муддати солҳои 1929 ва 1930 ба навиштани он саъй кардам ва ниҳоят ба охир расонидам.

Соли 1930, соли пурташвиш ва ҳичрати умумии мардуми Бухоро оғоз ёфт. Намедонам чӣ хосият буд, ки мардуми Бухоро ҳамдигарро дида наметавонистагӣ шуданд.. Аз болои якдигар ба НКВД – ба ГПУ ва дигар идораҳо хабаркашӣ, бӯҳтон ва тӯҳмат карда аризаҳо менавиштанд. Одамони бадкор ва бадхоҳи мардум дар комитетҳои гузарҳо ҷо гирифта буданд, ба мардум зиндагӣ намедоданд. Ҳар рӯз дарвозаҳоро тақ-тақ зада омада хати сиёҳи андоз ва налогҳои бедарак ва ноҳаққонаро дода таъкид мекарданд, ки пулро зудтар бурда диҳанд, ки набошад омада хонаро «печат» (мӯҳр) намуда, молу ашёро хитой бошӣ карда мефурушанд. Дар мактабу идораҳо ба муаллим ва хизматчиён заёмҳои бисёре бароварда, моҳонаи бе он ҳам андакро ниму нисфӣ мекарданд ва чунон шароити дамзику бад ба амал омада буд, ки кас мехост, ҳарчӣ зудтар сарашро гирифта ба ягон ҷои дигар равад. Ана дар натиҷаи ҳамин ману Баҳоутдин дар курси дуСОЛА истода, кор карда натавонистем, ба Тошканд, ба меҳмонӣ ва талаби кор рафтем.

Он вақтҳо дар Тошканд дорулмуаллимини Тоҷикистон буд. Бектош, Аббос Алиев, Самеъзода, Айюб Саидӣ баринҳо дарс медоданд. Директор Комилии Самарқандӣ буд, ки яке аз пешравон ва зиёиёни мӯътабари ҳамонвақтаи Тоҷикистон ба шумор мерафт. Вай баъдтар ба Душанбе омада одами калон шуд, агар фаромӯш накарда бошам, раиси Госплан шуд.

Ману Баҳоутдин Икромӣ дар хонаи Бектош меҳмон будем. Як шаб ба рӯи кати калонаш ҳамроҳ хобидем. Он кат он қадар тахтакана доштааст, ки Баҳоутдинро газид, хунашро макида, абгор карданд. Лекин чӣ хосият, ки маро намегазианд, хунам ба онҳо маъқул набуд, лекин ба рӯи пӯсти бадан ғибир-ғибир роҳ гашта, ғичини касро меоварданд. Бинобар он, ҳамон шаб ҳар дуямон ҳам қариб хоб накардем. Рӯзи дигар ман ба ҳавлии амакам – Аминҷонмахсум, ё ки ба ҳавлии хоҳарам – Матлубаҷон (дуруст дар хотирам намондааст) рафтам. Баҳоутдин намедонам ба куҷо рафт. Қисса кӯтоҳ, ки Бектош ва дигарон ба мо маслиҳат доданд, ки дар Тошканд, ба ҳамон дорулмуаллимин монда, муаллим шавем. Директор фармон навишт, лекин ба оғози дарсҳо қариб ду моҳ вақт буд. Мо баргашта ба Бухоро рафтани шуда истода будем, ки аз Душанбе як хабар омад. Дар моҳи август (соли 1930) дар пойтахти республика аввалин анҷумани забоншиносони тоҷик барпо мешудааст. Ба ин анҷуман аз тамоми шаҳрҳои Осиёи Миёна зиёиёни тоҷик даъват шудаанд. Роҳбарияти дорулмуаллимини тоҷикии Тошканд мо ҳар ду ро ҳам ба ин анҷуман вакил таъйин намуда, ба даста мон шаҳодатнома дод. Мо хурсанду шод ба Бухоро сафар кардем.

Дар Бухоро чанд рӯз истодем, пас ба роҳ баромадем. Аз Бухоро ҳам Хохомов ном муаллими яҳудӣ вакил шуда буд. Дар Когон ба мо Ҳасанов ҳамроҳ шуд, ки он вақтҳо дар Тоҷикистон, дар кадом як кори калон буд. Ба вағони «обшӣ», яъне беспласкард, ки се қабата буда, тирезаҳои майда дошт, баромада, бо хурсандӣ ва шодкомӣ, сӯхбаткунон, шӯхикунон, дар муддати ду рӯз ба Душанбе расидем. Як сол шуда буд, ки аз Термиз ба Душанбе хатти роҳи оҳан кашада буданд. Вокзал ҳанӯз бинои дуруст на-

дошт. Аз назди вокзал бинои комитети марказии иҷроия, ки якумин иморати нав ва калон ба шумор мерафт, менамуд. (Ин бино ҳоло аз миён бардошта шуда, ба ҷои он бинои нави сеқабатаи вазорати дохилии ҷумҳури сохта шудааст). Дар миёни шаҳру вокзал дигар иморати казоие набуд. Моро ҳеҷ кас пешвоз нагирифт. Мо худамон ғойтун киро карда, ба назорати маориф рафтем. (Дар кӯчаи ба номи Горкий иморатҳои якқабатаи навсохт буданд, ки дар онҳо назорати маориф ва идораи рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» ҷо гирифта буданд). Нозири маориф Нисор Муҳаммадов моро хуш қабул кард ва бо ғойтун ба бинои техникуми педагогӣ фиристод, ки барои мо дар он ҷо ҷои истиқомати тайёр карда буданд. (Он вақтҳо дар Душанбе меҳмонхона набуд). Бинои техникум дар қатори бинои ҳозираи вазорати дохилии ҷо гирифта буд, низ аз вокзал менамуд. Бинои хонаи матбуот, вазорати алоқа ҳанӯз қомат набардошта буданд, устоҳо пойдевори ин биноҳоро мегузоштанд. Ягона кӯчаи калони шаҳр – кӯчаи Ленин буд, ки аз вокзал сар шуда (на ба мисли ҳозира – дуруҳа, балки як роҳи сангфарш) то ба майдони охирини шаҳр, ки дар назди бинои ҳозираи Кумитаи марказӣ воқеъ гашта буд, мерасиду боз андаки дигар, то ба қарибии бинои ҳозираи театри Лохутӣ калаш меёфт, ки дар ду тарафи он ҷойхонаҳо, ошхонаҳои қашқариҳо ва дигар дӯконҳо қатор шуда буданд. Ободтарин ҷои шаҳр ҳамин ҷо буд. Кӯчаи Путовский тангу борик ба сӯи дарёи Душанбе мерафт, ки дар ду тарафи он кулбаҳои ҳақиронаи қишлоқи собиқи Душанбе буданд. Дар канори дарё ҳар ҳафта як бор, дар рӯзи душанбе бозори калон ҷамъ мегашт.

Аз биноҳои калони кӯчаи Ленин, бинои театри ҳозираи Маяковский буд, ки он вақтҳо онро «Хонаи деҳқон» меномиданд. Инчунин бинои бонки давлатӣ, ки ҳоло ба ҷои

бинои сеқабатаи истиқомати (дар қатори бинои магазини «Универмаги марказӣ») воқеъ гардида аст, буд. Бонки давлатӣ якқабата буда, рӯи ҳавлии васеъ дошт ва дар он ҷо, дар зери айвони васеъ ошхонае буд, ки меҳмонҳои ба анҷумани забоншиносӣ омадаро хӯрок медоданд...

Рӯзи аввали омаданамон истироҳат кардем, бо дигар вакилон шинос шудем, андак пиёда роҳ гашта шаҳрро тамошо кардем. Рӯзи дигар, аввали пагоҳ маҷлиси анҷумани забоншиносӣ – аввалин анҷумани зиёиёни тоҷик, аввалин анҷумане, ки дар он аз Тошканду Самарқанду Бухоро ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна вакилон, олимон, забоншиносон, нависандагон, шоирон ва муаллимон ҷамъ омада буданд, сар шуд.

Дар қатори вакилони анҷуман устод Айни, устод Лохутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Сарвар, Обид Исмаи, Бектош, Зеҳнӣ, Улуғзода, Баҳоутдин Икромӣ (писари муфти Икромчаи мударрис), Ҷабборӣ (мудири шӯъбаи нашриёти тоҷикии Самарқанд), Мисбӯх Бурҳонов (муҳаррири газетаи «Тоҷикистони Сурх»), С.Ализода (муҳаррири газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», Носир Муҳаммадов, Комилӣ, Азизӣ, Баҳром Сирус, Шох Темуров (котиби СеКа), профессор Андреев, профессор Семёнов, Ҳилол Каримов, Муродзода (муаллим аз Самарқанд), Хохомов (муаллим), Климчитский (олими забоншинос), Болошова, Фаина Бравда, Раҳим Ҳошим, Дайлаи ва дигарон буданд. Дар ман сурате ҳаст, ки дар он акси ҳамаи вакилони анҷуман гирифта шудааст.

Дар ин анҷуман ман аввалин бор бо устод Лохутӣ шиносо шудам. Пештар, дар он даме, ки бо маҷмуаи шеърҳои устод – «Адабиёти Сурх» дар Бухоро шиносо шудам, шеърҳои классикии он касро хонда азёд мекардем, дар тасавури ман устод як шахси фавқулӯда,

қоматбаланд, чуссакалон, баҳодур, пайғамбар барин ме-
намуданд. Ҳоло бинам он кас як марди миёнақад,
серҳаракат, бо чашмони бонуфуз, бо дасту пой начандон
бузург, ширинзабон, хандон ва ҷозибсимоянд. Моро дида
ба наздамон омаданд, аҳвол пурсиданд, аз кучо будана-
монро донистанду хурсандӣ изҳор намуданд. Бухоро мар-
кази маданият ва пойтахти тоҷикон буд; Бухоро ба олам
бузургони бешумор додааст, ки устод Айнӣ исми як
қисми онҳоро дар «Намунаи адабиёти тоҷик» зикр карда-
анд. Шумо ҳама тоҷикони ҳақиқӣ ва меростирандагони
бузургон ҳастед! гуфтанд. Мо ин суҳанони устодро шунида
ба худ болидем. Устод ба ҳама ёр, ба ҳама мададгор бу-
данд. Хусусан ба занону духтарон серилтифот буданд;
баҳонае намеёфтанд, ки хушомаде зада аз рӯи онҳо бўсанд.
Ҳаракат ва рафторашон мисли ҷавонони бистсола буд.

Дар ин анҷуман аз Туркистон як олими бузурги забон-
шиноси туркман ҳам омада буд. Дар хобгоҳ бо мо буд.
Халқашро хеле дӯст медошт ва аз қаҳрамониҳои мардони
туркман ба мо нақлҳо менамуд. Наметарсид, рӯйрост
русҳоро истилогар меномид. Мо ҳарчанд ба фикри вай
ҳамроҳӣ накардем ва исбот карданӣ шудем, ки лашкари
сурх ба мо озодӣ овард, аммо вай ба гуфтаи худ
истодагарӣ мекард ва мисолҳои аҷиб меовард. Ин олимро
ханӯз дар солҳои 1933 гирифта нест карданд, чи тавре ки
ҳамон солҳо Бектош барин қасонро аз Тоҷикистон гирифта
буданд. Вале Бектош пас аз як сол озод шуд ва боз ба
кори илмии худ давом дод.

Дар анҷуман якчанд масъала дида шуд. Масъалаи забон-
ни адабии тоҷик, масъалаи имло ва алифбо (лотинӣ) ва
ғайра... Дар масъалаи забони адабии тоҷик кашмакаши
зиёде шуд. Баъзеҳо мегуфтанд, ки дар асоси забони адабии
тоҷик забони Бухоро ва ё Самарқанд гирифта шавад.

Баъзеҳо мегуфтанд, ки дар асоси забони адабии тоҷик-забони кӯҳистон гирифта шавад, зеро ки забони кӯҳистон тоза ва алғаш не. Ниҳоят ба ҳамин қарор омаданд, ки асоси забони адабии тоҷик забони миёнкол (байни Бухорою Самарқанд) аст. Ин забон ҳам дар Бухорою Самарқанд, ҳам дар кӯҳистон ва ҳам дар Хучанду Уротеппа фаҳмоӣ. Лекин ҳаёт худаш нишон дод, ки забони адабии тоҷик бо мурури замон, бо саъю кӯшиши нависандагон, олимон, журналистон ва муаллимон – забони адабии шаҳри Душанбе, забони адабии маркази Тоҷикистон аст. Зеро дар Душанбе аз бисёр вилоят ва ноҳияҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна одамон, соҳибони забон – нависанда, журналист, олим ва муаллимон гирд омада буданд. Устодони бузурги адабиёти шӯравии тоҷик – устод Айнӣ, устод Лоҳутӣ ба ташкили чунин забони адабӣ роҳбарӣ карданд.

Дар ин ҷо оид ба роҳбарияти ин бузургон ҳаминро қайд кардан мехоҳам, ки боре дар солҳои 1937-38 як қисм олим-тарошон ва ҳатто Брагинский (дар СеКа кор мекард) ва дигар «роҳбарони» чаласавод даъво карда баромаданд, ки «забони адабиро ба халқ, ба забони гуфтугӯи халқ наздик кардан лозим аст. Модоме ки мардум пасояндаи «ро»-ро дар гуфтугӯ кор намефармоянд, китоба те, Бухороба меравам, диламба занед, хоная рӯбед ва ғайра мегӯянд, дар навишт ва забони адабӣ ҳам инро кор фармудан лозим, «ро» даркор нест...» Азбаски ин даъвогарон дар роҳбарият буданд, то як дараҷа гапашонро гузарониданд ва дар матбуоту нашриётҳо пасоянди «ро»-ро нест карданд. Газетаҳо, китобҳо бе «ро» чоп мешуданд, ба ҷои «ро» – «я», «ба» кор мефармудагӣ шуданд. Он вақтҳо дар нашриёти тоҷик, дар шӯъбаи адабиёти бадеӣ Ковалевская ном зани рус мудир буд, аз забони тоҷикӣ баҳра набурда буд. Вай ҳамаи корректураҳоро аз назар гузаронида, дар ҳар ҷо ки «ро»

бошад кӯр карда, ба ҷояш «я» ё «ба» менавишт. Боре як корректураро аз назар гузаронидам, ки аз калимаи Бухоро ҳам, «ро»-ро гирифта партофта, «я» – «Бухоя» навиштааст... Дар ин ҳол устод Айни ва устод Лоҳутӣ дар конфронси забон чун аждаҳо баромад карданд ва тарафдорони барҳам додани «ро»-ро зада, торумор намуданд ва боз гашта забони адабии тоҷик ба ҳадди эътидол даромад...

Бале забони миёнколро асоси забони адабии тоҷик карда гирифта буданд, вале дар ин байн забони миёнкол забони мардуми Бухоро ва Самарқанд, чунон вайрон шуда рафт, ки ҳатто ман ба Бухоро рафта бо мардум сӯҳбат кунам, баъзеҳо суханҳои маро дуруст намефаҳмиданд ва фаҳманд ҳам механдиданд, ки гӯё ман «мастҷоҳӣ» шуда рафта бошам. (Дар ин хусус дар вақти навишта истодани ин сатрҳо дар истироҳатгоҳи «Зимчурӯд» бо Камол Айни ва Салоҳ Солеҳов сӯҳбат кардам. Ба фикри ин дӯстон асоси забони адабии тоҷик таърихан ва амалан дар ҳақиқат забони мардуми Бухорост. Зеро забони мардуми Бухоро забони асли ва қадимаи халқи тоҷик аст. Луғат ва калимоте, ки дар забони мардуми Бухорост, дар вақташ, дар замони Абӯалӣ ибни Сино ва аз он ҳам пештар дар адабиёти классикӣ қор фармуда мешудааст. Калимаҳое ба мисли «магас, тагал, санҷид» ва ғайра дар дигар лаҳҷаҳо ва ноҳияҳои Осиёи Миёна нест. Алҳақ асоси забони адабии тоҷик – забони мардуми Бухорост! Алҳол ки дар натиҷаи зӯран ўзбекӣ карда шудани матбуот, мактаб ва маориф, дар Бухоро забони ҷавонҳо тағйир ёфтааст ва бисёр калимаҳои ўзбекӣ ба миён даромада аст, ин ҳисоб не. Забони адабӣ гоҳо ба ҳамин қабил тағйиротҳо дучор шуда меистад. Мо асоси онро мегирем...)

Дар масъалаи имло ва алифбо ҳам кашмакаши зиёде шуд. Хусусан онд ба «ӯ»-и дароз ва «у»-и кӯтоҳ, дар бораи

«о» ва «а» мувоҳида калон шуд. Дар забони мардуми кӯҳистони тоҷик, дар гуфтугӯи мардуми Кӯлоб, Ғарм овози «ӯ» (кӯх, кӯр) нест, яъне ҳарфи вови мавҳуда нест, онҳо ин ҳарфро ба шакли вови дароз мехонанд. Мардуми Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва дигар шаҳрҳо «ӯ» (вови мавҳуда) доранд. Агар «кӯшиш»-ро бо ҳарфи «у» (чуноне ки дар кӯҳистон) хонед, «кушиш» (аз калимаи куштор) мешавад. Ё ки «кӯра» (оташон)-ро бо ҳарфи «у»-и дарози кӯҳистониён хонед «кура» (ба маънои чизи лӯнда, шар) мешавад. Дар масъалаи ҳарфи «о» гуфтем, ки онро ба ҷои «алиф», яъне «ойи кушод» ба мисли офтоб, ойина ва ғайра қабул карда шавад. Баъзеҳо, хусусан рафиқони эронӣ онро ба ҷои «ӯ», яъне вови мавҳуда қабул кардани шуданд. Ниҳоят ба ҳамин қарор омаданд, ки дар тоҷикон ҳарфи «о» ҳарфи кушод аст ва он ба ҷои «алиф» қабул карда шавад.

Дар анҷуман Бектош, Климчитский, Мунзим, Лоҳутӣ, Айний, профессор Семёнов, Андреев ва дигарон фаъолона баромадҳо карда, суҳанҳои нек гуфтанд. Дар охири анҷуман Сотим Улуғзода баромад карда, рӯйхати ҳафтдаҳ нафар нависанда, олим ва муаллимонро хонда дод, ки онҳо изҳори ба Душанбе омада кор карданро кардаанд. Ба ин гурӯҳ номи «Бригадаи зарбдори адабӣ» доданд. Дар ин ҷо ман номи онҳоеро, ки дар ин «бригада» аъзо буданду дар хотирам монда аст, менависам: Бектош, Муродзода, Сирус, Ҳилол Карим, Азизӣ, Баҳоутдин Икромӣ, Чалол Икромӣ, Обид Исмаилов, Зеҳний, Бухоризода, Раҳим Ҳошим, Хохомов, Пайрав Сулаймонӣ ва дигарон. Анҷуман суҳан ва тақлифи Улуғзодаро бо ҷапонӣ пешвоз гирифт. Рӯзи дигар моро комиссари маориф – Носир Муҳаммадов дар кабинети худаш қабул карда, масъалаҳои ба Душанбе омадан ва кори моро

муҳокима кард. Гуфта шуд, ки барои мо як хонаи стандартӣ (аз тахтаю чӯб) дар шаҳраки стандартии Душанбе сохта шуда истодааст, ки дар моҳи октябр ба анҷом мерасад. Ба ҳамаи мо кор тайёр. Ҳар кас хоҳад муаллим мешавад, нахоҳад дар идораҳои рӯзнома ва маҷаллаҳо кор мекунад. Худи ҳамон рӯз ба ҳар кадоми мо бо қимати имрӯзааш қариб ҳазор сӯмӣ пул доданду гуфтанд, ки ин маблағи командировка ва ғайра мебошад. Ба гумонам ба ҳамин тадбирҳо дили моро гарм кардани буданд, ки аз қавламон барнагардем ва албатта ба Душанбе, ба кор биёем. Дар ҳақиқат он рӯзҳо ҷумҳурият ба кадрҳои илмию адабӣ эҳтиёҷи калон дошт ва бо ҳамин восита корҳои илмию адабиро раванқ додани буданд.

Ману Баҳоутдин Иқромӣ, ки худамон як ҷои кор ва даромади беғаш кофта гашта будем ва аз таъкиботу фишори доданҳои ҷуғулҳои Бухоро безор шуда будем, ин воқеаро барои худ як амри хайр донистем ва хеле хурсанд шудем. Дар бозгашт бисёрии вакилон ҳамроҳ ва дар як-ду вагон будем. Чи тавре ки гуфтам, поезд аз Душанбе ба Бухоро қариб ду шабу ду рӯз роҳ мегашт. Дар ҳар ҷо меистод, баъзан дар истоҳҳо соатҳо мунтазири роҳ гаштани поезд мешудем. Дар кадом як истоҳ паравоз вагонҳоро монда ба ким-куҷо мерафт. Мегуфтанд, ки ба обгирӣ ба канори дарёи Омӯ меравад. Дар ҳамин хел истоданҳо Баҳор ном сароянда ва навозандаи машҳур, ки он вақтҳо мақбули ҳама буд, тораширо гирифта, аз вагон мефуромад, мо ҳама ба гирди вай, ба рӯи сабза ва сангҳо менишастем ва ӯ нағмасарой мекард. «Мурғи сахар» ном суруди ӯро ман дар ҳамин сафар шунида будам. Ин Баҳор, чанд гоҳ дар Душанбе концертҳоро обод мекард. Баъд намедонам, дар соли 1933, ё дар соли 1937 ӯро ҳам гирифта ҳабс карданд ва беному нишон рафт.

Хоҳари ҳамин Баҳор Мулук Баҳор артисткаи хизматнишондодаи театри Опера ва балети мо буд, дар соли 1989 казо кард.

Воқеаи дигаре, ки дар ин роҳ воқеъ шуд, ҷанҷоли гумшудани пули Б.Икромӣ буд. Дар вагон ману Баҳоутдин, ҳар ду рӯ ба рӯ, дар полки дуҷум мерафтем. Рӯзона Б.Икромӣ ҳар замон кисаи пур аз пули худро нишон дода, ана пул, ана пулҷон! гуфта мемонд.

Боре дар вақти хобидани ӯ рафиқон пулашро аз кисааш гирифтаанд. Чун бедор шуд, якбора ба доду вой сар кард. Намедонам касе ба вай гуфт, ё худаш шубҳа карда ба ман часпид, маро ҳақорат дод (ки ман ҳеҷ гоҳ аз вай ин рафторро надида будам) ва пулашро ёфта те, гуфт ва чунон девонагиҳо кард, ки ҳама ҳайрон шуданд... Ниҳоят пулашро доданду вай хомӯш гашт.

Пас аз ин дӯстии байни мо гусиста шуд ва аз ҳамдигар ҷудо шудем. Бале, одами ҳарис, одами тангчашм ва гуруснамурда ва нокас ҳамин хел мешавад. Барои як тин пул дӯсташ, додараш, хоҳарашро мефурушад. Б.Икромӣ аз ҳамин қабил одамҳо будаасту ман аз соддагӣ ва бетаҷрибагӣ инро намедонистем.

Модоме ки гап омад, шаммае дар бораи Баҳоутдин Икромӣ: ин, писари дуҷум (сеҷум)-и муфти Икромҷони машҳур аст, ки устод Айнӣ шарҳи ҳоли ӯро дар ёддоштҳои худ ва дар «Материалҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро» қайд кардаанд. Писари калони ӯро дар Ғузор бо фармони амир, ҳокими Ғузор ба ҳабс гирифта кушта буд. Писари аз вай хурдӣ – Маъсум Икромӣ буд, ки ҳонда муаллим шуд ва рафиқи хеле хуб, донишманд буд. Дар охири умраш (соли 1932-40) ба Самарқанд рафта муаллимӣ кард, аз ҳисоб дарс меод, зану фарзандонаш буданд ва дар ҳамон ҷо вафот кард. Баъди Маъсум,

Баҳоутдин, баъди вай Зиё Икромӣ буд, ки институти тиббии Самарқандро тамом карда духтар шуд ва пас бо чӣ навъе ба устод Айнӣ худро маъқул кард, номи профессоририро гирифт ва бо саъю кӯшиши устод ба Душанбе омад, чанд гоҳ дар институти тиббӣ дарс дода, дар бемористони назди институт сардухтур шуд. Боре дар фалокати автомобилӣ сараш кафид, пояш шикаст, дар натиҷа ба майнааш халал расид ва худро шоир ҳам эълон кард. Ҳатто М.Турсунзода дар кадом як анҷумани нависандагон ба вай суҳан дод, ки нутқ карда, шеърашро хонад. Баъд маълум шуд, ки ин ҳама аз халал ёфтани майна будааст. Дар бемористон ҳам кор карда натавонист, якчанд духтурҳои ленинободӣ ба вай ҳуҷум карда, аз кор гирифтанд ва ӯ маҷбур шуд, ки дар институти педагогӣ муаллим шавад. Ана, дар ҳамин вақт аз зану фарзандҳояш ҳам ҷудо шуд ва аз кадом маҳалле ҳавлӣ харида, танҳо истиқомат кард ва расвоиҳо кард, ки маҷбур шуданд, аз муаллими ҳам ҳай карданд. Ба гумонам ҳоло дар райони Орчоникидзеобод, дар ҳавлии писари калониаш истиқомат дорад ва ба ҳеҷ ҷо кор намекунад. Ихтилоли майна ҳанӯз ҳам асари худро дорад.

Бародари аз ҳама хурдии онҳо (номашро фаромӯш кардам) чанд гоҳ дар поезди борик (узкоколейная ж.д.) дар зери дасти як рафиқи меҳрубон кор кард, баъд ба муқобили вай баромада ӯро зад ва ба ҷояш нишаст. Пас, ин хислати бад ва рафтораш ӯро ҳам дар охир расво бояд карда бошад.

Аммо Баҳоутдин Икромӣ, ки на аъзои комсомол ва на аъзои партия буд, ба Душанбе омада якбора бе ҳеҷ гап аъзои комсомол шуда монд. Баъд фаҳмем, занашро ба Қурбонов ном котиби СеКа комсомол, ки аз эронӣҳои Бухоро буд, ошно карда, бо ин васила соҳиби билети

комсомолий гаштааст. Вай чанд гоҳ дар идораи маҷаллаи «Инқилоби маданӣ» кор карду пас ҳамроҳи Қурбонов ба Кӯлоб рафт. Қурбоновро дар Кӯлоб котиби Обком ҷария таъйин карда буданд. Пас аз соли аз он ҷо баргашта омаду гуфт, ки вай аъзои ҷария шудааст. Дигар дар Душанбе кор накарда рафт ба Самарқанд. Баъд фаҳмам, ки занашро талоқ додааст (ин занро дар вақти дар курси дуҷодаи муаллимтаъёркунӣ муаллим буданаш, аз байни шогирдонаш интихоб карда гирифта буд. Номи занаш Муҳаррама буд, ки баъд ӯро Ато Иззат – писари Мирзо Иззатулло маҳсуми ҷадид гирифт. Аз Ато Иззат фарзанд кард. Ато Иззат хеле ҷавон мурд, вале занак ҳанӯз барҳаёт аст). Баҳоутдин дар Самарқанд ба техникуми хоҷагии кишлоқ мудири илмӣ шуда гашт; зан гирифт, хонаю ҷо кард. Дар соли 1937 ҳафт нашуда монд (зоро худаш агенти ГПУ бошад). Вале баъд маълум шуд, ки техникумро ғорат кардааст. Аз ҷария ронда, чанд гоҳ ҳафт ва бадарға карданд. Дар охири ҷария озод шуда боз ба Самарқанд меояд ва дар Ургут ба кадом як курс мудар таъйин мешавад. Дар ин ҷо ҳам аз аъзои бадаш тавба намекунад; ведомостҳои сохта карда пули давлатро меҳӯрад ва боз ҳамроҳи бухгалтераш суд мекунад, чанд сол дода бадарға мекунад. Пас аз ду-се сол озод шуда омада, дигар кор намекунад. Ҳоло на-медонад дар ҷӣ аҳвол аст.

Ҳаёт ва зиндагии ин шахс ана ҳамин тавр мегузарад. Пул бошаду мансаб бошаду калонгарӣ бошад. Барои ин ҳар се обрӯ, иззат, номус ва зану бачаро мефурӯшад. Дар дунё ҷӣ одамони разил ҳастанд, ки аввал мо намедонем, ошно ва ҷӯра мешавем, асрори дили худро меғӯем... Баъде ки вай мисли каждومي зери бӯрӯ заҳр зад, медонем, ки вай ҷӣ ноодам будааст. Ман дар умри худ ба ҷунин номарҳо, ба ҷунин бевирдонҳои бисёре вохӯрдаам, ки навбаташ ра-

сад дар бораи онҳо низ менависам.

Аз Душанбе бо кисаҳои пур ва димоғи чоқ баргашта оиларо хурсанд кардам. Гуфтам, ки пас аз ду моҳ мо бояд кӯчида равем. Дар Душанбе барои мо хонаи махсус бино кардаанд ва он дар ҳамин қарибӣ тайёр мешавад (аҷаб содагӣ!). Аммапошшо ва Саодат розӣ шуданд. Ҳаминро қайд кунам, ки ҳамон сол дар аввали сол Саодат ба ман як духтарча оварда буд, ки номашро Мунира мондем.

Дар ин ҷо як саргузаштро, ки аз хотирам баромада мондааст, навиштан мехоҳам.

Ҳамон соли ки (1928) ман аз мактаби олии Самарқанд нағз имтиҳон дода, ба рӯйихати аз мактаб хориҷкардашудагон набуданамро дониста хурсанду шод ба Бухоро баргаштам, Аббос Алиев дар Бухоро мудири илмии курси тобистонаи такрории муаллимон шуда будааст. Ман, ки пештар каме шиносӣ доштам, рафиқонам маро ба назди вай бурданд. Вай маро хуш қабул карду дарҳол муаллими адабиёти ўзбек таъйин намуд. Ман ки то ба он дам муаллимӣ накарда будам ва усули тадрисро дуруст намендонистам, ҳайрон будам, ки ба муаллимҳо чи тавр карда аз адабиёти ўзбек дарс диҳам. Аз ҷиҳати назария тайёр будам, маълумоти кофӣ доштам, вале таҷриба надоштам. Аббос Алиев гуфт, ки шарм накарда дарс додан гиред, инҳо муаллим бошанд ҳам, дуруст намендонанд.

Рӯзи аввали ба синф даромаданам ва дарси аввал ҳанӯз ҳам аз хотирам нарафтааст. Ба синф ҳамроҳи Аббос Алиев даромадем. Бинам, ҳамон муаллимҳои калонсол, ки баъзе аз онҳо дар вақташ ба худи ман дарс дода буданд, болои партаҳо нишастаанд. Аббос Алиев маро шиносонда, муваффақияти дарсро хоҳон баромада рафт. Ман мондаму як синф пур аз муаллимҳои калонсол, ки бисёрии онҳо ба ман падар ва бародари калон шуда метавонистанд. Ба рӯи

онҳо нигоҳ карда, аввал ман даступо хӯрдам ва дақиқае чӣ гуфтани худро надониста мондам. Дақиқае гузашт ва ман худро ба даст гирифта, мақсадамро гуфтам: Мо аз адабиёти ўзбек, аз таърихи адабиёти ўзбек сӯҳбат мекунем, гуфтам ва сар кардам аз таърих, вале бесарунӯк гуфтан гирифтам. Хайрият, ки занг шуду ман халос хӯрда баромадам. Дар дарси дуҷум яке аз муаллимҳои кӯҳансол ба ман мактубе оварда дод, ки дар он навишта буд: Муаллим Икромӣ асло мулоҳиза накарда дарс додан гиред. Дунё ҳамин хел сохта шудааст: мо муаллимҳо дар вақташ ба шумо дарс меодем, акнун шумо хонда, илм гирифта омада ба мо дарс медеҳед, ҳеҷ гап не!

Ман ин меҳрубонӣ ва ёри он муаллимиро ҳеҷ фаромӯш намекунам. Дар ҳақиқат, пас аз ин хеле далер шудам ва озодона дарс додан гирифтам...

Модоме ки гап дар бораи Аббос Алиев рафт, мехоҳам дар бораи ин шахси машҳур чизе гӯям: Аббос Алиев аз эронӣҳои бухорост. Дар кучо таҳсил карда, илм омӯхтааст, намедонам, фақат ҳамин қадар медонам, ки вай яке аз инқилобчиҳои Бухоро буда, ҳанӯз пеш аз инқилоб аъзои партияи коммунистӣ будааст. Дар корҳои тайёри ба инқилоби Бухоро хизматҳои намоёне дорад. Дар Чорҷӯй ба корҳои ташкили аввалин анҷумани партияи коммунистии Бухоро иштирок карда, фаъолият нишон додааст. Пас аз инқилоби 1920, дар комитети марказии партияи коммунистии Бухоро кор карда, ба гумонам шӯъбаи ташвиқот ва тарғиботро идора мекард. Аз ҳамон рӯзҳо як чиз ба хотирам мондааст: соли 1924, моҳи январ дар Бухоро кадом як дастаи артистони тотор, ба гастрол омада, песаи «Йўлбосар Алим» ва чанд песаи дигарро нишон медоданд. Як шаб дар посоч, дар бинои театр ба тамошои «Йўлбосар Алим» машғул будем, ки ноҳост дар байни

рафтаистодани бозӣ, пардаро пӯшонданду ба пеши сахна Аббос Алиев баромад ва гиря карда истода хабар дод, ки «доҳии меҳнаткашони олам», «падари бузургвори мо» – Владимир Илич Ленин аз дунё чашм пӯшид!» Мо ҳама маъюс ва ғамгин шудем. Театр ва сахнаро фаромӯш карда, аз ҷо бархостем ва хона ба хона шудем. Рӯзи дигар митинги калоне барпо шуд. Дар ин ҷо ҳам Аббос Алиев ба суҳан баромад. Ман, ки Лениро медонистам, (бори аввал дар бораи ӯ аз падарам шунида будам) ва доҳӣ, роҳбар будани ӯ ба шуури ҳамонвақтаи ман даромада монда буд ва хусусан пас аз нутқҳои оташбори Аббос Алиев вафоти ӯро доништа хафа шуда будам.

Аббос Алиев дар ҳақиқат нотиқи зӯр буд. Вай ҳам ба тоҷикӣ, ҳам ба русӣ, ҳам ба ўзбекӣ нутқ карда метавонист. Ҷавони базеб, далер ва боақл буд. Ҳамин қадар айб дошт, ки дар як ҷо ором кор карда наметавонист. Албатта ба яке аз калонҳо мечаспид ва танқид мекард ва бо опозитсия бармехост. Дар Бухоро бо Файзулло Ҳоҷаев ва дигарон дастбагиребон буд ва бинобар он бисёр кор карда натавонист, гӯё ба Москов ба хондан рафт. Пас аз ташкили ҷумҳурии ўзбекистон ба муаллимӣ машғул шуд. Дар хотир дорам, ки боре бо рафиқонаш дар Бухоро шӯриш барин ҳодисаро барпо кард. Ҳамаи мактабҳо ва одамони гузарҳоро ба по хезонда ба кӯча намоиш ташкил дод. Максад ҳамин буд, ки мактабҳои Бухороро тоҷикӣ кунанд! Дар ҳақиқат, пас аз намоиш тақрибан ҳамаи мактабҳои Бухоро ба забони тоҷикӣ баргардонда шуданд.

Аббос Алиев дар Москов кадом як мактаби олии партиявиро тамом кард, ё худаш ҳаракат карда маълумоти олий гирифт ва чанд гоҳ дар мактабҳои олии Тошканд (дар дорулмуаллимини тоҷикон, ки дар Тошканд буд) дарси

таърихи партия ва ленинизм меод. Дар соли 1937 ўро ҳам ҳабс карданд. Ман дар ҳабсхонаи умумии шаҳри Душанбе, аз тирезаи яке аз ҳучраҳо ўро дидам. Пас аз соле озод шуду дар Москов, дар Днепропетровский ва Алмаато кор кард, чун профессор дарс дод ва дар Алмаато ноҳост дилаш кафида мурд.

Бале, дар Бухоро барои ба Душанбе кӯчида рафта раддуд мекардем. Мо хостем, ки қолину кӯрпаю кӯрпача, либосу асбоби рӯзгорро ба бағоч супорида, гирифта барем. Ягон кас нагуфт, ки о аблаҳ, аввал сабукак худат рафта хонаю қоятро дуруст кун, баъд кӯчу кӯчманатро бардошта бар! Ҳамин тавр сода, гапдари ва бетаҷриба будам ва ягон каси оқил, роҳбар ва маслиҳатгӯ надоштам.

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна «Союзтранс» ном ташкилоте буд. Мардум ба сарои он ҷо чизу чораашонро бурда мебандонданд ва ба ҷои лозима бағоч мекарданд. «Большой скорий» (тезрав), «Малоскорий» (сустрав) дошт. Ман ҳама асбоби рӯзгорро ба ин «Союзтранс» бурда, аввал ба қолинҳо ва шолҳо печонида бандондам ва баъд бағоч кардам. Бо худ як-ду-се чамадон ва чизҳои заруриро гирифтем, ки то расидани боғоч истифода барем.

Моҳи октябр расид. Ман аммапошшо, Саодат ва духтарчаамон – Мунираро гирифта, ҳамроҳи Б.Икромӣ, ки вай ҳам занашро ҳамроҳ дошт, ба Когон баромадем. Дар Когон ба мо Пайрав Сулаймонӣ ҳамроҳ шуд. Вай ҳам ба Душанбе мерафт. Ман аз рӯи «одат» ба вағони мулоим (мягкий) билет гирифтам, Пайраву Б.Икромӣ ба вағони муқаррарӣ – плоскард. Лекин ҳайрон будам, ки ҳамаи мо дар як вагон будем, рақами вағонамон як буд. Поезд омад, баромада бинем, ними вагон мулоим, нимаш плоскард

будааст. Плескард гирифтагон чо ёфтанд, аммо ману оилаам бечо мондем. Дар қисми мулоими вагон чо набуд. Маълум, ки билетро барзиёд фурухтаанд. Боҳиб, ё хизматгари вагон (проводник) гуфт, ки дар Қарши чо холӣ мешавад, ҳоло як чо ҳаст. Дар он як чо аммапошшо, Саодат ва Мунираро шинонда, худам дар кати Пайрав нишастам.

Пайрав Сулаймонӣ шоири оличаноби тоҷик, мумкин аст гуфт, яке аз саромадони шеърятӣ пасазинқилобии тоҷик, аз «чала»-ҳои Бухорост. Падару бобоҳояш туҷҷор буда, бою бадавлат будаанд. Дар солҳои НЭП худи Пайрав ва бародараш Яҳҷон дар растаи калони Бухоро магазини пойафзолфуруши доштанд. Пайрав фурушандагӣ намекард, лекин Яҳҷон дар паси тахтаи дӯкон фурушандагӣ мекард. Пайрав бо сарулибоси бисёр хуби урупой, дар даст асои базоб, дар чашм айнак гоҳо дар магазин ба болои стул нишаста, бо дӯстонаш сӯхбат мекард. Вай чавони қадбаланд, лоғарандом, бо чашмони калон-калони бануфуз, бо симои ҷозиб ва ҷолиб, хушсарузабон ва меҳрубон буд. Вай пеш аз инқилоб дар мактаби «Русский-туземный»-и Когон мехонд. Чи тавре ки худаш мегуфт, то аз дарвозаи шаҳр баромада ба «поездча» (поезди байни Бухоро ва Когонро ҳамин тавр меномиданд) ҷогир шуданаш, саллаю ҷомаро аз сару тан намегирифтааст. Ҳамин ки поезд роҳ гашт, ҳар ду бародар саллаю ҷомаро аз сару тан дур карда, бо шабқаю фӯрмаи мактаби ба Когон мерасидаанд. Албатта бо таъсири ҳамин мактаби русӣ ва бо мутолиаи китобҳои бисёр, Пайрав аз чавонӣ ба шеърӯ адабиёт мароқ нишон дода, пас аз инқилоб ба шеърнависи сар кардааст. Вай дар Афғонистон, дар сафоратхонаи ҷумҳуриятӣ Бухоро кор карда, баъд ба Эрон меравад, пас дар Москов истиқомат ва кор мекунад, ҷаҳонбинии худро васеъ месозад. Азбаски русиро хуб медонист, аз адабиёти

классикӣ ва замонавии рус нағз истифода бурдааст. Мегӯянд, ки ба як духтари тотор ошиқ шуда «Ишқи духтари Чингиз» ном роман, ё повесте навишта будааст. Аммо ин асар чоп нашуда мафқуд гашт.

Вақто ки мо дар поезд ҳамроҳ мерафтем, Пайрав шоири такмилёфта ва хеле боистеъдод ва оличаноб шуда буд. Пайрав аз ман даҳ сол калон ва хеле ҷаҳондида буд. Дар сӯхбаташ шинед маҳву мот мешавед ва худро канда наметавонед. Бе ҷо мондани маро дида, маро ба назди худ шинониду хеле суханони тасаллоомез гуфта, таскин дод. Баъд гуфт, ки то ба Қаршӣ вақт бисёр, ман ба шумо як афсонаи ғалатиро гуфта диҳам. Номии афсона «Ҳастимӣ, ҳастам» аст ва сар кард ба афсонагӯӣ... Ҳамин тавр маро соқул карда нишасту худаш ҳам нахобид, то ки ба Қаршӣ расидем ва ман ба ҳуҷрае, ки оилаам дар он ҷо буд, даромада ҷо гирифтаам ва хобидам.

Ба Душанбе расидем, ба вазорати маориф рафта аз хона ҷӯе шудем. Гуфтанд ки ҳайҳот, хона ҳанӯз буд нашудааст. Хайрият ки дар он ҷо Сулаймонхон Усмонов – ҷияни худро дидем, ки аз мо пештар омада будааст ва дар тараддуи қор будааст. ӯро Юсуфӣ ном мудирӣ шӯъбаи кадрҳои маориф ба ноҳияи Кангурт, ба мудирӣи кадом як мактаб таъйин мекард. Ҳамин Сулаймонхон моро ҳамроҳи худ гирифта бурд ва дар кадом як паскӯҷаи Душанбе (ба гумонам дар мавқеи ҳозираи меҳмонхонаи СеКа), дар кулбаи кампираке ҷо дод. Ин кулба як дари даромад дошт, дигар тиреза ва сӯроҳие надошт. Ба замини нами он аз кучо шолаке ёфта партофтему хобидем. Кошонаҳои Бухоро, гилему қолину кӯрпаҳои адрасу шохӣ ва болиштҳои парикуро партофта бошем ҳам, ҷандон хафа ва пушаймон набудем. Ҷавон будем, ба ҳар саҳтӣ ва нотинҷӣ тоқат мекардем. Хусусан ки дар Душанбе аз ҷиҳати қор, аз ҷиҳати ҳурмат ва

этибор бартари доштем.

Бале, аз Бухоро аз зодгоҳамон баромада, ба ин хел азоби мусофири дучор шуданамон сабаб дошт. Сабаби он чамъият, сиёсат, шароит ва муҳити ҳамонвақта буд. Охир, аз Бухоро фақат мо не, садҳо ҳазор оилаҳои ба худашон тинҷ ва осуда, аз баҳри ҳама чиз гузашта, кӯчида ба кӯи мусофири рафтанд. Ба худамон ноошкор, номаълум моро танг карданд, фишурданд ва ба ҳоламон намонданд. Ин сиёсат ва зулми сталинӣ буд, ин сиёсати ҳамонвақта буд, ки мардуми бисёр нағз, осуда ва маданияи Бухороро, зӯдаи халқро саркӯб карданд (ба ғайр аз он, ки садҳо бегуноҳонро ҳабсу таъбида тирборон карданд) боз куштанд, ронданд ва аз шаҳр берун карданд. Ҳавлию хонаҳои каршастӣ, гулу гулбуррии мардумро вайрон карданд, обидаҳои таърихи аз миён бардоштанд, қабристонҳоро вайрон карданд... Ба кӣ лозим буд ин кор? Ба чӣ лозим буд ин кор? Разилон ва ноқасони бисёр, ки буданд, аз ин сиёсат, аз ин таъқиби мардум истифода бурданд, соҳиби хонаю чою кошонаҳои мардуми бегуноҳи бадарғагашта шуданд... Ин ҳол дар бисёрии шаҳрҳои Осиёи Миёна воқеъ гашт.

Хулоса, ки дар Душанбе, маориф маро ба техникуми педагогӣ муаллим таъин кард. Техникум, чи тавре ки гуфтам, дар қатори кинотеатри Ҷомии ҳозира, пас аз бинои Управленияи ЗАГС, дар кӯчаи (давоми) Ленин воқеъ гашта буд. Мудирият ба ман як қисми роҳрав (коридор)-ро ҷудо карда, пешашро бо тахта банд карда, дар ниҳод ва хонае сохта дод. Ба он хона столу стулҳо ва катҳо монданд. Мо кӯчида омада ба роҳат нафас гирифтем.

Баъд аз он ки хонаю чонок шудем, ба фикри рафта гирифтани бағоч афтадам. Ба Союзтранс рафта, ҳамаи чизҳоро ёфтам, ба ғайр аз як лӯнда чиз, ки он иборат буд

аз қолини хуби қизилаёқи туркманӣ – бараш дуним метр, қадаш сеюним метр, сандучкаи бисёр хуби «мавҷ», ки ба дарунаш асбобҳои қиматбаҳо, нуқра ва тилловориҳо буд, дар байни чизҳо ҳамин лӯнда нест. Союзтранс гуфт, ки мо намедонем, он чӣ ки фиристоданд, мо ба шумо додем!

Дуд аз димоғам баромад. Соддагӣ ва бетачрибагири бинед, ки ба ҳеҷ як идора, на ба милиса, на ба прокурор муроҷиат накардам. Бо маслиҳати Союзтранс ба поезд билет гирифта, ба Бухоро сафар кардам. Анбори истгоҳҳои калони байни Душанбе ва Бухоро, Дехнав, Термиз, Қаршӣ ва ғайраро дида-дида ба Бухоро расидам.

Дар Союзтранси Бухоро гуфтанд, ки мо ҳамаи чизҳоро бағоч карда фиристодем, ана санаду коғазҳо, дигар чизеро намедонем, замин саҳт, осмон баланд! Ба хотирам омад, ки дар вақти борбандондан, борбанд як мардаки бухории қаллоб буд. Ҳамаи чизҳоро дида буд. Ҳоло ҳамон мардак набуд, аз кор ҷавоб гирифта рафта буд. Албатта он бори моро ҳамон мардак дуздида, баъд аз кор рафтааст. Мани содда, ба тақдир тан дода, малӯлу парешон ба Душанбе баргаштам. Ҳанӯз ҳам ба гум шудани он молҳоямон диламон месӯзад. Як кӯч – ду толон мегуфтанд, рост баромад. Бале, он молҳоро худамон наёфта будем, моли аммапошшо ва меросӣ буд. Аз мероси падару модаронамон на ба ман ва на ба Саодат чизе нарасид, он чӣ ки расид онро ҳам дуздҳо бурданд. Ҳоло ҳар чӣ ки дорем, ҳар чӣ ки дар бисотамон ҳаст, бо меҳнати ҳалоли ҳардуямон ёфт шудагӣ ва илоҳо ба мо ва фарзандонамон насиб кунад!

Пас аз омадани ҳамаи «Бригадаи зарбдори адабӣ» ба Душанбе, дар назди назорати Маориф комитети илмӣ «Тоҷикшиносӣ» ташкил шуд, ки сардори он Бектош (Назрулло) буд. Ман ба он комитет коргари илмӣ шуда даромадам. Зеҳний, Пайрав, Муродзода, Муинзода, Неменова,

Роза, Котсис, Болошова ва боз намедонам киҳо кор мекарданд. Комитет ба бинои махсус, ки баъдтар дар он ҷо Горкоми Душанбе ва боз баъдтар Иттифоқи нависандагон ҷо гирифта буд, кор мекард. Марому мақсади Комитет лугат тартиб додан, фолклор ҷамъ кардан ва боз намедонам ҷиҳо буд.

○ Б.Икромӣ дар маҷаллаи «Бо роҳи Ленинӣ», ки нашри афкори маориф буда, маҷаллаи муаллимон ба шумор ме рафт, ҳамроҳи Азизӣ ва Сирус кор мекард. Улуғзода дар идораи газетаи «Комсомоли Тоҷикистон» котиби масъул буд. Аз Турсунзода ва дигарон ҳанӯз дарак набуд. Зани пештараи Улуғзода – Клавдия Благовешенская ҳам дар Комитети Тоҷикшиносӣ ба кор даромад.

Дар ин ҷо лозим омад, ки дар бораи Бектош ҷизе гӯям.

«Бектош» ин тахаллуси вай аст, номаш Назрулло буд. Ин шахси самарқандӣ, донишманд, таҳсилкарда, дар Москов кадом мактаби олиро хатм карда, саводи кӯхнаи пухта дошт. Худаш марди қадбаланд, каллакалони сермӯй, лоғарандом, бо бинии калони нӯкаш сурх, чашмони наҷандон калон, рӯяш дароз ва ҷозиб набуд. Пештар дар Тошканд ба ҷӣ кор машғул буда, дар он рӯзҳо, ки бо ман ошно шуд, дар дорулмуаллимани Тоҷикистон кор мекард. Зан надошт, ё ки аз занаш ҷудо шуда буд. Вақто ки ба Душанбе омад, бо худ як зани миёнсоли русро овард, ки ин занро ман дар кӯчаю бозорҳои Бухоро дида будам. Сабукпача буд. Дар он биное, ки ҳукумат – маориф ба мо дод, Бектош дар шафати квартаираи мо буд, дар қабати яқум мезист. Занаш, боре карасинкаи моро аз роҳравамон дуздида буд, ки баъд рафта аз хонааш ёфтем. Худро сафел карда мегуфт, ки «дар кӯча бесоҳиб мехобид, ман гирифта даровардам». Мухтасар ки зан – зани одами доно ва оқил набуд.

Бектош бо вучуди олим буданаш ҳамин хел зан дошт! Худи Бектош аз чиҳати ахлоқ баандеша, вазнин набуд. Дурӯсташ ин ки бадахлоқ буд. Мегӯянд, ки дар вақташ ба босмачиҳо ҳамроҳ шуда, ё ки босмачиҳо ўро зўран гирифта бурда, ба худ мирзо карда будаанд. Худи Бектош (рост ё дурӯғ) ба ман нақл карда буд, ки: «як бегоҳ дар меҳмонхонаи касе дар кадом як қишлоқи Самарқанд бо чандин дўстон ва рафиқон (босмачиён) нишаста будем. Дар байн як зани раққоса ҳам буд. Хуб рақс карду монда шуда, сарашро ба зонуи як босмачӣ монда, дароз кашид. Мо ба майхўрӣ овора надида мондем, ногаҳон садои «хар-хар»-ро шунидем, бинем, ҳамон мардак гулӯи занакро бо корд бурида, куштааст... Ин ҳикояти Бектош гувоҳи он аст, ки вай хеле корҳо карда, дар ҷавонӣ ба ҳар роҳ даромада, баромада аст.

Соли 1933 ўро ҳабс карданд. Он сол бисёр касон ҳабс шуданд, дар он қатор Бектош ҳам. Комилӣ, Абдуқодир Мухиддинов, Мисбоҳ Бурҳонов ва боз наредонам киҳо ба чоҳи бетаки НКВД афтада ғарқ шуданд. Соли пурдаҳшат, соли гуруснагӣ буд он сол. Мо ҳама зиёиёни тоҷик ба воҳима афтада будем. Ҳама хўрокворӣ ба норма буда, мардум аз гуруснагӣ мемурданд. Санпушт, хорпушт намонд, ки дошта хўранд...

Азбаски ман нисбат ба Бектош некбин набудам, ба газета бо сарлавҳаи «Сухан ба ман» як мақолаи калон навишта, Бектошро ба босмачӣ буданаш, миллатчӣ буданаш айбдор кардам. Навишта шудани ин мақола чанд сабаб дошт. Аввалаш ин, ки ҷавонӣ, довталабӣ, беақлӣ буд. Сониян тарсу ваҳм, ки мабодо маро ҳам ба Бектош ҳамроҳ карда баранд; баъд замона, ва шароит ҳаминро талаб мекард. Пас аз чоп шуда баромадани ин мақола, ман гӯё ба худ амонӣ гирифта бошам, хеле осуда шудам.

Бектош пас аз соле, ё зиёдтар, ба озодӣ баромад. Тоби-стони ҳамон сол ба Самарқанд рафта будам. Ҳамроҳи Абдуғанӣ Мирзоев дар рафтаи «Нав»-и Самарқанд қадам мезадам, ки Бектош бо як-ду нафар бо мо рӯбарӯ шуд. Воҳӯрӣ кардем. Вай хандон-хандон ба ман хитоб карда гуфт:

– Шундаам, ки «Сухан ба ман» гуфта навиштед, акнун сухан ба ман мешавад!

Ин сӯҳбатро намедонам кӣ ба Г.И.Бройда, – котиби якуми ҷумҳурии коммунистии Тоҷикистон расонида аст. Бройда дар якумин анҷумани нависандагони Тоҷикистон баромад карда, қариб чаҳор соат нутқ кард. Дар ҳамон нутқаш гуфт: «Шундаам, ки Иқромӣ «Сухан ба ман» ном мақола навиштааст. Баъд Бектош гуфтааст, ки акнун сухан ба ман. Не, рафиқон, сухан ба мо, Сухан ба ҷумҳурия аст!»

Бектош ин дафъа, намедонам ба кадом институт дарс медод, ё фақат бо корҳои илмӣ машғул буд, дар хотирам намондааст. Фақат ҳаминаш дар хотирам ҳаст, ки ин дафъа вай хеле вазнин буд. Арақхӯрӣ ва бадгардӣ намекард. Ба газетаҳо мақола ва тақризҳо менавишт. Он комитети Тоҷикшиносӣ барҳам хӯрда буд. Пеш аз дуҷумбора ҳафт шуданаш (дар соли 1937) корҳои илмӣ Бектош раванқ ёфта буд. Дар бораи «Сайдои Насафӣ» кори калони илмиро сар карда, мақола ва тадқиқоти илмӣ навишта буд. (Ин мақолаи калон ё ки кори илмӣ-тадқиқотии ўро ман бо ҷаҳони худ дидам, ки дар қатори хирвор дастнависҳо ва қоғазҳои одамони ҳафт шудагӣ дар таҳхонаи НКВД парешон мехобид. Пас аз ҳафт озад шуданам ба ман руҳсат доданд, ки ба он таҳхона даромада қоғазҳоямро ёфта гирам. Бо ман касе набуд. Хостам ки он кори илмӣ Бектошро бардорам, боз тарсида нагирифтаам.

Дар ҳабсхона маро бо Бектош рӯбарӯ карданд. Муфаттиш Гриша Гаритский буд. Ва дар пешгаҳи кабинетааш да сари столи худ менишаст, маро оварда дар пеши дари даромад дар як тараф ба курсӣ (табуретка) шинонданд. Дар он тарафи дар Бектошро шинонданд, ки дар дасташ як чомачаи кампахта, дар тан курта ва шалвори нимдошт дошт. Ба ман нигоҳ накарда менишаст. Гаритский аз вай пурсид, ки Икромиро мешиносӣ? Гуфт, «ҳа, мешиносам. Ман ўро ба ташкилоти аксулинқилобӣ-миллатчиӣ худам ҷалб кардагӣ!» Ман якбора девона шудам. «Дурӯғ мегӯяд ин разил!» гӯён аз ҷоям давида хестам ва хостам, ки курсиро гирифта ба сараш занам. Якбора худи Гаритский ва посьбони дар ба сари ман расиданд, маро ба ҷоям шинонда, таҳдид карданд, ки саҳт ҷазо медиҳанд ва фармуданд, ки Бектошро гирифта баранд.

Дидори охирини ман бо Бектош ҳамин буд.

Зимистони соли 1930-31 даромад. Мо дар шаҳраки стандартӣ, ки аз маркази шаҳр (аз назди почтаи марказӣ то ҷои ҳозираи кумитаи марказӣ) як дараҷа ҷудо буду кас ба воситаи майдонии ноҳамвор мерафт, хона доштем. Дар он хонаи дуқабата Бектош, Бухоризода, Зеҳний, Улугзода, Б.Икромӣ ва боз намедонам киҳо ва мо зиндагӣ мекардем. Мили об (водопровод) набуд, обро бо ароба ва бўҷкаҳо мекашониданд ва мардум навбат истода, сатилҳоро пур карда мегирифтанд. Электрик набуд, лампаи карасинӣ месӯхтем. Андак борон борад ба шаҳрчаи мо рафтани азобе буд. Галӯшҳо ба лой часпида мемонданд ва бинобар он мардум ё мӯзаҳои солдатӣ (кирзагӣ) мепӯшиданд ё бо галӯшҳои чуқур роҳ мегаштанд. Дар дасти аксарият асо, ё калтак буд. Хусусан шабҳои зимистон – султони бедодгар

касе аз хона намебаромад. Ягона дилхушии мо радио буд, ки гоҳо гап мезад, гоҳо не. Боз ҳамин ки ба хонаи ҳамдигар чамъ мешудем, сӯҳбат мекардем. Агар театр, ё маҷлис шуда монад, шабона бо сад азоб ба хона мерасидем ва дер гоҳ шустушӯ карда, аз лой худро тоза мекардем. Аз миёни шаҳрчаи мо як кӯчаи калон (ҳозира Партизани сурх ё М.Турсунзода) мегузашт. Дар ду тарафи кӯча, ҳаштой – шонздаҳ иморати тахтагии дуқабата буд. Дар байни ҳар чаҳор иморат майдоне буд, ки дар он ҳоҷатхонаҳо ва куттии ахлотпартоӣ буд. Аз марказ аз тарафи кӯчаи Ленин ба воситаи майдонҳои холӣ мерафтем.

Пайрав Сулаймонӣ ҳамроҳи бародараш – Яҳёҷон дар хонаи Нашриёт, дар он сӯи роҳи калон истиқомат дошт, гоҳо дар хонаи Пайрав чамъ мешудем. Пайрав бо бародараш як навъ винои дастӣ тайёр карда буданд, ки номашро «Пайраввино» монда буданд. Аз ин вино менӯшидем. Сӯҳбатҳои хуб барпо мешуд. Яҳёҷон сураткашӣ мекард. Пайрав шеър мехонд. Боре «Дастӣ булӯрин» ном шеърашро, ки худи ҳамон рӯз (ба Броувд) навишта буд, ба мо хонда дод.

Дар ин чамъомадҳои мо Раҳим Ҳошим тақрибан иштирок надошт. Вай дар яке аз хонаҳои ҳавлии ҳукумати ҳамсоияи Дайламі шуда иқомат мекард.

Ҳамон сол охири тирамоҳ, як рӯз дар хонаи Аскарони Сурх якумин анҷумани Комсомоли Тоҷикистон барпо шуд. Дар қатори дигар нависанда ва зиёиёни тоҷик ману Пайравро ҳам хабар карданд. Мо мамнунона ин даъватро қабул карда рафтем ва дар золи калону равшану серодам хурсанду шод нишаста будем, ки (ҳанӯз анҷуман оғоз наёфта) Бектош ба ману Пайрав омада гуфт, ки «оҳиста аз зол баромада раветон, гап ҳаст, ки Ғ.Ализода пеш аз саршудани маҷлис аз минбари анҷуман баромада мегӯяд, ки

фарзандони бойҳо ва қозиҳо, ки дар ин ҷо ҳастанд, золи маҷлисро холи кунанд!» Аз ин гап ману Пайрав албатта хеле маъюс шудем, ба диламон ба Ализода, ки худааш фарзанди дӯкандори Бухоро буд, лаънатҳо хоҳда, золро тарк кардем. Берун баромадем, ки борони саҳт борида истодааст. Пайрав чатр (соябон) дошт, ду кас ба зери чатр, аз кӯчаҳои торику нимравшан роҳ гашта, ба кӯчаи Ленин баромадем. Дар кӯчаҳо кас хеле кам буд. Мо аз кӯчаи Ленин ба кӯчаи Горкий баргаштем, ки бинои Маориф ва редакцияҳо дар он буд. Он вақтҳо агар борон борад, мардум ба зери новаҳо сатил ва дигар зарфҳоро монда об чамъ мекарданд. Мо аз пайроҳаи назди бинои Маориф мегузаштем, ки назари Пайрав ба сатиле афтод, ки ба зери нова гузошта шуда буд. Пайрав рафту сатилро гирифт, обашро рехта ҳамроҳаш овард. Пурсидам, ки чаро ин тавр кардӣ, гуфт:

– Ҷазои инҳо ҳамин! Моро аз маҷлис ҳай карданд, мо ҳам сатили онҳоро мегирем!

Ин як эътирози хурди дили рамида буд; ин аз алам ва сӯзиши дил буд; ин ҳарчанд ночиз буд, вале эътироз, ифодани газаб ва ноҳаққӣ буд... Набошад Пайрави назарбаланд ба сатили зеринава эҳтиёҷе надошт.

Ана ҳамин тавр буд бо мо муомила; ана ҳамин тавр буд зиндагии мо! Офарин ки ҳамон рӯзҳои саҳту пуразобро аз сар гузаронида, намурдем, боз чанд сол зиндагӣ кардем, кор кардем...

Дар хонаи стандартӣ аввал ба мо як квартира доданд. Се хона дошт. Зимистонро дар он хона гузаронидем. Аҳвол умуман бад набуд; арзонӣ ва фаровонӣ буд. Ба як сӯм ҳашто нон меоданд. Ба даҳ-понздаҳ сӯм як гӯсфанд харидан мумкин буд...

Соли 1930, моҳи ноябр Комитети тоҷикшиносӣ чанд

нафари моро (Зехнӣ, Муродзода, Неминова ва боз наменонам кӣ) барои ҷамъ овардани фолклор ба ноҳияи Шаҳринав ва шаҳри Қаротоғ фиристоданд. Мо дар он ҷо ду-се рӯз гашта хеле чиз ҷамъ кардем. Масалан касби кулолгарӣ, ҷармгарӣ, бофандагӣ ва ғайраро тадқиқ карда, номи асбобҳо, таҷҳизот ва матоъҳоро ба тафсил навишта гирифтём. Он вақтҳо Қаротоғ – шаҳр буд. Растаю бозорҳо дошт, гузар ва маҳаллаҳои бисёре буд. Ҷармгарӣ, кулолгарӣ ва маҳаллаи бофандаҳо буд. Мардумаш ҳам бисёр буд. Мо ба ғайр аз Қаротоғ ба қишлоқҳояш баромадем, шеърӯ афсонаҳо гун кардем. Баъд ҳамаи ин материалро оварда ба дасти Бектош, ба комитети тоҷикшиносӣ супоридём. баъзе аз ин материалҳоро Бектош дар маърузаҳояш истифода мебурд. Масалан як достонҷаро, ки ман аз як бача навишта гирифта будам, Бектош таъриф карда, бо шарҳу баёнаш гуфта мебуд. Як порчаи ин достон, ки дар хотирам монда аст, ҳамин аст:

Як рӯз рафтум Қаҳдаза,

Гуфтум зоре нагаза.

Зоре яке газидум,

Ай ҷош маҳкам ҷапидум.

Вақти ширпазӣ очам,

Чӣ зуд омадӣ бачам?

Сияҳ гунда алолам...

Январ, ё ки феввали соли 1931 дар Душанбе як ҷамъомади калон оид ба мусиқӣ ва фолклор ташкил шуд. Ба ин маҷлис, ё ки фестивали мусиқӣ ва фолклор ба Душанбе аз Тошканд, Самарқанд, Москов ва дигар шаҳрҳо мутахассисҳо, мусиқшиносҳо, ҳофизҳо, навозандаҳо, раққосҳо ҷамъ омада буданд. Бектош яке аз ташкилотчиён ва сардорони кор буд. Вай ҳамаи мо коркунони комитети Тоҷикшиносиро вазифа супурда буд. Навишта гирифтани

шеърҳои нав, номи мақомҳои нағз, ном ва касбу кори ҳофизон ва ғайра ва ҳоказо... Ба ин фестивал Домулло Ҳалим Ибодов (аз Бухоро), Мулло Тӯйҷӣ, Абдуқодир найҷӣ (аз Тошканд), Акашариф Ҷӯраев (аз Ғарм) ва дигар классикони мусиқӣ; инчунин ҷавонҳофизон аз Ғарм, аз Кӯлоб, аз Қаратоғ чамъ омада буданд. Меҳмонҳо аксарият дар қатори вагонҳо, ки бо роҳи махсус то ба даруни шаҳр (то ба бинои китобхонаи ҳозираи Фирдавсӣ) оварда шуда буданд, истиқомат мекарданд. Қисманон дар «Хонаи деҳқон» буданд. Фестивал чанд рӯз давом кард.

Дар ҳамин фестивал гапи ман бо Бектош гурехт. Мо ба ҳамдигар суҳанҳои саҳт гуфтем. Ман хеле нозеҳ ва малӯл шуда аз маҷлис баргаштам, дар хона хеле гиристам. Ҳамин шуд – ҳамин, ман ба фикри ба Бухоро баргашта рафтан афтодам. Дар моҳи апрел, ё ки дар аввали моҳи май рухсатӣ (отпуск) гирифта, аз квартира фақат як хонаи хурдро ба худ монда, дигарашро супурда, қариб ҳамаи кӯчро бардошта ба Бухоро сафар кардам. Ҳамон рӯз дар Душанбе борон меборид. Кӯчу оиларо ба як бричка (аробаи чорғалтака) бор карда ба истоҳи поезд омадам. Кӯчро ба бағоч дода, чизҳоро ба вагон бор карда, дар зери борон шиб-шилта шуда, ниҳоят ба вагон нишастем. Саодат, амапошшо ва Мунирача, ҳама тар шуда буданд. О, як кас намегӯяд, ки дар ҳамин рӯзи боронӣ сафар кардан бо кӯчу кӯчман зарур буд магар?! Ҳамаи ин аз беақлий, аз камтаҷрибагӣ, аз беандешагии ҷавонӣ буд. Оҳ, дар ҷавонӣ, кас чи хатоҳо, чӣ рафторҳои нодуруст мекунад! Агар ба болои сари ман падарам мебуданд, ҳеҷ гоҳ ба ин хатоҳо роҳ намедоданд ва ман ин қадар азоб намекашидам. Ба қадри падару модарони бофаросат расед, дӯстонам!

Ба Бухоро расида сабук нафас гирифтам. Ҳаво соф, осмон беғубор буд. Дар фазои хавлӣ фароштурукҳо қӣ-

чукунон парвоз мекарданд. Саодату аммапошшо ҳам хурсанд буданд. Дар ҳавлии худамон кайф карда хобидем. Рӯзи дигар ба кӯча, ба бозор, ба лаби ҳавз баромадам. Дар таи тоқи Саррофон, иттифоқо ба Пайрав Сулаймонӣ вохӯрда мондам. Вай ҳам қаҳр карда аз Душанбе кӯчида омада аст. Дар лаби ҳавз гашту гузор карда, Пайравро ба ҳавли таклиф кардам. Не нагуфт, омад. Ба хона дароварда дастурхон кушодам, як андак кабобча ва газак муҳайё сохтам. Як шиша арақе, ки аз магазин харида будам, ба рӯи дастурхон гузоштам.

Сӯҳбати хеле ширин ва фаромӯшнашавандаи мо саршуд. Хостам даҳони шишаи арақро, ки пробка дошт кушоям. Штопур набуд, бо корд кӯшидам, ки кушоям, нашуд. Дар он ҳол Пайрав шишаро аз дастам гирифта, бо қаламаш пробкаро ба даруни шиша тела дод ва як пиёлаги рехт. Нӯшидем, димоғҳо чоқ шуд. Пайрав ҳам шеър мехонд, ҳам сӯҳбат мекард. Як вақте ба шиша нигоҳ карда бинем, ранги арақ нилгун шудааст. Аввал ҳайрон шудем, баъд Пайрав гуфт, ки нӯки қалам, ки химикӣ будааст, шикаста ба даруни пробка монда аст ва он боиси рангин гаштани арақ шудааст. Ба ҳар ҳол, ин монё нашуд, ки мо аз арақ даст кашем. боз рехтем ва арақи чернилгаштаро нӯшидем.

– Э чӯра, – мегуфт Пайрав оҳ кашида, –

Бигзарад ин рӯзгор талхтар аз захр,

Бори дигар рӯзгори чун шакар ояд!

Ин Бектошҳо, ин Мисбоҳҳо ва ин Ализодаҳо ҳам чандон дер намепоянд, ҳар кас мувофиқи қору рафтораш сазо ва ҷазояшро меёбад. Ба ман имконияти осуда зистан, эҷод кардан ва кор кардан надоданд; аз ҳар тараф зер карданд, ба қорам хала доданд. Ман ба худ гуфтам, ки лидоратонро «бобо Алай» бинад, хестаму омадам. Дигар ба Душанбе на-

меравам. Аз гушнагӣ намерурам. Дар назди аҳлу аёлам хуш зиндагӣ мекунам. Шумо ҳам, агар тавонед, дар ин ҷо ё дар Тошканд ба худ коре ёбед, аз Душанбе ҷавоб гирифта биёед!

Ман гуфтам, ки не, Душанбе ба ман маъкул, фақат дигар бо Бектош дар як ҷо кор намекунам. Гап ҳаст, ки маҷаллаи «Роҳбари Дониш»-ро ки дар Тошканд мебаромад ва чанд моҳ ин тараф набаромада истодааст, ба Душанбе бурда, аз нав идора ва ҳайати таҳририя ташкил медиҳанд. Ба ман ваъда доданд, ки ба ҳамон идораи маҷалла котиби масъул таъин мекунанд. Ман ин маҷалларо дӯст медорам. Ин маҷалла боиси ба роҳи нависандагӣ қадам мондани ман гашт. Мехоҳам ҳамаи қувват ва тавонамро сарф карда, дар ин маҷалла кор кунам.

– Ин тавр бошад, ихтиёратон! – гуфт Пайрав. – Лекин ман дигар ба Душанбе намеравам. Гап шунидан ба ҷонам расид. Ман гӯё тӯби футбол бошаму ин найзабадастҳои «сурх» маро ба ҳар тараф зада равон мекунанд, гоҳо чап, гоҳо рост, гоҳо савдогар, гоҳо балвогар гуфта фарёд мекашанд. Ба рӯзномаҳо мақолаҳои калон менависанд. Ба ман ҷӣ зарур, ки таънаи ин нокасонро шунида, ба миллат хизмат мекунам гуфта, аз зану бачаҳо чудо, дар мусофират гардам?!

Росташ, ки ба ҳоли Пайрав раҳмам омад. Ҳамин тавр шоири забардаст, беҳамто ва ояндааш дурахшонро дида наметавонанд найзабозҳои «сурх» худро «дӯст»-и пролетариат ва меҳнаткашон, «ленинӣ» ва «бошевик» нишон дода, корҳои мекунанд, ки ҳеҷ душман накардааст. Ин таъкиби одамони бегуноҳ, одамони фидокор то ба кай?! Он вақт ман намедонистам, ки «усул дар дасти нақорачӣ» будааст. Аз иморати баланди душёнӣи тирафои ИҶУ, ё

ки НКВД симҳои бисёре баромада, аз байни мардум разилон, беақлон, бевичдон ва нопоконро ёфта, ба гарданашон ҳалқадавак карда, ба сӯи одамони пок ва бегуноҳ равона карда мешудааст ва киш-кишак меандохтаанд. Сиёсат ҳамин будааст, ки рафта-рафта то ба ҳуди Кремл, то ба дасти хунолуди Сталини золим ва бемурувват мерасидааст. Инро мо намедонистем. Зинда бод Сталин, дохӣ ва падари халқҳо гуфта мегаштем. Намедонистем, ки ин ҳама «танқидҳо», ин ҳама кина ва кудуратҳои найзабозони «сурх» муқаддимаи одамкушӣ ва ҳабсу таъбидҳои оянда будааст. Хайрият, ки одам ояндаашро намедонад. Агар медонист, ки кай мемурад ва чӣ тавр мемурад, ҳаёту зиндагӣ набуд.

Ман ки чавон будам, боумед ва боғайрат будам, аз ҳеч чиз парвоя надоштам. Ҳар чӣ ки партия мегуфт, гӯш мекардам, ба ҳар роҳе, ки мефармуд, рафтан мегирифтам. Дар худ гуноҳе, айбе намедидам, магар ин ки писари қозӣ будам. Хайр, ҳуди Сталин гуфта аст, ки писар барои падар чавобгар нест! Баъд, падари ман аз он хел қозиҳои иртиҷой набуд, тараққипарвар, бавичдон ва навпараст буд. Моро ба одамдӯстӣ, ба раҳмдилӣ ва бомурувватӣ тарбия мекард. Тарбияи ҳамон падари оличанобро гирифта, ман ба ин чода расидам.

Тарбиятгари дуҷуми ман шаҳри ман, дӯстони ман, хешу таборони ман буданд. Бале, Бухоро шаҳрест, ки ҳазорон бузургонро дар маҳли ба файзи худ тарбия карда расонида аст. Гафур Гулом – шоири халқии Ўзбекистон гуфта буд, ки (бо услуби футуристӣ ва ба амир Олимхон кина карда) «Бухоро як косаи заррин аст, вале бо хун лабрез!» Не, ин галат аст, Бухоро дар ҳақиқат косаи заррин аст, бо файзу баракат, бо илму дониш лабрез! Одамоне ҳастанд, ки хоки мадрасаҳои Бухороро лесида ба мартаба расидаанд. Дар

кӯчаю бозорҳои Бухоро илм, дониш, файзу баракат қорӣ буд. Мардуми Бухоро анъанаи қадимаи бузургӣ доштанд; босавод, хушгап, нозукадо, бофаҳм буданд. Албатта панҷ панҷа баробар не; дар байни мардуми Бухоро ҳам разилон, ноқасон, фалокатзадагон буданд. Вале онҳо ба номи пок, ба номи неки мардуми Бухоро истинод оварда наметавонистанд...

Ана ҳамин шаҳр, ана ҳамин муҳит, сӯхбати ҳамин мардум маро тарбия карду ба воя расонид. Афсӯс, ки ҳоло он файзу баракат, он тарзи муомила ва он нозукадоиҳо ва хушгариҳо ё тамоман нестанд, ё хеле кам мондаанд! Зеро ки ҳичрати умумии халқи Бухоро таъсири худро расонид.

Пайрав ҳам яке аз он қасони оличаноби Бухоро буд. Шерҳояш ҳам дилҷасп, ҳам ҳаёҷоновар, ҳама аз дилу қон гуфта шуда буданд. Як зану ду духтар дошт. Духтарҳояш қалон шуда, илм гирифта, мартаба ҳосил кардаанд. Духтари хурдӣ – Лола дар институти илмии шарқшиносӣ кор мекунад. Духтари қалонӣ – Гулҷеҳра шоира аст. Ҳоло ба вай номи шоираи халқӣ додаанд. Модари ин духтарҳо чанд сол пеш вафот кард.

Пайрав дар соли 1931-32 дар Бухоро каме истода, ба Самарқанд кӯчида рафт, зану бачаҳояшро ҳам бо худ бурд ва дар идораи рӯзномаи «Овози тоҷик» ба кор даромад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ танқисӣ мекашад, зиндагӣ дар Самарқанд хеле саҳт мегузарад. Дар миёнаҳои соли 1933, боре бо коре ба Тошқанд меравад ва дар бозгашт, дар вагон шабуш мегазаду ба бемории тиф мубтало мегардад...

Боре дар ин бора Гулҷеҳра нақл карда буд:

– Падарам аз Тошқанд бемор баргаштанд. Мо бачаҳои беақл давида ба он қас қаспидем, дада чӣ овардед? Чӣ савотӣ овардед? Падарам, ки дар таб месӯхтаанд, бо қаҳру қаҳл гуфтанд: «бало овардам, марги яқин овардам!» Мо

маъюс гашта гириستم. Пас аз чанд рӯзи ҳамин, беҳуш хо-
бида вафот карданд.

Ба вафоти Пайрав аз Айнӣ сар карда, чандин шоирон –
аз он ҷумла Ҳамдӣ – шеър, марсия гуфтанд, номи ӯро ба
некӣ ёд карданд ва ӯ чун яке аз шоирон – нависандагони
машҳури тоҷик, чун яке аз саромадони шеърӣ шӯроии
тоҷик шинохта шуд ва боқӣ монд.

Пайрав агар дар ҳамон соли 1932-33 наместурд, дар соли
1937 албатта ҳаёс мешуд, душмани халқ ном мегирифт ва
дар ҷи азобу уқубат мурда мерафт. Баъд, албатта сафед
мекарданд (пас аз марги Сталин), лекин чандин сол ба но-
ми бошарафи ӯ лакнати «душмани халқ» мечаспид.

Зану бачаҳоро дар Бухоро монда, худам таиҳо ба Ду-
шанбе рафтам. Дар Душанбе, дар як хонаи хурди кварти-
раамон истиқомат кардам. Хонаи калонро ба маориф су-
пурдам, ки ба он ҷо Ҳиё Мирзоев ном муаллими яхудиро
ҷогир карданд. Ин Ҳиё дар Самарқанд ҳамроҳи ман дар
ВПИ хонда буд. Вай як модари бисёр хуб ва меҳрубон
дошт. Худаш дар техникум ва институти педагогии нав
ташкилфта дарси табиёт меод. Баъдтар ману Ҳиё ки-
тоби дарсии табиёт барои мактабҳои миёна ва ибтидоӣ
навиштем. Ҳиё ҷиҳати илмӣ ва методии китобро, ман
ҷиҳати адабиашро менавиштем. Оид ба масъалаҳои та-
биёт ҳар хел мисолҳо, ҳикоячаҳо менавиштам. Ҳиё ме-
гуфт, ки дар мондани номҳои колхозҳо ва дигар ҷоҳо
эҳтиёт кунед, номҳои пухта ва дигарнамешудагӣ, доими-
ронед. Ба мисол «Коммунизм», «Социализм», «Ленин»,
«Октябр» ва ҳоказо. Номи одамҳоро намонед, ин одамҳо
имрӯз ҳастанд, пагоҳ нестанд. Аз паси худашон китоби
моро ҳам набуд мекунад.

Бо Ҳиё ва модараш дар як хонаи якквартира танҳо мезистам ва дар идораи маҷаллаи «Роҳбари Дониш» кор мекардам. Дар ин ҷо оид ба Исмоил Садри баёноте доданро раво донистам. Зеро, дар ҳамон рӯзҳое, ки ҳамроҳи Саъдӣ Мақсудӣ маҷаллаи «Роҳбари дониш»-ро мебаровардем, аз Бухоро Исмоил Садри омада монду ман бо вай дар як хона мезистам ва дар як идора кор мекардам.

Исмоил Садри яке аз фарзандони барӯманди Бухорост. Пеш аз инқилоб мунавварфикрони Бухоро ӯро ҳам дар қатори дигар ҷавонҳо ба Туркия, ба Истамбул фиристода, хононда буданд. Пас аз инқилоби соли 1920 Исмоил Садри ба Бухоро бармегардад. Рӯзҳои аввали инқилоб ҷӣ кор кардани ӯро намедонам, фақат ҳаминро медонам, ки чанд гоҳ нозири маориф шуд ва ба корҳои роҳбарият буд. Вақте ки ҷумҳурияти Бухороро барҳам дода Ёзбекистон карданд (хеле афсӯс, ки ин ҷумҳуриятро барҳам доданд. Охир ин ҷумҳурият тамом мувофиқи таъби халқи Бухоро буд. Ҳокимият – ҳокимияти шӯроӣ бошад ҳам, ҳокимияти халқӣ, ҳокимияти миллӣ ва мустақил – ба маънои томи маънӣ буд. Ҷумҳурияти Бухоро ҳақ дошт бо хориҷа муносибат ва сафир дошта бошад. Бо Эрон, бо Туркия, бо Афғонистон муносибати расмӣ барпо карда, сафир фиристода ва сафир қабул карда буд. Давлати Россияро чун давлати ҳамсоя, чун давлати дӯст, ҳамкор ва мададгор мешинохт. Лекин ин хел ҷумҳурияти халқӣ ва миллӣ, ки қариб мустақил буд, ба роҳбарияти Москов нафорид, ба байни ҳукуматдорони Бухоро нифоқ андохтанд. Муҳиддиновҳоро бо Файзулло Хоҷаевҳо ҷанг андохтанд. Онҳо ҳам бо ҳам ҷанг карданд. Ҳокимиятро аввал ўзбекҳо ва баъд худи русҳо ба даст гирифтанд, ҷумҳурияти Бухороро нест карданд, ҳок ва сарзаминашро тиккаю бўлак карданд ва Бухорои Шарқиро «Тоҷикистон» гуфтанд. Агар

ҳамаи ҷумҳурияти Бухороро вайрон накарда, Хучанду Самарқандро ҳам ҳамроҳ карда Тоҷикистон месохтанд, ҷумҳурияти аълодараҷа мешуд. Аммо инро накарданд ва Бухорои сарсахтро яке аз ноҳияҳои Тошқанд карданду монданд...)

Бале, вақто ки ҷумҳурияти Бухороро барҳам доданд ва Бухоро чун як округ, чун як вилояти ўзбекистон шуда монд, Исмоил Садри муаллим шуд. Дар дорулмуаллимин дарс меод ва баъд дар кадом курсҳо мудир ва муаллим шуд. Ба ҳамин рӯзаш ҳам шукрона мекард. Лекин касоне пайдо шуданд, ки ба хомӯш дарс дода гаштани Исмоил Садри ҳасад бурданд, ба кори вай ҳалал додан гирифтанд. Коре карданд, ки аз занаш ҷудо шуд, баъд ба худаш часпиданд. Чи тавре ки боре худаш ба ман гуфта буд:

– Ҷӯра, зани аввалан, шунидам, ки бо милисаҳо мегашта аст.

– Хайр, гуфтам, – шумо аз вай ҷудо шуда зани дигар гирифтед, вай ҳам ба худаш шавҳар меҷустагист.

– Ҳамин тавр-ку, – мегуфт бечора Исмоил Садри. – Лекин рашкам меояд.

Бале, мардҳо рашки зӯр доранд. Инро эгоистиҳои мардона меноманд.

Бори дигар дар кӯчаи Бухоро маро дида гуфт:

– Ҷӯра, имрӯз дар ҳавлии «Маориф ўйи» (хонаи маориф) газетаи деворӣ бароварда маро танқид карданд.

– Чӣ гуфта танқид карданд?

– Навиштаанд, ки «Ёр ислохотӣ, мухбирлар ҳаракатӣ, хотун қизлар озодигӣ ва гайра ва ҳоказо, дар охираш «Исмоил Садри ямон!»

Ман ҳаңдидам.

– Наҳаңд, ҷӯра! – гуфт Исмоил Садри. – Маро танг карда истодаанд. Намедонам чӣ кор кунам.

– Ҳеҷ боке не, – гуфтам. – Газетаи деворӣ ҳам чиз шуду аз навиштаҳои он хафа мешавед?!

– Ту намефаҳмӣ, ҷӯра – гуфта монд вай.

Рост мегуфт Садри, ман намефаҳмидам, намедониستم, ки ин «мақолаҳо» ибтидои тӯҳмати калон будааст. Бале, дар Бухоро Исмоил Садриро танг мекарданд, чи тавре ки садҳо дигаронро танг карда гурезонда буданд. Вай гурехта ба Душанбе рафт, ба ман меҳмон шуд. Аз омадани Исмоил Садри ман хеле шод шудам. Охир вай ҳамшаҳри, дӯст ва меҳрубони ман буд, ба ҳам сӯхбатамон мечӯшид. ӯро ба идораи маҷаллаи «Роҳбари дониш» чун коргари адабӣ ба кор таъин кардам ва хеле хушу хуррам зиндагӣ мекардем. Исмоил Садри, ки одами босавод, босалиқа ва доно буд, зуд кори нашри маҷалларо аз худ кард ва дасти маро хеле сабук сохт. Лекин замон ба ҳамин ҳоли мо ҳам рашк кард.

Боре ҳамроҳи Исмоил Садри дар кӯча мерафтем, ки ба Б.Икромии наҳс вохӯрдём. Вай аз Садри пурсид, ки соат чанд аст. Соати Исмоил Садри дар кисаи ҷилет (камзӯлчаи беостин, ки аз зери костюм мепӯшанд) будааст ва занҷираи он ба тарафи дигари ҷилет гузаронида шуда будааст. Садри соати худро, ки «қопнок» буд, бароварда, қопашро кушода диду ҷавоб дод ва боз соатро ба чайбаш гузошт. Баҳоутдини бадбахт ва фитна бо хандаи гаразолуд гуфт:

– И-и-и, ин боз «Туркиз яшариз-ку!» (туркему мезием).

Исмоил Садри хандиду «ҳа, ҳа» гуфта монд ва мо аз Баҳоутдин ҷудо шудем. Пас аз хеле хомӯш гаштан, Исмоил Садри гуфт: – Ҷӯра, ин чӣ гуфтагеш бошад, туркиз яшариз гуфт?

– Ҳеҷ гап не, – гуфтам, – ҳамин тавр шӯҳӣ кард.

– Не, ту намедонӣ, ин хел шӯҳӣ намекунанд. Дар таҳи коса нимкоса бояд бошад.

– Ҳеч гап не, ин лаънати ҳамин тавр сахтгап аст, хафа нашавед!

Лекин Исмоил Садри дигар нахандид. Ҳамон шаб ба хона наомад. Пагоҳ ҳам аз Садри дарак нашуд, рӯзи дигар ҳам. Вай дар Янгибозор як чӯраи хешнамо дошт, мо гумон кардем, ки ба хонаи ҳамон чӯреш рафтагӣ. Бо телефон суроғ кардем, наёфтем, ба кофту ков даромадем. Пас аз рӯзе як чӯраи бухорогияш ба ман хатча оварда дод. Исмоил Садри менавишт, ки аз вай хавотир нашавем, вай дар ноҳияи Ҳисор аст, дар маориф кор мекунад.

Бале, замона одамҳоро тарсу карда мондааст. Исмоил Садри барин касон аз сояи худ метарсидагӣ шуда буданд. Мисоли дигари ин ҳол Шавкат Ниёзии бухороӣ буд, ки вай ҳам дар Туркия таҳсил карда омада буд ва аз сояаш метарсид. Як сухани аҳмақонаи Баҳоутдин (туркиз яшариз) Исмоил Садриро ором нагузошт ва ӯ боз ба кунҷи дигар хазида рафт.

Пас аз ҳафтае ба ноҳияи Ҳисор рафтам. Он вақт Ҳисор ноҳияи навташқил буд. Дар дашт як қатор хонаҳои якқабата сохта буданд, ки дар яке аз он хонаҳо Исмоил Садри мезист ва дар идораи маориф ба кор даромада буд. Ҳарчанд кардам, ки бо ман баргашта ба Душанбе равад, нахост, дар Ҳисор монд. Вале дар он ҷо ҳам зиёд наистод, пас аз чанде шунидам, ки ба Бухоро баргашта рафтааст ва ба музейи Бухоро ба кор даромадааст. Ниҳоят аз ҳамин музей, дар соли 1937 ба ҳабс гирифта, нобудаш карданд.

Боре дар ноҳияи Кубодиён писари Исмоил Садри – Учқун Садриро дидам, ки директори совхозии қароқулпарварӣ шудааст. Як навъ пусти аҷоиби қароқулиро ихтироъ карда номзади илм гаштааст. Ҳоло вай серфарзанд ва ба нафақа баромадагӣ, дар Кубодиён истиқомат дорад.

Сухан дар бораи он мерафт, ки дар идораи маҷаллаи «Роҳбари дониш» кор мекардам. Дар боло оиди ба ин кор гузаштанам гуфтам, ё не, ба ҳар ҳол боз менависам. Вақто ки ман дар комитети «тоҷикшиносӣ» кор карда мегаштам, дар саҳифаи рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» мақолае ба-ромад, ки аз хобида мондан ва нашр нашудани маҷаллаи «Роҳбари дониш» шикоят мекард. Сарлавҳаи мақола чун шеър буд: «Аз чӣ бошад, ки Роҳбари дониш, шаш моҳ аст, монда аз хониш». Ин мақоларо дар КМ ва назорати Маориф муҳокима карда, қарор додаанд, ки маҷалларо дар Душанбе нашр кунанд. Бинобар он маро аз кори комитети Тоҷикшиносӣ гирифтанду ба маҷалла котиби масъул таъйин карданд. Ман ин маҷалларо аз дилу қон дӯст ме-доштам, ҳамин маҷалла буд, ки ҳикояҳои аввалини маро ба саҳифаҳои ҷо дода, маро ба роҳи нависандагӣ пеш бурда буд. Пас чаро ман ба кори ин маҷалла, ба нашр кардани он миён набандам! Муҳаррир Муҳаммадҷон Ҳасаниро таъйин карданд, ки он вақтҳо дар рӯзномаи «Қизил Тоҷикистон» муҳаррир буд. Ба зери дасти ман, чун ёридаанда ва коркуни адабӣ Саъдӣ Мақсудиро доданд, ки аз Самарқанд, қадом институтро тамом карда омада буд ва ҷавони бисёр хубу коркун буд. Ману ҳамин Саъдӣ Мақсудӣ дукаса ҳаракат карда маҷалларо мебаровардем. Аз бинои маориф ба мо як хона доданд. Ба он хона стол, стулҳо ва шикофҳоро монда ба кор сар кардем, на мусахҳеҳ, на метрампаж (саҳифабанд ва устои кор), на бухгалтер, ҳеҷ як каси дигар набуд. Корҳои ҳисобу китобу қоғазу пулро бухгалтерии идораи рӯзнома мекард. Мусахҳеҳ (корректор) дар матбаа кор мекард ва маҷаллаи моро ҳам меид. Мошинистка набуд. Аз даст навишта ме-додем ва баъзе чизҳоро дар мошинкаи рӯзнома чоп карда мефиристодем... Азбаски шавқу ҳавас буд, азбаски нағз

кор мекардем, маҷалла нашр шудан гирифт. Борҳо шуда-аст, ки ман шабро то рӯз дар матбаа мегузаронидам. Дар зери кассаҳои хуруфчинҳо, ба рӯи қоғазу газетаҳо лунда шуда мехобидам. Бетаҷрибагӣ, дуруст надонистани кори нашру чопи маҷалла аввал хеле азоб дод. Лекин кӯшиш мекардем, мепурсидем, ёрӣ металабием; ба метрампажҳо хушомад мекардем, то ки маҷалларо нағзтар саҳифабандӣ карда, беҳато чоп кунанд. Маҷалла аввал фақат бо хуруфи арабӣ нашр мешуд, баъдтар қисман бо хуруфи лотинӣ чоп шуд. Дар ин маҷалла аввал ҳикояи «Шабе дар регистони Бухоро» чоп шуд. Баъд дигар ҳикояҳо ба мисли «Ширин», «Оё чӣ бояд кард», «Як ҳавзаи хунин», «Раҳматулло эшон», «Фармони рақами...» ва ғайра ва ҳоказо чоп шуда баромадан гирифтанд.

Соли 1932 бо қарори СеКа ВКП(б) дар мамлакат ҳамаи дигар ташкилотҳои нависандагон (ВАП, РАП ва ғайра) баста шуда, ягона ташкилоти Иттифоқи нависандагони шӯравӣ сохта шуд. Дар Тоҷикистони мо ҳам, ки то ба он дам ҳеҷ як ташкилоти нависандагӣ набуд, комитети ташкилии нависандагони шӯравӣ сохта шуд. Нависандагони онвақта ҳар кадом дар идорае, дар муассисае кор мекарданд, иттиҳодия ва иттифоқе надоштанд. Дар роҳбарияти Комитети ташкилии иттифоқи нависандагон Сотим Улуғзода, Ғанӣ Абдулло, Содиков, Раҳим Ҳошим ва боз наредонам кӣҳо буданд. Ман ки дар идораи маҷаллаи «Роҳбари дониш» котиби масъул шуда кор мекардам, ба ин ташкилот чун аъзо дохил шудам. Пас, бо қарори ҳайъати нав ва нишондоди СеКаи Тоҷикистон маҷаллаи «Роҳбари дониш» аз ихтиёри маориф бароварда шуда, ба ихтиёри ташкилоти нависандагон дода шуд ва номи маҷаллаи навро «Барои адабиёти сотсиалистӣ» монданд. Дар ин маҷалла Улуғзода муҳаррир, ман котиби масъул

будам. Маҷалла пурра бо алифбои лотинӣ мебаромад. Лидерҳо – саркардагони ташкилоти нависандагон – Улуғзода, Раҳим Ҳошим, Ғанӣ ва Рашид Абдуллоҳо, Содиковҳо буданд. Аз боло – аз СеКа Дайламі барин касон идора мекарданд. Ман, Мунзим, Пайрав, Азизӣ, Абдулғанӣ Мирзоев, Алихуш, Зехнӣ, Сарвар, М.Турсунзода барин нависанда ва журналистон аъзоёни қаторӣ будем. Устод Айнӣ, ки дар Самарқанд буданд ва устод Лохутӣ, ки дар Москов буданд, аз дур ҳамкорӣ мекарданд.

Мирзоабдулвоҳиди Мунзим, ки яке аз мунавварфикрон, яке аз саркардагони ҳаракати маорифпарварӣ дар Бухоро буд, дар вақти мо ба Душанбе кӯчида омадан, дар идораи рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» кор мекард; Абдулғанӣ Мирзоев ҳам дар зери дасти он кас кор мекард. Мунзим дар маҳаллаи кӯчаи Советӣ, дар қарибии аввалин масҷиди Душанбе ҳавличае дошт ва дар он бо ду нафар фарзандаш истиқомат мекард. Маро дӯст медошт, ҳар вақт меҳрубонӣ менамуд. Чанд бор ҳамроҳи Пайрав, Зехнӣ, Бектош ва боз намедонам киҳо дар ҳавлии Мунзим чамъ шуда будем, зиёфати он касро хӯрда сӯҳбатҳои аҷоиб ташкил медедем. Мунзими пир шеърҳо менавишт, маҷмӯаи асарҳои ӯ чоп шуда буд. Лекин ҳамин тавр одами табаррук ва мӯҳтарамро ҳам осуда нагузоштанд, ба вай тӯҳматҳо зада, шеърҳои ӯро танқид карда бароварданд. Мунзим, ки барои халқаш, барои босавод гаптанӣ мардуми тоҷик хизматҳои бисёре кардааст, дар охири умраш хор шуд; ба ӯ ҳурмат ва тавозеъ, ба сараш кӯфтанд ва марди мӯҳтарам то ба анҷумани аввалини нависандагон зиндагӣ карда натавонист, қазо кард ва ӯро дӯстонаш бурда ба хок супориданд. Ба гумонам на як рӯзнома, на як чамъомаде мардумро аз вафоти ӯ огоҳ накарданд...

Дар ин чо воқеаи Муҳаммад Тақихони Кункули эронӣ ба ёдам расид. Дар Эрон солҳои аввали асри XX Муҳаммад Тақихон яке аз мунавварфикрон ва навпарастон буда, бар зидди ҳокимияти истибдоди онвақтаи Эрон кор мекардааст. ӯро аз Техрон ронда, ба Қазвин, ё шаҳри дигаре ҳоким таъин кардаанд. Пас дуздери фиристода, шабона сарашро аз танаш ҷудо сохтаанд. Шоири инқилобии Эрон – Ориф дар ҳамин шаҳр будааст. Худи ҳамон рӯзи дафни Кулнул як варақа чоп кунанда паҳн кардааст, ки дар он расми сари буридаи Муҳаммад Тақихон ба нӯки ханҷари хунолуд тасвир ёфта аст ва ин ду байт дар боло ва поёни он расм дарҷ шудааст:

Ин сар, ки нишони сарпарастист,

К-имрӯз раҳо зи қайди ҳастист.

Бо дидаи ибраташ назар кун.

К-ин оқибати ватанпарастист!

Дар ҳақи Мирзоабдулвоҳиди Мунзим низ инро гуфтан ҷоиш аст. Ниҳоятӣ умри ин марди ҷонфидо, ин марди ватанпараст ва дӯсти миллат ҳамин тавр ноаён гузашт ва ҷисми ӯ ноаён ба хок рафт. Бале, Мунзим ватанпараст буд, халқашро дӯст медошт ва ҳар чӣ ки аз дасташ меомад, барои халқаш дарег намедошт. То метавонист, ҷавонҳоро тарбия мекард. Ҳамин Мунзим буд, ки ба ҳолу ҷони Абдуғанӣ Мирзоев намонда ӯро ба Ленинград, ба хондан фиристод. Ҳар вақт маро ҳам таъкид мекард, ки хонам, маълумоти оли ғирам.

Аз нимаҳои солҳои 1932 гирогир ва таъкиби мардони номии мо сар шуда будаасту мани ҷавони беғам ҳеҷ хабаре надоштам, зинда бод Сталин гуфта, ҷонро дарег надошта кор мекардам. Ва ҳол он ки мабдаъи ҳамаи бедодгарихо, ин таъкибҳо ва гирогирҳо ҳамин худи Сталин будааст; сиёсати ғаддорона ва золимонаи Сталин ва шариконаш буда-

аст, ки ман беҳабар будаам.

Як вақт фаҳмидем, ки Абдуқодир Мухиддиновро (ки нозири корҳои савдо буд), Комилиро (ки раиси Госплан буд) ва Бектошро гирифта ҳабс кардаанд. Албатта ба муқобили ин нобиғаҳои замон дар рӯзномаҳо мақолаҳои кушанда чоп шудаанд. (Ҳатто ман ҳам «Сухан ба ман» гуфта бар зидди Бектош мақола навиштам). Мо соддаҳо ҳам бовар мекардем, ки онҳо ҳақиқатан зидди ҳокимияти шӯравӣ будаанд. Ва ҳол он ки Абдуқодир Мухиддинов яке аз сарварони ҷадидон ва инқилобчиёни Бухоро, ҷонфидо, марди доно, оқил ва ҳамафаҳм буд. Халқашро дӯст медошт, молу ҷонашро барои тараққӣ ва пешравии миллат фидо карда буд. Омада-омада, вай аксулинқилобчӣ шуда баромад. Комилӣ ҳам яке аз пешқадамон ва зиёиёни тоҷик, яке аз донишмандон ва дӯстони халқи тоҷик буд. Вай ҳам душмани халқ шуда баромад. Бектош, ки олими донишманд ва марди пешқадам буд, ҳамеша мекӯшид, ки маданият, санъат ва адабиёти шӯравии тоҷик пеш равад, сабзад, вай ҳам душмани халқ будааст.

Ин сиёсате буд, ки халқи тоҷикро аз сарваронаш ҷудо кунанд, намонанд, ки мардуми тоҷик бо ёри ва роҳбарияти ин сарваронаш пеш равад, сабзад, тараққӣ кунанд ва худаашро шиносад. Мардумро ба ҳам ҷанг меандохтанд; фитнаҳо ва инвогаронро дастгирӣ мекарданд; ҳар кӣ даҳанкалон бошад, ҳар кӣ авбош бошад, нонаш ба раванг буд... Аммо ин ҳамаро ман намедонистам; ҳар чӣ ки мегуфтанд бовар мекардам, эътиқодам ба партияи коммунистӣ, ба ҳокимияти шӯравӣ ва ба НКВД зӯр буд. Ба инҳо эътиқод ва боварӣ доштам.

Дар шаҳрчаи Стандарти, дар як бинои тахтагӣ, дуқабата буд, зиндагӣ мекардем. Гуломризо Ализода ҳам дар он бино, ҳамсояи мо буд. Ин ҷавон, ки аз эронӣҳои Бу-

хоро, шеамазҳаб буд, бо модар ва зану фарзандаш зиндагӣ мекард. Хеле худписанд, мандонам ва «инқилобчӣ» буд. Муҳаррири рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» шуда кор мекард. Содиқов, ки аввал мудири китобхона буд, баъд котиби кумитаи ташкилоти Иттифоқи нависандагон шуда буд, домоди Ализода буд, яъне хоҳари Ализода дар дасти ӯ буд. Соли 1937 ин ҳар ду ро ҳам ҳабс карданд ва дигар барнагаштанд.

Улуғзода ҳам, ки аввал дар идораи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» кор мекард ва дар адабиёт чун мунаққид дохил шуда буд (як-ду мақолаи танқидии худро чоп карда буд), баъд муҳаррири маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» шуда ба кор даромад. Вай ҳам дар яке аз хонаҳои шафати мо зиндагӣ мекард. Баъд ба Клавдия Вешинская хонадор шуда ба хонаи вай кӯчид. Ин Клава зане буд, ки дар дунё фақат худаш, шавҳараш ва фарзандашро аз ҳама авло медонист. Ин хусусияти ӯ ба шавҳараш Улуғзода гуруру калонгариро дучанд афзуд. Клава, Роза Неминова, Болошова ва боз чанд духтари дигар факултаи шарқшиносии Тошканд ва Ленинградро тамом карда ба кор омада буданд. Роза дар комитети тоҷикшиносии кор мекард. Баъд ба Калонгаров шавҳар кард (Калонгаров дар маориф кор мекард). Боз духтаре буд Катеис ном дошт, ӯро нозири маориф Нисор Мухмамадов ба занӣ гирифт. Болошова ном духтарро олими забоншинос – Климчитский ба занӣ гирифт. Раҳим Ҳошим ба Бравде хонадор шуд.

Он вақтҳо Мирзо Турсунзода як мухбир, журналисти оддӣ буд ва дар идораи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» кор мекард. Ному овозае надошт ва бисёр кам касон ӯро мешинохтанд. Боре дар рӯзномаи Комсомол оид ба кадом пиесе тақризе навишта София

Тўйбоеваро сахт таҳқир кард. Албатта ин кораш хуб набуд. София сахт ранчида Турсунзодаро ба суд кашидани шуд. Инро фаҳмида Мирзо зуд ба Ленинобод гурехта рафта, дар он ҷо ба театр ходими адабӣ шуда ба кор даромад. Директори театр Ҳомид Маҳмудов ба вай ҳама шароитро фароҳам овард. Турсунзода дар яке аз ҳучраҳои театр истиқомат мекард. Ҷўра ва ошноҳои бисёре пайдо кард. Раҳим Ҷалил ўро дастгирӣ мекард. Дар бадали як сол Мирзо обрўй гирифт, пиеса навишт ва ба Сабоҳатхон, ки яке аз артисткаҳои театр буд, хонадор шуд. Намедонам дар Ленинобод як сол, ё ду сол истиқомат карда, пас боз ба Душанбе баргашт ва намедонам ё боз ба рўзнома, ё ки ба Иттифоқи нависандагон ба кор даромад. Он вақтҳо Ғанӣ Абдулло, Рашид Абдулло, Азизӣ, Алихуш барин қасон вирди забонҳо буданд.

Ғанӣ ва Рашид Абдулло писарони Абдуллоҷон-акаки самарқандӣ буданд, ки дар Боку таҳсил карда маълумот гирифта буданд. Онҳо ду хоҳар доштанд, ки қалонӣ Муҳаррама дар дасти Маъруф Расулий буд ва хурдӣ – Музаффарра дар дасти Абдулҳаким Қосимов буд. Ин Қосимовро «махсуми қош» лақаб буд. Пеш аз он ки оид ба Расулий ва Ҳ.Қосимов баёноте диҳам, дар ин ҷо як очерки худамро, ки дар рўзнома чоп шуда буд, такрор меорам.

Маъруф Расулий аз Самарқанд, яке аз қасони пешқадам ва бамаънии ҳамон солҳо буд. Ба Тоҷикистон қай омад ва аввал ҷӣ кор кард, дар хотир надорам. Ман ин шахсро аз ҳамон дам мешиносам, ки ў директори Нашриёти давлатии Тоҷикистон буд (солҳои 1932-33). Расулий одами босавод, бамаъний, вазнин, одаму оламро медонистагӣ ва инсонӣ ҳақиқӣ ба маънои томи ин маъний буд. Як мисол аз одамгарии Расулий.

Чи тавре ки дар боло гуфтам, соли 1930 ба Душанбе

кӯчида омадему баҳори соли 1931 боз баргашта ба Бухоро рафтем. Лекин дар Бухоро бисёр истода натавонистам. Бозо гашта танҳо худам ба Душанбе омадам. Чанд гоҳ ба ҳамон як хонаи майдае, ки дар вақти ба Бухоро рафтан на- дода рафта будам, истиқомат кардам. Пас Саодатро, ки дар дасташ Мунира ном духтарчаи аввалини ман буд, ҷеғ зада овардам. Саодат дар саҳни вокзали Когон, дар дасташ кӯдаки дусола истода будааст, ки кадом паравоз гузашта истода баланд сигнал додааст. Мунирача дар хоб будааст, магар ки якқад парида, бедор шуда гирифта аст. Маълум ки бача дилкаф шудааст, ки Душанбе омада қазо кард. Мо дар ошхонаи танге, ки ба Расули тааллуқ дошт, зиндагӣ мекардем. Мунирачаи ман як-ду рӯз бемор шуда, ҷон дод. Дар ошхонаи майда, ману Саодат, ки дар зиндагӣ ҳеҷ таҷриба надоштем, бо мурдабача ҷӣ кор карданамонро намедонистем. Аз даст додани фарзанд як алам бошад, фикри ӯро ба хок супурдан сад алам буд. Мо мусофир ҷӣ кор карданамонро намедонистем. Расули ба ҳоли мо раҳм хӯрда чунин маслиҳат дод: Ба Шаҳаншоев ном шахс, ки худа аз Душанбе буда, дар вазорати маориф мудири корҳо аст муроҷиат кунед, вай одами раҳмдил, ба дарди шумо даво мекунад.

Ман рафта ба Шаҳаншоев муроҷиат кардам. Он марди куҳансол, одамшаванда ва бамаънӣ, ки дар қишлоқи Сари Осиё (ин қишлоқ ҳоло ба шаҳр ҳамроҳ шудагӣ) зиндагӣ мекард, маро хуш қабул кард. Дарди маро фаҳмида гуфт, ки бачаро ба ҳавлии ман биёред, худам обу сомон мекунам. Пас, ҷасади бачаро (гӯё ки зинда бошад) ба кампал печонида, як фойтун киро карда ба қишлоқи Сари Осиё гирифта бурдем. Шаҳаншоев ва занаш бачаро шуста, кафан карда, ҷаноза хонда, ба қабристони қишлоқ бурда дафн карданд ва моро аз як таҳлука халос карданд. Илоҳӣ

арвоҳашон шод бод!

Акнун дар бораи он ки чи тавр шуда мо дар ошхонаи квартири Расули ҷо карда будем:

Обид Исмати дар иморати якқабата, дар квартираи бисёр хуб ва дар марказтари шаҳр истиқомат мекард. Ҳамон рӯзҳо ба Самарқанд кӯчида рафтани шуду квартираашро ба ман дод. Ин бино ба Назорати маориф тааллуқ дошт ва дар ҳамон як квартира, ки ду хона, як айвон ва як ошхона дошт, дар як хона ману занам (дар хонаи Обид Исмати), дар як хонаи калони дигар Маъруф Расули бо зану фарзандонаш (ду писар ва як духтар) зиндагӣ доштем. Тобистон гузашт, тирамоҳ Обид Исмати боз гашта омада, ҳошо хонаи маро холи карда деҳ гуфта аз гиребони ман гирифт. Ман ба маориф муроҷиат кардам. Онҳо гуфтанд, ки пас аз мудате бояд хонае холи шавад, онро ба ман медиҳанд. Аммо Обид Исмати маро ором намегузошт. Ниҳоят Расули ба миёна даромад, ба ман гуфт, ки шумо як зану шӯ, ба ҳамин ошхона гузаред, хонаи Обид Исмати ро ба худааш баргардонед. Ман гуфтам: шумо хӯрокро дар кучо мепазад? Гуфт ки муваққатан дар айвони ошхона месозем. Ҳамин тавр, бо вучуди он ки бечораҳо худашон танг буданд, боз ошхонаро холи карда ба ман доданд ва ману Саодат чанд гоҳ дар ошхона бо Маъруф Расули ҳамсоя зиндагӣ кардем.

Вай чунон раҳмдил буд, ки фарзандонаш агар саҳт шӯҳи кунанд саҳт ҷанг намекард (ё ки ҷанг карда наметавонист). Агар онҳо бисёр шӯҳи карда ба ҷонаш расонанд, ҳатто онҳоро танбеҳ карда истода аз ҷашмонаш ашк мерехт. Ин марди бавиҷдон ва пок ба ҳеҷ кас гапи саҳт зада наметавонист, бо ҳама дар муомилаи хуб буд ва гӯё ҳама ўро дӯст медоштанд ва ҳурмат мекарданд. Аммо дар соли 1937 ҳамин тавр марди фариштахисолро гирифта ҳабс

карданд ва нобудааш сохтанд.

Зани Маъруф Расули ҳам зани олиҷаноб буд: боақл, озода, мулоимгап ва бамаъни. Ин зан ҳам пас аз чанд сол, дар вақти тӯи духтараш (шояд аз хурсанди) шодимарг гашт. Фарзандони М.Расули дар қайди ҳаётанд ва дар корҳои хуб хизмат мекунанд.

Боҷаи Расули – Абдулҳаким Қосимов, ки махсуми қош меуфтанд, дар ҳақиқат марди хушрӯ, бо абрувони камонмонанд, рӯи дароз, қомати хубу фарас. Вай дар наприёт муҳаррири сиёсӣ шуда кор мекард, дар тарҷумаи асарҳои Ленин ва Сталин саҳми калон дорад. Ду духтару як писар дорад. Марди доно ва босалиқа буд. Афсӯс, ки ўро ҳам дар соли 1937 гирифтанд, вале пас аз якуним сол озодаш карданд. Пас аз озодӣ Қосимов осуда нагашт, ба прокурор ва идораҳои дигар аз НКВД шикоят навишт. Шояд ҳамин буд, ки ўро дафъаи дуюм гирифтанду нобадӯш карданд.

Азизӣ. Ин зот аз ўротеппа буда, яке аз мунавварфикрони солҳои 1919-20 буд. Ҳамон солҳо ба фаъолияти адабӣ ва равшаннамоӣ (ҳамроҳи Неъматуллоев) сар карда, мактаби навро хатм намуда, мухбир шуда ва намедонам дар кадом идораҳо кор карда, ба анҷумани халқҳои Шарқ, ки бо сардории Зиновев дар Боку ташкил гашта буд, ҳамроҳи Неъматуллоев рафта иштирок намудааст.

Ман ўро аз ҳамон дам мешиносам, ки дар Тошканд, дар идораи маҷалаи «Роҳбари дониш» кор мекард ва ҳикояҳои аввалини худро чоп карда буд. Ҳикояҳои ӯ ҳам ҳаётӣ буда, он чи ки дида ва аз таҷрибаи худ гузаронида аст, ба рӯи қоғаз оварда, табиӣ ва равон навишта шудаанд. Танқиди ҳамонвақта ҳикояҳои Азизиро таъриф карда буд. Вай аз ман се-чор сол, балки зиёдтар калон буда, лекин худро калонсол ҳисоб намекард, ба қатори мо ҷавонҳои

ҳамонвақта ҳамроҳ шуда мегашт. Дар соли 1931 ва ё 1932 ба Душанбе омад, дар хонаи стандартии мо як ҳуҷра аз қабати дуюм ишғол мекард. Зану фарзандонаш дар ӯротеппа буданд ва ӯ худро тамом бетааллуқ, безану бачча ҳисоб мекард. Пас аз ба Душанбе омаданаш дар идораи маҷаллаи «Бо роҳи ленинӣ», ки ношири афкори муаллимон буд ва педагогӣ ба шумор мерафт, котиби масъул шуда ба кор даромад. Муҳаррири ин маҷалла шодравон Сирус⁵ буд.

Аз баҳори соли 1932 мо як тӯда нависандагони ҷавон гаштак ташкил карда будем, ки Азизӣ ҳам иштирок дошт. Ҳар ҳафта яке аз мо зиёфат мекардем. Аъзои ин гаштак: ман, Абдуганӣ Мирзоев, Азизӣ, М.Турсунзода, Алихуш ва боз намедонам кӣ буд. Дар гаштак оши палав буду камтар-камтар май ҳам менӯшидем ва сӯҳбатҳои бисёр хуш ва аҷоиб меоростем. Дар ҳамаи ин сӯҳбатҳо Азизӣ «оқсақол» буд ва чун калонсолтари мо ба сӯҳбат раисӣ мекард. Вай ба сафари калони мо, ки соли 1933 ба тарафи Тошканд, Самара, Қазон ва Москва карда будем, ҳамроҳ буд. Тафсиلى ин сафарро дар очерки махсусе навишта будам, ки агар аз архиви худам ёбам, ба ин хотираҳо илова мекунам.

Абдуганӣ Мирзоев. Дар гаштакҳо, ба ошпазӣ ва дигар корҳои ҳамаи мо боғайратона иштирок мекардем, ба ғайр аз Абдуганӣ Мирзоев. Вақте ки ӯро таъна карда ба кор даъват мекарданд, масалан ба биринҷтозакуни, сабзӣ наргасӣ кардан, гӯшт пора кардан ва ғайра ва ҳоказо, мегуфт, ки аз дасти ман коре барнамеояд, ман наметавонам. Баъд бо ханда илова менамуд:

⁵ Сирус яке аз инкилобчиёни Эрон буда, одами тануманд, хушфела ва дар роҳи қисб хизматнишондода буд. Дар соли 1980 ба 94 даромада қафо кард.

**Булбул зи хунар банди гирифтори қафас шуд,
Аз беҳунарӣ фароғате дорад зог!**

Боре, вақте ки худи Абдуганӣ моро ба ҳавлиаш даъват кард ва ош пухт, аз аввали кор ба ҳама эълон кард, ки мо набояд ба коре даст занем, ҳамаи асбоби ош қариб тайёр аст, ошро худи Абдуганӣ меназад. Мо ёри надодем, қартабозӣ ва сӯхбат карда шиштан гирифтем. Вақте ки ошро кашида овард, аз бӯ, аз хуб бомазагӣ ва болаззат будани ош ҳама ҳайрон мондем. Мо гуфтем, ки ҳамин қадар хунари хуб дошти, чаро ягон бор дар гаштакҳои дигарон ба кор набурдӣ? Абдуганӣ хандиду гуфт: «Зог-да, зог!»

Бале, Абдуганӣ Мирзоев «зог» буд, ба маънои томаш. Аз дасташ корҳои бисёре меомад, метавонист муҳимми касеро барорад, метавонист ба касе ёри диҳад, касеро аз бадбахтӣ наҷот диҳад, лекин намекард. Ба кори худаш пухта буд. Эгоист буд, лекин устакорона эгоистӣ мекард. Аз касе қаҳр кунад, аз касе дилаш монад, ўро то абад бадмедид ва ҳеҷ намебахшид, авф намекард. Бештар одамҳоро ба ҳамдигар ҷанг монда, худаш ба канор мебаромад ва хандида, ҷанги онҳоро тамошо мекард. Доно буд, олим буд; ба мартабаҳои олии расид, академик шуд; лекин ба гирду атрофаш дӯст надошт. Бедарак набуд, ки рӯзи вафоташ ба таъзияи ӯ хеле кам кас омад ва шогирдонаш наоманд. Зеро ки бо кирдори бади худ бисёр касонро озурда буд. Бисёриҳо аз вай метарсиданд ва бо мулоҳиза ва андеша бо вай доду гирифт мекарданд. Дар ин маврид ҳадиси Муҳаммад пайғамбари худо ҳаст: «Бадтарин кас он аст, ки мардум аз ӯ битарсанд».

Соли ҷанг ўро барои Эрон ба сафи армия сафарбар карданд. Дар вақти рафтаниш аз ман хоҳиш кард, ки ҳар сари ҷанд гоҳ аз модараш хабар гирифта истам. Вақто ки

пас аз рафтани ӯ ба хонааш хабаргирӣ рафтам, дидам ки Ҳошим (вазири маорифи ҳамонвақта) дар яке аз хонаҳояш истиқомат дорад. Вай маро дилпур кард, ки ҳамеша аз модари Мирзоев бохабар аст ва омада гаштани ман ҳоҷат надорад. Бо ҳамин, ман дилпур шуда рафтам. Вақте ки Абдуганӣ аз Эрон баргашт, донист ки ман ба хонаи ӯ бисёр наомадаам (ё ки Ҳошимчаи нобоб шикоят кард), аз ман ранҷид ва ҳарчанд ки ман будани Ҳошимро дар хонааш далел овардам, қабул накард ва бо ҳамин миёни мо вайрон шуд. Вай аз ман қасд гирифт.

Ду моҳ пеш аз сар шудани ҷанг, ман ариза дода аз кори идораи маҷаллаи «Гулистон» (гӯё падари «Садои Шарқ») хориҷ шудам, фақат бо кори эҷодӣ машғул шудан хостам. Ҷанг сар шуд. Ҳамаи нашрияҳоро бастанд. Мондагиаш (нашриёти давлатӣ, рӯзномаҳои марказӣ) ҳам хурд ва ночиз шуданд. Нашриёт китоб чоп намекард, брошюра ва маҷмӯаҳои оид ба ҷанг ва мудофиаро чоп мекард. Ҳамаи ин барои ман ва оилаи ман балои ҷон буд, балои гуруснагӣ буд. Як вақат ба маоши андаки занам – Саодат, ду фарзанд, модарарӯс ва ман зиндагӣ карда наметавонистем. Як бухонка нон сад сӯм ва зиёдтар шуд. Бинобар он ман боз маҷбур шудам, ки кори эҷодиро тарк карда, ба ягон идора ба кор дароям. Хостам ба идораи рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» ба кор дароям. Мухаррири масъул Фузайлов ном яҳудӣ буд. Вай ба хоҳиши ман бо хурсандӣ ҷавоб дод. Маро мудирӣ шӯъбаи адабӣ карда ба кор қабул кардан хост. Ёуфт ки пас аз ду рӯз омада кор кардан гиред. Пас аз ду рӯз омадам. Гуфт, ки мебахшед, ман наметавонистам, ин вазифа (штат)-ро аз мо бардоштаанд, дигар ҷои холи надорем. Маъюс шуда баргаштам. Ба идораи Нашриёти давлатӣ, ба назди Неъматуллоев рафтам. Илтимос кардам, ки маро ба кор гирад. Неъматуллоев розӣ шуд, ки

маро чун муҳаррири адабӣ ба кор таъин кунад. Лекин пас аз ду рӯз ба кор биёям. Пас аз ду рӯз омадам, Неъматуллоев ҳам узр гуфт, ки ҷои кор надорад.

Бо ҳамин тариқ, маро ба ҳеч ҷо ба кор намегирифтанд ва баъдтар маълумам гашт, ки ин ҳамаро бо таҳрики Абдуганӣ Мирзоев, котиби СеКа Ғафуров мекардааст. Худо хайри Ефим Исоевич Мителманро диҳад, рӯҳаш шод бод, ки маро ба кор гирифт, моҳонаи хубе таъйин кард ва ман дар театри ба номи Лохутӣ ходими адабӣ шудам. Пас аз чанд гоҳ аз Тошканд Файкоро (драматурги машҳур, ки пиесаи «Человек с портфелем»-и ӯ овоза бардошта буд) даъват карда овард ва ман бо роҳбарии Файко пиесаи «Дили модар»-ро навиштам. Баъд ҳамроҳи Файко пиесаи «Хонаи Нодир»-ро навиштам ва зиндагӣ равнақ ёфт...

Дар ин боби хотираҳоям, чи тавре ки хонед, оид ба як қатор шахсон, ошноён ва ҳамкоронам баёнот дода истодаам. Акнун навбат расид ба Сотим Улуғзода. (Вақте ин сатрхоро менавиштам, Улуғзода як-ду ҳафта ин ҷониб дар бемористони рақами 4, сактаи майна – инсулт шуда хобидааст. Гоҳ ба худ ва гоҳ беҳуд меғӯянд. Ман ду бор ба аёда-таш рафтам, ба ҳолаш дилам сӯхт. Ин ҳам мисли Раҳим Ҷалил бо азобу машаққат қазо накунад, меғӯям).

Сотим Улуғзода аз деҳаи Варзики Фарғона, тоҷик, ҷавони хушрӯ ва зебо буд. Дорулмуаллимани тоҷикии шаҳри Тошкандро хатм карда ба кор, ба Душанбе, ба идораи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» дар соли 1931 омада буд. Ман бо Улуғзода дар анҷумани якуми лингвистони Тоҷикистон, дар августи соли 1930, дар Душанбе шинос шуда будам. Як расми (сурати) калон дорам, ки дар он тақрибан ҳамаи иштироккунандагони ҳамин анҷуман акс

ёфтаанд. Дар он сурат ману Улуғзода дар қатори пеш нишастаем, ки ҳар ду ҳам ҷавони наврас будем.

Дар ҳар ҷои ин хотираҳоям дар бораи Улуғзода андак-андак баён карда будам. Улуғзода одами доно, боақл, ба маънои томаш зиёӣ ва хондагӣ – босавод мебошад. Одами вазнин, батаанӣ, бамулоҳиза, вале хеле худхоҳ, ботинан эгоист ва агар лозим ояд, ҳатто ба дӯсти наздикаш ҳам тайёр аст, ки хиёнат кунад. Ин ҳол аз худхоҳӣ ва эгоистии ӯ сар барзада аст.

Дар соли 1937, баъд аз он ки маро ҳабс карданд, Улуғзода ба газетаи «Тоҷикистони сурх» мақолаи калоне навишта, маро сиёҳ кардааст. Гуфтааст, ки Икромӣ писари қозӣ ва қозикалонзода. Икромӣ душмани халқ ва душмани ҳокимияти шӯроӣ, зеро ки дар «Тирмор» ном асараш персонажи манфӣ Замира аст. Пас ба духтари худаш ҳам номи Замирано дода аст, ки ҳамин тавр манфӣ шавад, ғайра ва ғайра... Пас аз озод шуданам рафта ба рӯиш гуфтам, ки шумо одами бамаънӣ, мантиқ ва ақл доред, наҳаки падар меҳоҳад фарзандаш мисли персонажи манфӣ бадқирдор бошад? Инро шунида гуфт, ки чӣ кор кунам, аз гулӯям сиққонда гирифта буданд, агар нанависам, худамро ҳабс мекарданд. Ман гуфтам, ки хайр ҳабс кунанд, кардан гиранд; худамро ҳабс накунанд гуфта, каси дигари беғунохро ба куштан медиҳед?!

Ман аз гуноҳаш гузаптам, боз дӯст шудем, боз ба ҳамдигар муҳаббат пайдо кардем... Улуғзода мегуфт, ки акнун сад кас омада гуянд, ки Икромӣ одами бад, ман мегӯям, ки не, Икромӣ одами соф ва беғаш аст. Ба ин гапҳо бовар кардам. Вале дере нагузашт, ки боз аҳдро вайрон карданд. Дар соли 1990 ман ба гирифтани автомобил ариза додам. Улуғзода ҳам ариза дода будааст. Раиси шӯрои шаҳр – Икромов ба ман ваъда дода, ки махсус ба

номи ман як «Волга» медиҳад, лекин надод. Рӯзе ҳамроҳи Убайд Раҷаб, ки раиси кумитаи маҳаллии Игтifoқи нависандагон буд, ба назди раиси шӯрои шаҳр – Икромов рафтем. Вай моро дида гуфт, ки дигар на ба Икромӣ, на ба Улуғзода ва на ба нависандагони дигар автомобил намедиҳад, зеро ки Улуғзода аз ман (яъне аз раиси шӯрои шаҳр) ба рафиқ Қаҳҳор Маҳкамов шикоят кардаанд, гуфтаанд, ки Икромов ба хеши худаш, ба Ҷалол Икромӣ мошинаи Волга медиҳаду ба ман не! Ман кай ба он кас не гуфтаам?! Дурӯнӯӣ ҳам ҳад дорад!

Пас аз ин ману Убайд чӣ қадар илтимос кардем. Ниҳоят раиси шӯрои шаҳр розӣ шуд, ки ба ман мошинаи УАЗ – яъне ки «газик» медиҳад. Ҳақиқатан ҳам пас аз як-ду моҳ ман УАЗ гирифтаам, Аъзам Сидқӣ ҳам, аммо Улуғзода пас аз як-ду моҳи дигар соҳиби як мошинаи «Нива» шуданд.

Аз ҳамин ду мисол ман гуфта метавонам, ки агар маъфияти худашон бошад, «ҷӯраи ҷонии ман» Улуғзода ба як пул мефурушанд. Ана ҳамин хусусияти он кас хуб не. Ба худашон хеле менозанд, мағрур ва таманное доранд. Дар вақташ зани мурдагиашон Клавдия Вишневская мегуфт, ки дар Душанбе як шавҳари хуб ҳаст, вай ҳам шавҳари ман; як фарзанди хуб ҳаст, вай ҳам фарзанди ман; як оилаи оӣ ҳаст, он ҳам оилаи ман! Ин гоӣ аз худи Клава набояд бошад, ин аз таъсири ҷӯраи ман бояд бошад!

Улуғзода нависандаи хуб аст. Аввал аз танқид сар кард, баъд ба драматургӣ гузашт ва ниҳоят насрнавис шуд. Дар байни асарҳои насрии вай ба ман романи «Восеъ» хеле маъқул аст. Ман ин романро таҳрири адабӣ карда, хеле хуб ва бодикқат хондам ва таҳлил намудам. Улуғзода «сарам-дилаам», донам надонам наменависад. Як мавзӯро, ки гирифт, материали онро хуб ва ҳаргарафа меомӯзад ва баъд ба навиштан сар мекунад. Дар «Восеъ» ҳам шӯриши

деҳқонхоро хеле ба тафсил ва боварибахш навишта аст. Хусусан дарбори амири Бухоро, гирудори вазир ва кӯшбегихоро доништа ва хуб навиштааст. Ин роман аз тарафи Лукнитский ба забони русӣ ҳам тарҷума шуда, чоп гардид.

Улуғзода дар мавзӯҳои таърихӣ, дар бораи зотҳои машҳур ва классикҳои монандин асарҳо офарида аст: Те-мурмалик, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Аҳмади Дониш барин асарҳои вай ва драмаҳои машҳуранд. Улуғзода одами батафаккур ва нависандаи хуб аст. Бинобар он ман боз ва боз аз «гуноҳ»-ҳои ӯ мегузарам. Одам шири хом хӯрда аст, аз як ҷиҳат нағз бошад, аз ҷиҳати дигар камбудинок мешавад. Дар дунё одами тамоман беғаллуғашро ёфтани мушкӣ.

Улуғзода ду писару як духтар дорад. Писари калонӣ – Азиз пас аз вафоти модараш, дар солҳои шастум ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо ба воситаи сафоратхонаи Англия паноҳгоҳи сиёсӣ ҷуста ба Лондон рафта буд. Ҳоло вай дар хориҷа (намедонам дар Лондон, ё Порис, ё Олмон) аст. Пас аз ба хориҷа гурехтани Азиз ба сари Улуғзода балоҳо омад. Ҳамон вақтҳо дар хонаи эҷодии Переделкино ман Мирзо Турсунзода аз самими қалб Улуғзодаро даъват кардем ва маслиҳат додем, ки бар зидди писараш як мақола навишта, ӯро «оқ» кунад ва аз писараш даст кашад. Лекин Улуғзода қабул накард, ин тавр мақола навишта наметавонам, ба ҳар ҳол Азиз фарзанди ман аст, гуфт. Аз ин сӯҳбат каме фурсат гузашту Улуғзодаро ба зер тозиёна гирифтанд. Дар маҷлиси ташкилоти партияи Иттифоқи нависандагон амали фарзандаш ва муносибати ӯро муҳокима карданд. Аз Турсунзодаю Миршакар сар карда, то Юсуф Ақобир ва дигарон тарафдори аз партия хориҷ кардани ӯ шуданд. Ман пеш аз ҳама бархоста ба ин таклиф муқобил

баромадам (бо вучуди он ки рӯзона котиби ҳамонвақтаи ташкилоти партияи нависандагон – Левин Михаил маро махсусан ҷеғ зада гуфта буд, ки тарафдори аз партия хориҷ карда шудани Улуғзода бошам. Лекин ман ба ӯ ҷавоби рад дода будам). Дар маҷлис баромад карда гуфтам, ки ба Улуғзода фақат «виговор» дода шавад, зеро падар ба кирдукори писар ҷавобгар не. Аз партия хориҷ кардан ба марг ҳукм кардан барин аст. Таклифи маро Сирус, Арнолд Одинсов ва боз намедонам киҳо тарафдорӣ карданд ва дар овоздиҳӣ моён 12 нафар бар зидди 11 нафар шуданд. Бо ҳамин Улуғзодаро аз партия хориҷ накарда, ба виговор монондем. Лекин қарордоди моро дар Райком лағв карда партофтаанд ва бюрои СеКа Улуғзодаро аз партия хориҷ кард. Бо ҳамин Улуғзода 18 сол бепартия буд. Мирзо чанд бор ба Расулов – котиби якуми СеКа-и Тоҷикистон мурочиат карда ба партия гашта монондани Улуғзодаро илтимос кард, лекин Ҷаббор Расулов қабул накард. Ниҳоят пас аз ҷорӣ шудани бозсозӣ котиби ҳозираи СеКа – Қаҳҳор Маҳкамов ба Улуғзода марҳамат карда ӯро боз гашта ба партия барқарор карданд.

Улуғзода аз зани дуюмаш боз соҳиби як писар шуд, ки номаш Зариф аст. Лекин ин Зариф аз ҷиҳати ақлу дониш нуқсонҳое дорад. Худаш бачаи хуб. Азиз ҳанӯз дар хориҷа аст. Як-ду бор хоҳарашро – Нораро ҷеғ зада ба Лондон ва Порис бурд, хеле хуб пазирой карда, хурсанд карда баргардонид. Меғӯянд, ки Азиз дар хориҷа ҳаёти хуберо аз сар меғузаронад.

Аз ҷиҳати синну сол Раҳим Ҷалил бо ман ҳамсол буд. Вай ҳам дар соли 1909 (фақат дар моҳи июн) таваллуд ёфтааст. Ҳоло мехоҳам дар бораи ин нависандаи халқии Тоҷикистон, аъзои комитети марказии ҳизби коммунистии Тоҷикистон, дорандаи ордени Ленин ва ғайра хоти-

раи худамро давом диҳам.

Раҳим Ҷалилро аз солҳои 1933-34 ин тараф мешиносам. Пеш аз ҳабс шуданам (ҳарчанд одами ноустувор баданашро медонистам) ҷӯраи «ҷонӣ» будем. Борҳо ман ба Хуҷанд рафта, ба ҳавлии Раҳим Ҷалил меҳмон шудаам. Вай одами меҳмондӯст, улфат ва ҷӯрабоз буд. Қораширо аз муҳбирӣ ва корманди идораи газета сар карда аст. Ба нависанда шудани ӯ Ҳаким Карим то як дараҷа мадад расонида аст. Раҳим Ҷалил бисёри вақти эҷодии худро дар идораи рӯзномаи «Ҳақиқати Ленинобод» гузаронидааст. Дар ин идора муовини муҳаррир, баъд сармуҳаррир шуда кор кардааст. Баъд аз он ки дар Хуҷанд шӯъбаи нависандагони тоҷик ташкил шуд (онро ман рафта ташкил кунонида будам), Раҳим Ҷалил котиби масъули ин шӯъба шуд ва аз ҳамин ҷо моҳона мегирифт, идора ташкил дод, ба худ духтаракеро котиба карда гирифт (баъд бо ин котиба ҳамзистӣ карда, зану шӯ шуда, ҳатто аз қайд гузаронидани шуд). То охири умраш (касал хобида бошад ҳам) вай котиби ташкилоти нависандагони Хуҷанд буд. Дар соли 1989, тобистон аз ҷаҳон ҷашм пӯшид. Лекин хеле азоб қашида мурд. Ҷаҳонин сол безабон, беҳаракат, бистарӣ шуда, нимзиндаю ниммурда хобид. Зани аввалаи ӯ Ҳалима ном дошт. Вай зане буд бесадо, ҳалима, вазнин, коркун, мутеъи шавҳар... Аз вай як духтару як писар дорад. Писари калонӣ – Манзур, ки ҳоло академик шудааст. Қасбаш геология. Духтараш духтур – табиб.

Раҳим Ҷалил нависанда буд. Ба ин шубҳа нест. Аввалҳо ба мавзӯҳои замонавӣ менавишт. ҳикояҳои хеле хубаш ҳаст. Хусусан дар ҳаҷнависӣ усто буд. Баъд романи «Пӯлод ва Гулрӯ»-ро навишт. Боре, пеш аз даҳаи адабиёти тоҷик дар Москва, ман дар як хона, Раҳим Ҷалил дар як хонаи боғи (даҳаи) Шӯрои вазирон нишаста, ман романи

«Шодӣ», вай романи «Гулрӯ»-ро менавиштем. Ба ҳамдигар мадад мекардем. Дар вақти навишта истодани «Шодӣ» дар як ҷо илҳом ба охир расид, кор пеш нарафта монд, фикри дуруст намеомад. Ҳарчанд ҳаракат кардам нашуд. Баъд қаламу қоғазро ба ҷояш монда аз хона берун баромадам, ба сӯи хонаи Раҳим Ҷалил рафтам. Аз тиреза дидам, ки вай бо ангушташ мӯи сарашро печонида-печонида ба қалами карандаш ба дафтари мактабӣ навишта истодааст. Оҳиста дараширо рафта тақ-тақ задам. Ичозат дод. Даромада аҳволпурсӣ кардам ва аз ҳоли худ хабар додам, ки қорам пеш нарафта истодааст. Раҳим гуфт, ки ман як боби бисёр ғалатӣ навиштам, ба ту хонда диҳам, шояд илҳом биёяд. Ман розӣ шуда гӯш кардам. Вақте ки хонда шуд, ман ҳис кардам, ки ба ман ҳам илҳом омад. Ба хонаи худ баргашта, ба сари кор нишастам, қорам пеш рафт...

СОЛИ 1937

Ин соли наҳс ва бадбахтиё буд, ки ба сари халқҳои тамоми мамлакат ҳабсу таъбиду марг овард. Ин соли буд, ки гумон мекардед, пас аз кӯрдуд-кӯрдуд сохтани хонумонҳо якбора оташи фалокатовар шӯъла барафрӯхт ва бадбахтиҳои бузургро сабаб гардид. Оё оташдиҳандаи ин сӯхтор, боиси ин ҳама бадбахтиҳои мардум дар чӣ буд? Кадом золими хунхор фармуда буд, ки миллионҳоро бигиранд, азоб диҳанд, таҳқир кунанд, ҳабсу таъбид намоянд ва ба вартаи марг партоянд? Он солҳо, ки НКВД (КГБ) иҷрокунандаи ҳабси мардумон ва кушандаи миллионҳо буд, ҳама сардорони ин идораи фавқӣ ҳамаи идораҳоро, Ежовро, Ягодаро, Бериаро ва дигаронро боис медонистанд ва гумон доштанд ин сардорон ба сари мардум фалокат меоранд; аммо Сталин гӯё намедонад, гӯё аз ин зулму бедодӣ хабар надорад. Вай бо гирифта куштани сардори аввали ин идора – Ягода ва баъд бо гирифта куштани Ежов ва таъини Бериа гуноҳро ба сари онҳо монда буд ва чунон воғнаамуд, ки худаш беғуноҳ аст. Мо ҳам ҳама ба ҳамин ақида будем. Мардум аз ҳар тараф ҳазорон ариза ва дархостҳо ба номи Сталин менавиштанд ва аз вай бо илтиҷо хоҳиш мекарданд, ки он беғуноҳонро фармояд, ки озод кунанд.

Ин асрор фақат пас аз анҷумани бистуми Ҷумҳурии коммунистӣ, пас аз гуфтори Никита Сергеевич Хрущёв равшан гашт, ки боиси ин зулму куштор бевосита худ Сталин будааст. Ин даҳшат ва хунхӯрии вай оҳиста-оҳиста дар рӯзҳои пас аз соли 1985 ба воситаи матубот равшантар гардид.

Сталин маҳз барои тарсонидани халқ, тарсонидани гирду атрофиёнаш ба ин даҳшат даст задааст. Вай ҳокими мутлақ шудан мехостааст, мисли Чингиз, мисли дигар золимони гузашта! Вай ҳатто наздиктарин одамҳои худро кушта, нобуд карда, ба дили дигарон даҳшат, воҳима андохта аст. Касе аз фармони вай як сари мӯе гардан тофта наметавонист. Мекушт ва бераҳмона несту нобуд мекард. Меғӯянд, ки вай ин таълимро аз Ленин гирифтааст. Гӯё Ленин ҳам дар аввали инқилоб ҳамин тавр куштор кардааст. Сталин – турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро, даҳ баробари устодаш одам кушта, ба дили халқ воҳима ва ҳарос андохтааст. Мардум аз тарс дар танҳойӣ ҳам Сталиро дуо мекарданд ва ба Сталин сано мехонданд. Ҳама гумон доштанд, ки боиси зулму, ҳабсу таъбида марги мардум дигаронанд – Ежов, Бериа ва ғайра – на Сталин.

Соли 1937-ро соли бехосият, соли бадбахтии мардум медонистанд. Ин соли наҳсро ҳама дуои бад мекарданд ва ба онҳое, ки ин солро барои мардум наҳсу фалокатовар кардаанд, аҷалу марг мехостанд. Дар ҳақиқат гуноҳ ба сол, ба рақам ва омади он нест, гуноҳ ба онҳое мебошад, ки амали фалокатовари худро дар ҳамин сол тезониданд, дар ҳамин сол бо даҳшати каснадида ва гӯшнашунида ба сари миллионҳо беғуноҳон борони аҷал ва маргро рехтанд.

Даҳшату фалокат оилаи моро ҳам фаро гирифт. Барои он ки таърихи зиндагонии ман дар ин солҳо равшан ва аён гардад, барои он ки мардум боиси бадбахтӣ ва азобу уқубати дар хонадони мо рухдодаро дуруст бифаҳманд, лозим донистам, ки ҳар чӣ аз он солҳои фалокатовар дар хотир мондааст, дар ин ҷо бинависам.

Одам ва аҳволи рӯҳияи он аҷоиб сохта шудааст. Бадбахтӣ ва рӯзҳои сиёҳи зиндагӣ бо гузаштани вақт, фаромӯш мешаванд. Бисёр кам воқеъ мегардад, ки кас дар

шабҳои беҳобӣ ғаму ғуссаи гузаштаре ба ёд орад. Ин албатта аз як ҷиҳат хуб аст, ки одам азоби дидагии худро дар ҳаёлаш такрор карда азоб намекашад. Лекин баъзе як воқеаҳо ва ҳодисаҳои дар зиндагӣ воқеъ мегарданд, баъзе як бадбахтӣ ва фалокатҳо рух медиҳанд, ки одам як умр аз хотир фаромӯш намекунад; агар ба хотир биёянд, беихтиёр ҳамин мисраҳои Бедили бузургро такрор мекунем:

Эй фаромӯши кучой, то ба фарёдам расӣ,

Боз аҳволи дили гампарварам омад ба ёд!

Дар ёдам ҳаст, ки дар аввалҳои моҳи августи соли 1937 барои табобат (ман ба бемории сил гирифтӣ будам) ва дам гирифтӣ ба табобатгоҳи Шаҳристон, ки бо қимиз муолиҷа мекарданд, сафар кардам. Дар он вақт ман ҷавони бистуҳафтсола будам. Дилам аз умеду орзуҳо мамлу буд. Ба дунё некбиниона ва хурсандона нигоҳ мекардам. Дар дил ба ҳеч касе, на ба хешу таборон ва на ба ёру дӯстон ва на ба нависандагон, ки ҳамқалам ва ҳамкори ман буданд, кинае, гумони баде, душмание надоштам. Содда будам, ҳамаро, ҳар касеро ки ба ман муомилаи хуш мекард, дӯсти наздик ҳисоб мекардам. Намедонистам, ки одамҳо гуногун мешудаанд. Баъзе одамҳо ба дидан мисли малоика намоянд ҳам, дар асл аз шайтон ҳам бадтар мешудаанд. Дар ёдам ҳаст, ки шодравон Сирус борҳо мегуфт: «Ҷони одам тухми мург нест, ки дар офтоб дид!» Бале, одамонро, «дӯстон»-ро аз ҳамдигар фарқ кардан, рангӯрои ҳақиқии онҳоро дида, доништан мушкӣ аст; хусусан барои ман, ки дар он дам на таҷрибаи зиндагӣ доштам на шайтанат ва хушёрӣ...

Ҳамроҳи шодравон Суҳайли Чавҳаризода бо поезд ба стансияи Хавос расидем. Бо роҳбарии Суҳайлӣ ба фойтуне бор шуда ба сӯи Уротеппа равон гаштем. Суҳайлӣ, алҳақ одами софдил, бегараз, камтар бечуръат бошад ҳам худро

далер нишон меодогаї, меҳмоннавоз ва меҳрубон буд. За-не доштанд, ки фақира, бемурод ва хеле оддї. Худи Суҳайлї одамаки майда, қадпаст, харобак ва хеле наҳиф буданд. Духтаре пайдо карданд ва номи ӯро Муҳаббат гузоштанд. Ҳама меҳру муҳаббати худро ба ин духтар доданд. Муҳаббат нағз хонд, ба воя расид ва шавҳари хубе кард, ба Суҳайлї набераҳо овард ва ҳоло чароғи падару модарро равшан карда гаштааст.

Дар бораи Суҳайлї дар байни мардум ҳаҷвия ва латифаҳои бисёре паҳн шудагї, лекин бисёрии он игрок аст, ё дурӯғ! Дар асл Суҳайлї, ки одами содда, аз шайтанат дур буданд, дар зиндагї баъзе корҳои соддалавҳона мекарданд, ки одамҳо он соддагїҳоро бо муболиға дар байни худ паҳн карда, латифаҳои бисёре ба майдон оварда буданд. Масалан Боқї Раҳимзода мегуфт, ки ӯро аз тарафи Иттифоқи нависандагон ба Суҳайлї кафил кардаанд, ки дарси сиёсї ва иҷтимої диҳад, он касро аз таърихи халқ ва партия бохабар кунад. Боқї ҳам бо мамнунїят бо он кас дарс мегузаштааст. Боре гуфта аст, ки ҷамъияти капиталистї нисбат ба ҷамъияти феодалї пешқадам ва прогрессивї буд, ҷамъиятро ба сўи тараққї пеш бурд. Суҳайлї ҳамин ки ин суханро мешунаванд, дар зери лаб табассум мекунанду зуд ба назди Турсунзода мераванд, меӯянд, ки шумо киро ба ман роҳбари сиёсї карда мондед?! Охир, Боқї ҷамъияти капиталистиро пешқадам ва прогрессивї гуфт. Ин чї маъно дорад?! Мирзо Турсунзода ба зўр Суҳайлиро қаноатманд кардаанд, ки ин маъно баде надорад ва он кас хотирҷамъ бошанд... Ин воқеа шудагї, ё не, намедонам. Шояд ин ҳам аз ҳазлҳои Боқї бошад.

Суҳайлї фарзанди шоири бузург ва яке аз устодони назми мутааххирини замони гузашта – Ҷавҳарї Зуфархо-

ни Истаравшани мебошанд. Истеъдоди шеърӯ шоирӣ ба он кас мероси авлодист. Дар қоидаи шеърнависӣ, дар донишани вазну қофияву саҷъ устод буданд. Лекин аксари шеърҳояшон «қадимона», такрори образҳо ва гоя буд. Шеърҳояшонро бад гуфтан нашоёд, дар замони худашон ба харҷ мерафт, вале хубу аъло гуфтан ҳам нашоёд. Фикри бикр ҳам буд, бештар таърифу тавсифи замон, одамон ва комёбиҳо буданд. Шогирдҳо доштанд. Чунончӣ, Фарҳат, Ҳабиб Назаров ва дигарон. Мегуфтанд ки аз шогирдон Фарҳат истеъдод дорад ва аз рӯи меслиҳат пухта кор мекунад. Дар шеърҳояш хатои вазнӣ ва маъноӣ кам вомехуранд. Аммо Ҳабиб Назаров истеъдоди хуб надорад, лекин одами галақадаро ва ба худ ҷалбкунанда аст. Вазири адлия буд, баъд раиси суди олий шуд. Маро хурмат мекунад, ман ҳам мувофиқи он ўро дўст медорам ва шеърҳояшро ислоҳ карда медиҳам...

Ин Ҳабиб Назаров бо ман дўст буд ва ҳамкорӣ мекард. Боре, дар хонаи эҷодии «Переделкино» ҳамроҳ будем. Дар вақти сўҳбат ҳикояти Сафармахсум ном ҳамқишлоқии худро ба ман нақл кард. Бале, ҳаминро гўям, ки Ҳабиб қиссапардоз буд, нағз ҳикоя мегуфт, аз сўҳбаташ қанда намешудед. Ман ҳам ҳикоят (ҳаҷвия)-ҳои Сафар махсури шунида, гуфтам, ки чаро оид ба ин шахс ва латифаҳои ў романи наменависӣ? Гуфт ки худам наметавонам, биё ҳамроҳ кор кунем. Ман розӣ шудам. Вай дар 16 саҳифаи қоғазӣ блокнот баъзе латифаҳои Сафармахсумро навишта дод. Баъд, ман аз ин 16 саҳифа қоғазпораҳо як романи 16 ҷузъи ҷопӣ навиштам, ба мошинка ҷоп кунондам, Ҳабиб ягон ҳарфи дигар нанавиштааст. Пас, инро доништа як қисм рафиқон ба ман маслиҳат доданд, ки китобро бо имзон худам барорам. Инро ба Ҳабиб гуфтам, ба ту пули латифаҳоятро медиҳам, дар сарсухан номатро зикр меку-

нам, лекин ба муаллифӣ шарик намекунам. Ҳабиб доду фарёд кард, қавл додӣ, ба қавлат исто, гуфт. Ман оташин шуда гуфтам, ки ана ин 16 саҳифа коғазпораҳоятро гиру худат навис! Ман ин асарро чоп намекунам. Пас чизи тай-ёрро ба тоҷча партофта мондам. Ду сол гузашт. Убайд Раҷаб, ки муҳаррири маҷаллаи «Шарқи Сурх» буд, аз ман илтимос кард, ки романро чоп кунам. Улугзода ва Мирзо Турсунзода ба миён дароманд. Онҳо гуфтанд, ки ҳама услуби туро медонанд, майлаш чоп кун ва ҳафтад фоиз ҳаққи қаламро худат гир! Ҳабиб ба ин розӣ шуд. Роман ба маҷалла чоп шуд. Ҳабиб сӣ фоиз ҳаққи қаламро гирифта, қонеъ шуд. Аммо вақто ки китобро нашриёт чоп кард, давида рафта ними ҳаққи қаламро гирифт. Ман дигар гап назадам. Ба даст қалам гирифта қисми дуюми роман – «Сафармаҳсум дар Бухоро»-ро навиштам, то ки мардум донанд, ки роман аз нӯги қалами кӣ ба майдон омадааст.

Ман ин ҳамаро наменавиштам, лекин дар таърих ҳақиқат монад гуфтам!

Гап дар бораи Суҳайлӣ буд, қалам ба сӯи дигар рафта монд! Хуллас ки ман ба Суҳайлӣ ҳурмат ва эҳтиром доштам. Он кас ҳам маро дар қатори дигарон дӯст дошта меҳрубонӣ мекарданд. Суҳайлӣ дар синни 63-солагӣ (дар соли 1964) вафот карданд.

Бо Суҳайлӣ дар фойтун аз роҳи пурчангу ғубор ва аз байни дашти бедие ба сӯи Уротеппа мерафтем. Он вақтҳо ободонӣ фақат дар қарибихои Уротеппа сар мешуд. Хуллас ки дар ҳавои гарм, арақшорон, монда шуда ба Уротеппа, ба ҳавлии Суҳайлӣ расидем. Ҳамин дар хотирам ҳаст, ки Суҳайлӣ ба ман гуфтанд:

– Марҳамат карда, аз оби моҳӣ нагузидагӣ дасту рӯ шӯед!

Дар ҳавлии Суҳайлӣ як чашмаи оби шаффоф ва хунук

ҷӯшида мебаромад. Ман аз он об дасту рӯ шуста роҳат кардам ва дар сари дастурхони пурнозу неъматӣ Суҳайлӣ нишастам.

Дар ҳавлии Суҳайлӣ ду-се рӯз меҳмон будам. Як бегоҳӣ аз кино баргашта омада истода, дар роҳи калон автомобили боркашро дидам, ки дар болои он якчанд нафар нишатсаанд ва суханони онҳоро фаҳмидам, ки ба Шаҳристон мераванд. Пурсидам, ки ман ҳам ба онҳо шарик шавам, ба Шаҳристон, ба табобатхонаи қимиз мерасида бошам. Гуфтанд, ки марҳамат, мо ба ҳамон ҷо меравем. Пас аз ҳавлии Суҳайлӣ чамадончаи худро гирифтаму бо он кас (ҳарчанд ки ба истоданам тақозо мекарданд) хайру хуш карда, ба автомобили боркашӣ нишастам. Ҷавонҳое, ки ман ҳамроҳи онҳо будам, муаллимоне буданд, ки аз Ленинобод меомадаанд. Ҳама ҷавонҳои хуб ва боодоб буданд. Бо онҳо сӯҳбаткунон дар соати дуи шаб ба Қимизхона расидем. Моро ба хонаҳои «сиёҳ»-и қазоқӣ ҷо доданд. Он вақт дар табобатгоҳ иморати истиқоматӣ набуд. Рӯзи дигар пас аз муойинаи духтур ба табобату истироҳат сарк ардам...

Дар он табобатгоҳ хӯрокҳои бомаза ва рағанӣ, қимизи хуб ва аъло меоданд. Лекин на театру клуб буд, на кино буд. Фақат як радио буду дар ҳар ду-се рӯз газета меоварданд. Мо беморон пас аз хӯроки шом ба канори баландие, ки дар پاسи хонаҳои «сиёҳ» буд, мерафтем ва сӯҳбат карда менишастем. Дар поёни ин баландӣ дарёчае ҷорӣ буд ва дар он тарафи дарёча роҳи калони Душанбе-Ленинобод мегузашт. Ҳар мошинае, ки аз роҳ мегузашт диққати моро ҷалб мекард. Мо иштиёқманди дидани осори маданият будем. Пас аз як рӯз муҳаррири газетаи райони Нав омад, ки моро мешинохт. Дар ин ҷамъомадҳо аз ман илтимос кард, ин ҳикоя гуям. Ман ҳам нею-нестон накарда ба гуфтани ҳикоя ва саргузаштҳои аҷоиб сар кардам. Он вақтҳо

хофизаам хеле хуб кор мекард. «Чаҳор дарвеш»-ро аз ёд медонистам. Мардум аз ман хеле миннатдор буданд, ки як худам вазифаи кино ва театрро барои онҳо ба ҷо меовардам.

Рӯзе ҳамроҳи як муаллими ҷавон ба болои тепшаи бале, барои тамошои ғоре, ки дар болотари тепша буд, мебаромадам. Нохост, аз поён муҳаррири газетаи Нов маро ном гирифта ҷеғ зад ва гуфт, ки сабр кунам, вай ҳам бо мо ҳамроҳ меравад. Муаллими ҷавон ба ман бо диққат нигоҳ карда пурсид:

– Икромӣ мегӯянд, магар шумо Икромӣ ҳастед?

– Бале, ман Икромӣ ҳастам.

– Қадом Икромӣ? Наход ки Ҷалол Икромӣ бошед?

– Бале, Ҷалол Икромӣ ҳастам.

– Ҳамон нависанда?

– Ҳа, ҳамон нависанда!

– Э, шумо ҳам худамон барин будед-ку!

Муаллими ҷавон аз ҳайрат ва тааҷҷуб намедонист ки чӣ гӯяд.

– Ҳа, ман чӣ хел мешудам? Дев барин? Малоика барин?

– Не, ман Ҷалол Икромиро як одами калон, ришдор ва босавлат мепиндоштам...

Бале, ҳамаи мо нависандаи дӯстдори худро ҳамин тавр, як шахси фавкулудда, аз худамон зиёдтар, бузургтар ва тавонотар мепиндорем. Он вақт ман ҳанӯз асарҳои калони худро наофарида бошам ҳам, хонанда аллакай маро шинохта ва писандида будааст.

Ҳамин тавр, дар табобатҳои Қимиз, дар Шаҳристон ҳушу хурсанд гашта будам, ки ногоҳ дар газетаҳо ҳодиса, воқеаҳои ҳузнангез ва даҳшатоварро хондам. Дар Душанбе, гӯё органҳои НКВД ташкилотҳои зидди шӯравӣ ва душманони халқро ёфта бошанд. Ширинов ном раиси су-

ди оӣ, Шоҳтемуrow, ки раиси Шӯрои Оӣ буд ва Чинор Имомов, ки котиби СеКа буд ва боз чандин касони дигар фош гаштаанд ва ҳар рӯз дар бораи онҳо радио ва рӯзномаҳо хабарҳои даҳшатовар мерасонданд.

«Беморон» ҳайрон буданд. Баъзе бовар мекарданд, ки ин хабарҳо рост аст ва дар ҳақиқат номбаршудагон душманони халқанд. Баъзе дигарҳо – аксарият – бовар намекарданд. Шоҳтемуrow ва Чинор Имомов, ки роҳбарони ҷонсупори ҷумҳурият буданд, ба ин тавр ҳақорат ва носазо муносиб нестанд, меғуфтанд. Баъзеҳо ба тарсу ҳарос афтоданд, ҳатто баъзеҳо пеш аз муддат чизу-чораҳоро гундошта, баромада рафтанд. Ман хеле ғамгин шуда бошам ҳам натарсидам ва аз худ ҳеҷ гумоне надоштам, ки он бадбахтиҳо, ки ба сари Шоҳтемуrow ва дигарон омадааст, ба сари ман ҳам меояд. Дар ин ҷо як банд мухаммаси Ҳоқонӣ ба ёдам омад, ки аз номи иблис навишта буд: Иблис дар осмон муаллими малоикаҳо будааст ва меғӯяд:

Будам бад-он таҷаммулу ҷоҳу ҳашам басе,

Рӯзе ба ариш чашим фикандам ба боисе,

Дидам ба чашми сир, ки ба хатти муқаддасе,

Бар лавҳи зар навишта, ронда шавад касе,

Кардам гумон зи ҳар касу аз худ гумон набуд.

Ман Иблис набошам ҳам, муаллими малакут набошам ҳам, газетаҳоро хонда истода, хабарҳои радиоро шунида истода, ҳеҷ гумон намекардам, ки он бадбахтиҳо ба сари ман ҳам меояд. Охир ман ҷавон будам, дар айни ҷӯшу хурӯши зиндагӣ, дар айни равнақи эҷодӣ будам. Дар кори худ, дар эҷодиётам ҳам ҳеҷ хатое, ҳеҷ саҳве намедидам. Ин аз як тараф, аз тарафи дигар ман ба партия, ба ҳукумати «адолатпеша»-и Шӯравӣ, хусусан ба органҳои он НКВД боварии том доштам, ки ин орган ҳеҷ саҳву хатое ва беадолатие намекунад. Пеш аз ба ҳабс гирифтани касе, пеш аз айбдор

кардани шахс чандин фурсат тадқиқ мебарад, материал чамъ мекунад ва пас аз он ки ҳеҷ шубҳае ба гунаҳгории кас намонд, баъд онро ба даст мегирад, Маро ин орган ягон бор ба зери шубҳа (гӯё) нагирифта буд, ягон бор ҷеғ назада буд, чизе напурсида буд. Пас маълум, ки ман гуноҳе, айбе надорам! (Аҷаб соддагӣ!)

Ин фикру андешаҳо маро ва дигаронро хеле бесаранҷом кард. Дар ҳақиқат дигар табобат ва қимизхӯрӣ фоида надошт. Шабнишиниҳо, сӯхбатҳо тамом шуданд. Дар ҳамин чамъияти хурди мо аллакай мардум ҳарфикра ва ҳаргумона шуданд. Дар ин байн муддати табobati ман ба охир расид ва бору бунаҳоро баста ба роҳ баромадам. Рост ба Тошканд рафтам. Дар Тошканд хоҳарам Матлуба бо шавҳару фарзандонаш истиқомат мекард. Шавҳараш Мирзоого дар вазорати хоҷагии қишлоқ кор мекард ва котиби ташкилоти партиявии он ҷо буд. Мирзоого аслан озарбойҷонӣ буда, дар Бухоро калон шудагӣ ва дар Бухоро бо Матлуба шинос шуда, зану шавҳар шудагӣ. Одами бад набуд. Ҷиддӣ, камгап ва меҳрубон буд. Зану фарзандонашро дӯст медошт. Аз онҳо чаҳор духтар монд: Алмос, Фирӯза, Сӯлмас, Зумрад. Мирзоого дар аввали солҳои ҳафтад аз дунё чашм пӯшид.

Хоҳарам Матлуба аз модарандари калонӣ, ки мо он касро Ояи калонӣ мегуфтем ва дар боло дар ҳақи он кас муфассал маълумот ҳаст, таваллуд шудагӣ. Ояи калонӣ ду духтар (хурдӣ – Вориса, ки пас аз вафоти падар ба дунё омада буд) ва як писар дошт. Писарашон – додарам Зайниддин ҷавони барное буд, боақлу зебову меҳрубон; дар айни навҷавониаш ба ҷанг рафта набуд шуд. Матлуба – духтари бисёр боақл, меҳрубон ва хушмеҳр буд. Афсӯс, ки ба касалии сил гирифтोर шуда, дар солҳои панҷоҳ аз дунё чашм пӯшид...

Инак, аз Шахристон омада ба хонаи Матлуба фуromaдам. Дар ин ҷо гапхое шунидам, ки мӯҳои баданам рост хестанд. Амакам – Аминҷонмахсумро ҳабс кардаанд; Аҳмадҷонмахсум (Ҳамдӣ)-ро ҳабс кардаанд, Акмал Икромов ва Файзулло Хоҷаевро бо элу авлодашон ҳабс кардаанд ва ғайра ва ҳоказо... Ака Шарифхон – амакбаччаи ман, ки яке аз беҳтарин авлоди мо буданд, дӯст ва ғамхори мо буданд, аз Бухоро саргурез гашта ба Тошканд омада буданд ва дар кучое таҳсил мекарданд. Ман он касро чустуҷӯ карда ёфтам ва дар кӯча, дар болои хараке нишаста сӯхбат кардем. Фикри он кас хеле бадбинона буд. Дар мамлакат даҳшат ҳукмрон гашт, гуфтанд.

– Шумо ҳам, укаҷон, дар бораи худатон фикр кунед, то тавонед, ба ягон ҷои дур равед!

Аммо ҳамаи ин ҳодисаҳо, ҳамаи ин мочароҳо, ҳамаи ин панду насиҳат ва маслиҳатҳо ба ман саҳт таъсир намекарданд. Аввалаш ин ки ман аз худам дилпур будам; сониян ин ки ман камбизоат, зану фарзанду аҳли байтро монда ба кучо ҳам мерафтам! Ҷавони камтаҷриба ва содаи маҳз будам. Бинобар он пас аз ду-се рӯз аз Тошканд ба Душанбе раҳсупор гаштам. Дар Душанбе аҳли байти худро сиҳат, саломат ёфтам. Замира – духтари калонӣ 4-5 сола шуда буд; Ҷонон – писарам як сола буд. Аммапоишпо (модарарӯс) ва Саодат (занам) сиҳат ва саломат буданд, вале дар ҳаяҷон ва хавфу ҳарос буданд, аз сари ман метарсиданд. Амма-поишпо мегуфтанд:

– Писарам, аз мо парвоя накумед, аз худатон бохабар бошед! Ҳамаро гирифта, ҳабс карда истодаанд. Беҳтар ки саратонро гирифта, ба ягон ҷо равед, гурезед! Муҳаммадҷон Раҳимӣ гурехта рафтааст, ҷонашро халос кардааст.

– Ман ба кучо мерафтам?! – ҷавоб меодам. – Барои чӣ

ҳам мегурехтаас? Ман ҳеҷ гуноҳе надорам, ки маро ҳабс кунанд.

– Замонаҳо ҳодис!

Бале, ҳодис будани замонаро одамони ботаҷриба ва калонсол, одамони пухта ва доно зуд фаҳмида гирифтанд. Масалан М.Раҳимӣ (ки зану фарзанд надоштанд), пули нақдашонро аз касса гирифта, дар як шаб ғайб заданд ва касе намедонист, ки ба кучо рафтанд. Баъд маълум шуд, ки ба Ленингирод, ба яке аз шахрчаҳои атрофи он рафта, ба хонаи як зани коргари бешавҳар истиқомат кардаанд. Пас, аз он зан фарзанде ба вучуд омаду ҳоло дар қайди ҳаёт аст. Худашон пас аз гузаштани даҳшат ба Душанбе баргаштанд ва занашон ҳам аз қафояшон омад.

Боз меӯянд, ки яҳудӣ мардаке, ки аз худаш хавф доштааст, дар як ҷомадон чизҳои заруриро баста, тайёр карда мондааст ва ба занаш таъйин кардааст, ки шабона ҳар касе, ки аз органҳо омада маро суроғ кунанд, нестанд, ба командировка рафтагӣ гӯй. Шабе ки ба гирифтани ӯ меоянд, мардак ҷомадонро гирифта, аз дари поёни ҳавлӣ баромада рост ба вокзал меравад ва ба поезд савор шуда ба Самарқанд, ба назди хешони худ сафар мекунад ва аз даҳшат халос мешавад.

Агар ман ҳам ақл медоштам ва пул медоштам ва аз Тошканд ба Гиждувон барин ҷо рафта меистодам, ҳеҷ боке набуд. Аммо ин нашуд.

– Ҳеҷ боке не, - гуфтам ба аҳлу аёлам ва осуда гаштан гирифтам.

Ду рӯз пас аз ба Душанбе ворид шудани ман (ин дар сентябри 1937 буд) дар рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» як мақолаи калоне чоп шуд, ки дар он як қатор нависанда ва зиёиёни онрӯзаро муттаҳам карда, душмани халқ эълон намуда буданд. Дар рӯйихати онҳо Ҳаким Карим, Ғанӣ ва

Рашид Абдуллоҳо, падари онҳо – Абдуллоҷон-ака, Алихуш, Обид Исмаїл, Азизӣ, Мирзозода, Расули, Бектош, Ҳаким Қосимов ва Ҷалол Икромӣ буданд. Ин номбаршудагон гӯё душманони ашади халқ буда, ба рӯяшон ниқоб кашида, ҳамеша бар зидди партия ва ҳукумати Шӯроӣ кор мебуданд, миллатчи ва хоин буданд... Ҳоло дуруст дар хотирам намондааст, ки дар он мақола боз чӣ тӯҳмат ва бӯхтонҳо қатор шуда буд. Мирзо Турсунзода ва Раҳим Ҷалил, ки дӯсти қарин, ҳамсӯҳбат, ҳамқалам ва бо ман мисли бародар ва ҳешу табор буданд; ҳамроҳ дар як бино истиқомат доштем, ҳамроҳ кор мекардем, ҳамроҳ мегаштем ва ман онҳоро аз ҷон беҳтар медонистам ва аз онҳо дар дилам асрори пӯшидае набуд, моро тарафдорӣ накарданд? Чаро беҳтарин рафиқони дилсӯз ва содиқи худро ҳимоя накарданд? Тӯҳматзада карданд? Намедонам! Мумкин аз тарси ҷони худашон. Худро софу беғаш нишон додани шудаанд, замона ҳаминтавр буд.

Он вақтҳо одат ва қонун шуда буд, ки пас аз ба газета номбар шудан, душмани халқ эълон шудан, ҳамон шаб, ё шаби дигар дар автомобил сиёҳпӯшон меомаданду бечораи беғуноҳро дошта гирифта мебуданд ва аз ҳамаи саодати дунё, аз зану фарзанд, аз ҳешу табор, аз озодӣ маҳрум мекарданд.

Лаънат ба он душманони ҳақиқии мардум! Лаънат ба он рӯзи сиёҳ, ки ба девҳо, ба албастиҳо ва одамхӯрон имконият дода буд! Лаънат ба он касон, ки ба девони одамхӯр ёрӣ медоданд, кафи пой хунолуди онҳоро лесида, дӯстони худ ҳамнишинони худро ба доми аҷал тела медоданд.

Он рӯзҳо рӯзномаҳо барои мардум балои ҷон буданд. Ҳар рӯз дар баробари ба фуруш баромадани рӯзномаҳо ва ба дасти обуначиён расидани онҳо, дар хонумонҳо нолаю фиғон баланд мешуд. Мардум аз дасти ин иғвогарони фа-

локатовар, аз дасти ин «нависанда»-гони марғу ачал, аз дасти ин душманони ҳақиқии халқ ба ҷон расида буданд. НКВД-будагон – ин ҷаллодони хунхӯр ва полисони Сталин аз ин хабаркашон, аз ин бӯхтончиён, аз ин нокасон хуб истифода мебуданд. Ин разилон ҳам ба рӯзномаҳо менавиштанд, ҳам саҳифаҳоро сиёҳ карда, бурда ба дасти ҷаллодони НКВД месупурданд. Ҳар шаб менавиштанд, ба дӯстон, ба ҳамнишинон, ҳамкорон ва ҳатто ба ҳешу таборони худ бӯхтон мекарданд ва рӯз, ки шуд, ё ба рӯзнома, ё ба сӯи бинои тирафои НКВД медаванд.

Ман дар ин дафтари хотираи худам бе ҳеҷ рӯю хотир, бе ҳеҷ тарсу бим, бе ҳеҷ рӯпӯшӣ – рӯйрост менависам. Бигузур авлоди ман, авлоди оянда аз бадкирдории ҳамзамонони ман бохабар шаванд ва саргузашти маро фаҳмида, аз худашон хушёр бошанд, ба ҳама ва ба ҳар кас бовар накунад.

Дар ҳамон солҳои 1937-1938 А. Пиримқулов ном касе, ки аз Ургут буд, дар идораи рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» кор мекард, дасту остин барзада, ба хабаркашӣ, ба иғвою бӯхтон ва разолат сар карда буд. Аз кирдори худ ҳамаро тарсонда, дар ҷои кораш «обрӯю эътибор» пайдо кард; пул, гонорарҳои калон ва мансабу манзалаат ба даст овард. Ҳар рӯз саҳифа-саҳифа мақолаҳо навишта ба рӯзнома ҷоп мекард; одамони бисёреро, одамони бегуноҳ, одамони садоқатманд, одамони ҷонфидои ҳукумат ва халқро тӯҳмат мезад, сиёҳ мекард ва бо неши қалами захрбораш ба сӯи ҳабсу таъбид, ба сӯи аҷал тела меод. Ҳамин Пиримқулов қариб ду саҳифаи «Тоҷикистони Сурх»-ро пур карда, бар зидди устод Айни мақола навишта буд. Айниро душмани халқ, ҷадид, аксулинқилобчӣ, миллатчӣ ва боз намедонам чӣҳо номид. Дар натиҷа асарҳои устод Айниро дар майдонҳо тӯб карда сӯхтанд, аз

фурӯш бардоштад ва дар китобхонаҳо аз хондан манъ карданд. Пиримқулов албатта, танҳо устод Айниро муттаҳам намекард; дар қатори устод Айни бисёр касонро, аз ҷумла маро ҳам тӯҳматзада кард. Ин шахси лаин ва хонин, он нокас ва беҳаё то дами мурданаши дар идораи рӯзномаҳо кор кард ва одамҳо аз вай метарсиданд. Зани ҷавонаши мурд, писараш мурд, аммо вай парвое накард, боз зан гирифт. Хайрият ки аҷал ва марги боинсоф ин ҳайвони хунхӯрро аз ҳаёт ва нобакорӣ маҳрум гардонид.

Шахсони дигаре буданд, ки аз байни «зиёиён» дасту остин барзада, ба тӯҳмату иғво сар карда, бисёр равшанфикрон ва олимонро нест карданд. Ман ҳамон вақтҳо бо Абдурахмон Бухоризода шинос шудам. Ин мардаки самарқандӣ қариб дар як вақт бо мо ба Душанбе омада буд ва дар вазорати маориф кор мекард, муаллимӣ мекард. Дар хонаи стандарти, ки барои мо вазорати маориф сохта буд, Бухоризода ҳам хона гирифт ва бо зани зебо ва паричехраи худ истиқомат мекард ва ҳамсоии бад набуд; шӯҳ, овозбалад ва каме дағалу бебок буд, вале ба мо ҳеҷ зарару зиёне намерасонид. Баракс, ба давраҳоямон иштирок мекард, моро ба хонаи худ хабар мекард ва ҳоказо.

Дар соли 1931 буд, магар ки зани зебои вай дар вақти таваллуд аз ҷаҳон ҷашм пушид. Ин фоҷиа ҳамаи моро малӯл ва ғамгин кард. Лекин одамоне мегуфтанд, ки Бухоризода бо занаш муомилаи бад мекард, ҳатто мезад, азоб меод. Келинчаи паричехра мурду халос шуд, мегуфтанд; аммо инро мо дуруст наметонистем. Пас, Бухоризода зани дигар гирифт, аз ин занаш гӯё, фарзанд дид. Лекин боре ба Ленинград (гӯё вай дар он ҷо мехонд) занашро бурда, чанд гоҳ нигоҳ медорад, пас ба Душанбе узот мекунад. Занаш дар роҳ нохост бемор шуда мемирад. Бухоризода ин дафъа зани рус мегирад, аз вай як духтар шуд, ки ҳоло ба ӯ

Азимҷон, писари Содиқ-бек Аминов хонадор шудааст.

Ман бо Бухоризода то дами вафоташон ошно ва салому алейк будем. Шахсан аз вай бадиё надидаам. Вай дар солҳои охири ҳаёташ хонанишин буд. Вале пеш аз он дар университет дарс медод. Аслан худааш муаллими ҳисоб ва риёзиёт бошад ҳам, намедонам, баъд забондон ва муаллими забон шуда монд. Дар ин муддат, яъне баъд аз гузаштани солҳои сиёҳи зулми Сталин, Бухоризода хеле хомӯш ва номурод шуда монд. Бо одамҳо муомилаи хуб мекард ва гӯё, аз он кирдори бади худ тавба карда буд.

Боре ба ман телефон карда, аз эҷодиёти худ чизҳои аҷоибро гуфт. Азбаски вай риёзиёт ва ҳисобро медонист, аз илми раёзиёти қадим ҳам каме бохабар буд ва «Абҷад»-ро медонист, инак бо ҳамин ҳисоби абҷад чандин таърихҳоро гуфтааст:

*Чашни шастсолағӣ дар абҷади ман
«Духтари оташ»-и Чалол омад (1960)*

*Чалол Икромӣ меарзад ба қадру қимати Айнӣ
Ба миқдори Чалол андешу зам кун қимати «Шодӣ».*

*Бухоризода байти армуғони дӯстӣ бинвишт,
Муаммо нест ин таърихи базми ҳафтадаш.*

*Чалолу Шодӣ ҳамраҳ бар,
(Ҳам раҳбар) ба базми чашни ҳафтадаш*

*Ту медонӣ чаро Айнӣ мо саркардаи илм аст,
Чаро ин ки дар абҷад «илм»-у «Айнӣ» ҳамқатор омад.*

Ҳамон соли 1937 Сотим Улуғзода ҳам ба газетаи «Тоҷикистони Сурх» як мақолаи калони пууровоза навиш-

таанд. Ин мақоларо ман пас аз ҳабс баромаданам хондам. Дар ин мақола дар қатори дигарон маро ҳам «душмани халқ» эълон карда, тӯхмату бӯхтон задаанд. Мақолаи Улуғзода аз дигар мақолаҳо бо ин фарқ мекард, ки ин кас, гӯё бо «тадқиқи адабӣ» ва бо «факт», «олимона» навиштаанд. Асарҳои маро «тадқиқ» карда, рӯйрост бӯхтон задаанд. Улуғзода дар мақолааш повести «Тирмор»-и маро мисол меорад ва мегӯяд, ки гӯё ман қасдан образҳои манфиро пурзӯр ва боқувват нишон дода, образҳои мусбатро суст ва нофаъол нишон дода бошам. Гӯё ман қасдан ба духтари худам номи Замираро, номи яке аз қаҳрамонони манфии повести «Тирмор»-ро монда, орзу мекарда бошам, ки духтарам ҳам мисли ҳамон Замира шавад!? Ин сафсатаҳоро хонда, ба назди Улуғзода рафтам, гуфтам ки чаро ин тавр гуфтед? Чаро суханонеро навиштед, ки ҳеҷ ба ақл рост намеояд. Охир, кадом падар мехоҳад, ки фарзандаш образи манфиро ба худаш гирад?.. Ба ин эродҳои ман ҷавоб дод, ки агар ҳамин тавр нанависам, маро ҳам ҳабс мекарданд, шароит хеле танг ва нобоб буд... Ба ин ҷавоби вай гуфтам, ки наҳод барои ҳабс нашуданатон каси бегуноҳи дигарро ба ҷоҳи марг тела медиҳед?!

Албатта ба ин суханони ҳаққонӣ ҷавобе набуд ва чӣ ҳам гуфта метавонист?!

Солҳо гузашт. Ман чи тавре ки пеш аз ҳабс шуданам будам, ҳамон тавр мондам, муомилаи дӯстии худро нақандам. Лекин тақдир ва ҳаёт кори худро кард. Зани Улуғзода – Клавдия, ки ҳамон солҳо баробари шавҳараш хабаркашӣ ва бадҳоҳии мардумро мекард, ҳар рӯз ба НКВД рафта, бо Гаритский (муфаттиши корҳои мо) сӯҳбат мекард ва моро бад карда нишон медод, ҷавонмарг шуд, ба муродаш нарасида, бо дарди саратон аз дунё ҷашм пушид. Баъд писари вай – Азиз ба хориҷа, табааи Англия гашт. Дар натиҷа

аз болои Сотим Улуғзода кор кушода, масъалаи «ба партия мондан» ё намондани ўро муҳокима карданд. Дар бюрои ташкилоти партияи иттифоқи нависандагон ҳама бо як овоз «Улуғзода аз партия хориҷ карда шавад» гуфта қарор бароварданд. Аз М.Турсунзода сард карда, Миршакар, Левин ва дигарон ба ин қарор даст монданд.

Ҳамон рӯз Левин (котиби ташкилоти партия) маро ба наздаш ҳеҷ зада гуфт, ки мо дар бюро қарор додем, ки Улуғзода аз партия хориҷ карда шавад, ту ҳам дар маҷлиси умумӣ қарори моро дастгирӣ кун! Ман гуфтам, ки ин чӣ суҳан аст! Ту ба ман фармон медиҳӣ, ё маслиҳат? Ман худам медонам, ки чӣ гӯям.

Дар маҷлис Турсунзода, Миршакар, Юсуф Ақобир, Левин ва дигарон бар зидди Сотим Улуғзода суҳанҳои саҳт гуфта, ўро муттаҳам карданд. Навбат ба ман расид. Ман гуфтам, ки ҳеҷ гоҳ барои падар писарро ва барои писар падарро намекушанд. Аз партия хориҷ кардан – ин куштани одам аст. Дар ҳақиқат ба тарбияи бади писараш Улуғзода айбдор аст, вале бо ин гуноҳ мо ўро набояд чунин ҷазои саҳт диҳем. Таклиф мекунам, ки виговори саҳт дода, ба дафтари қайдаш нависанд!

Ин таклифро шодравон Сирус, Одинаев ва боз намедонам киҳо тарафдорӣ карда, суҳан гуфтанд.

Вақто ки ба овоз монданд ба таклифи ман 12 кас ва ба таклифи Бюро 11 кас овоз дод. Бо ҳамин таклифи мо гузашт. Пас аз ҳамин Улуғзода гӯё гуфта бошад, ки дигар агар сад кас омада аз Иқромӣ ғайбат кунанд, ман бовар намекунам ва дӯстии худро намеканам. Бале, медонам ки ин суҳанҳо дар вақти тангӣ ва рӯзи саҳт гуфта шудааст. Аммо инро бубинед, ки дар яке аз рӯзҳои моҳи октябри соли 1989, бегоҳӣ Улуғзода ба хонаи мо омада, на салом, на аҳволпурсӣ, гуфт ки ин роҳи навро шумо ҳаракат карда

бандондед, кори хуб накардед! Ман гуфтам ки на танҳо, балки ҳама мардуми қишлоқи Шараф ва комиссияи ҳукумати ин корро карданд. Аммо Улуғзода бо дӯғу ҷазаба маро таъна кардан гирифт. Ман ҳам оташин шудам ва ба якдигар гапҳои саҳт гуфтем.

Боз, вақто ки ман (дар с.1989) барои мошинаталабӣ ҳамроҳи раиси кумитаи маҳаллӣ – Убайд Раҷаб ба назди М.Икромов – раиси шӯрои шаҳр рафтам, вай гила карда гуфт, ки Улуғзода ба назди президент Қ.Маҳкамов рафта, шикоят карда гуфтаанд, ки М.Икромов ба хеши худаш (!) Ҷалол Икромӣ мошинаи «Волга» медиҳаду ба ман намедиҳад. Ман ин суҳанро шунида аз Улуғзода хеле хафа шудам.

Гап дар бораи маҷлиси ташкилоти партияти Иттифоқи нависандагон мерафт. Бале, қарори мо дар бораи аз партияти хат назадани Улуғзода, ба ӯ рӯҳ бахшид ва гӯё вай дониш, ки кӣ одам асту кӣ ноодам. Аммо комитети ноҳиявии партияти қарори маҷлиси моро фасх карда, Улуғзодаро аз партияти хориҷ кард. Ин қарорро дар бюрои Комитети марказӣ ҳам тасдиқ карда, аз Улуғзода дафтарчаи аъзогии партиятиро боз гирифтанду ӯ зиёда аз ҳафта сола бепартияти буд. Ниҳоят бо ташаббуси нависандагони машҳур Расул Ғамзат, Марков ва дигарон Улуғзодаро боз гашта ба сафи партияти (дар соли 1988) барқарор карданд.

Дар ҳамин қарибӣ (дар аввали феввали соли 1989), вақто ки пас аз солҳои бисёре аввалин бор дар маҷлиси партиятии мо Улуғзода иштирок кард, ман дар нутқи худ пеш аз ҳама ин ҳодисаро табрик кардам ва ба дӯстам Сотиқхон хайрият ва муваффақияти эҷодӣ хотам.

*Ҳеҷ кас монанди сӯзан дар ҷаҳон ҳиммат надошт,
Бо вуҷуди тангҷашмӣ пардапӯши олам аст.*

Дар соли 1937, пас аз ба ҳабс гирифта шудани ман, Дехотӣ ҳам мақолаи калоне навишта, гуфтааст, ки вай надониста бо душманони халқ ҳамхона ва ҳамтабақ шудааст. Икромӣ, ки писари қозӣ ва ҷияни қозикалони Бухорост, ҳеҷ гоҳ дӯсти ҳокимияти шӯро шуда наметавонист. Ман (Дехотӣ) ҳаминро дидаю дониста, ўро дӯст ва ҳамкори худ дониستم... водарег! водарег!..

Дар квартираи мо як хонаро Дехотӣ бо додараш – Абдушукур Пирмуҳаммадзода гирифта буд. Мо гӯё дӯст ва ҳамсои мувофиқ будем. Хусусан Абдушукур ҷавони бамаънӣ, раҳмдил ва баинсоф буд, Мисли дигарон тарсу, бадгуҳар ва бадкина набуд. Дехотӣ аз тарси ҷони худ мақола навишта, чандин рафқони бегуноҳ ва софу беғаши худро муттаҳам кардааст. Ин буд таъсири замона, одамон аз ҷони худ метарсанд.

Аҷобати кор дар ин ки Абдушукури бегуноҳ дар ҷанг ҳалок шуд. Тақдир хост, маззаи талхи ҷудой аз ҷону ҷигарро ба Абдусалом ҷашонад! Баъд падари Дехотӣ мурд; баъд ҳудаш дар синни панҷоҳу яксолагӣ, дар айни камолоташ захира гардид. Модараш ва хоҳаронаш мурданд. Аз ин оилаи калон тақрибан як ва ё ду кас боқӣ монду ҳалос! Дар ин ҷо чаро нагӯям:

Дидӣ ки хуни ноҳақи парвона шамъро,

Чандон амон надод, ки шабро саҳар кунад!

Бале, бисёрии онҳое ки дар ҳаққи ман ва бегуноҳони дигар хиёнат карданд, ҷазояшонро диданд.

Мирсаид Миршакар, ки ман барои нашъунамои эҷодии вай ёри аз дастам меомадагиро дода будам, ба гумон дар ҳаққи ман хиёнати сахте накардааст. Вале, вақте ки ман дар ҳабс будам, вай котиби иттифоқи нависандагон буд, зану бачаҳои маро аз бинои истиқомати Иттифоқ

берун карда, ба кӯча партофтааст. Занам – Саодат ҳайрону гирён ба кӯчаҳо давида, як сарпаноҳе, як хонаи иҷора кофтааст. Вале ба ҳар даре, ки равад, мепурсидаанд, ки то ҳоло дар кучо будед? Чаро он хонаро тарк кардед? Шавҳаратон дар кучост? Ба вай чӣ карданд? Ҳарчанд Саодат бардурӯғ бошад ҳам, шавҳарам мурдагӣ гӯяд, бовар намекардаанд. «Мо ба зани душмани халқ хонаи худро намедиҳем» ме-гуфтаанд. Дар ҳақиқат ҳам мардум метарсиданд. Авлоди он касе ки ҳабс шуда, номи «душмани халқ»-ро гирифта бошад, чун муртад буд. Мардум аз салом додан ба ин тавр қасон метарсиданд. Агар салом диҳанд, ба хонашон роҳ диҳанд, мумкин буд, худи онҳо ба тӯҳмат гирифтор шаванд.

Саодат сарсон шуда, ниҳоят дар кӯчаи Ленин, дар паси дӯкон ва ошхонаҳое, ки дар он вақт буд (ҳоло ба ҷои онҳо иморати сеқабатаи калоне сохта шудааст, ки дар поёни он дӯконҳо, идораи ақду никоҳ ва ғайра мавҷуд аст), ба ҳавлии Маҳмудовҳо (Муқаддас Маҳмудов – режиссёри Тоҷикфилм) меравад. Модари Муқаддас, ки зани бешавҳар буд (шавҳарашро дар соли 1933 ҳабс карда буданд) бо ду писараш дар ҳавличае истиқомат мекард. Дар он ҳавлӣ ба ғайр аз хонаи соҳиби он боз як хоначаи чизмонӣ будааст, ки модари Маҳмудов ба он Саодат ва фарзандони маро роҳ додааст. «Шавҳаратон ҳабс бошад ҳам, ман наметарсам, шавҳари худи ман ҳам ҳабс шудагӣ» гуфтааст. Саодат хурсанд шуда, зуд чизу-чораҳои андак боқӣ мондаи хонаро ба он хучра мекашонад ва аз як ғам халос мешавад...

Саодати ман он рӯзҳо ҳазор ғам доштааст: дарбадарӣ, рӯзгор, номи бади «зани душмани халқ», бепулӣ ва бебизоатӣ...

Ҳазор ғам ба дилам ҳаст, ин ғам аз ҳама бадтар,

Ки касе зи хешу зи бегона гамгусор надорам.

гуфтааст шоир. Дар ҳақиқат Саодати ман, оилаи ман он рӯзҳо гамгусоре надоштаанд. Ба болокорӣ ўро, Саодатро, ки дар китобхонаи ба номи Фирдавси кор мекард ва як андак маош мегирифт, рӯзе директор ҷеғ зада меғӯяд, ки «Шумо аз кор ронда шудед, мо зани душмани халқро ба кор монда наметавонем. Аз пагоҳ ба кор наоед!» Саодат гирён-гирён ба хона бармегардад, ки модараш (аммапошшо) ҳам гирифта нишастаанд. Саодат сабаб мепурсад. Меғӯянд, ки ман дар рӯи ҳавлӣ як шолчаро партофта нишаста будам, ки се нафар зани нависандагон омадаанду пурсиданд, ки «ба ҳамин ҷо омадетон?» Ман гуфтам, ки «шумо ҳай кунетон ба кучо равем?!» Баъд дар байн худ пичир-пичир карданду хандида, баромада рафтанд... Ба ҳамин рӯзи мо ҳам наместонанд. Илоҳо рӯзашон аз рӯзи мо ҳам бадтар шавад!»

Саодат ба модараш тасалли медиҳад, майлаш, ман хонаи дигар кофта меёбам, аз ин бадкирдорҳо дуртар меравем, гуфтааст. Модараш аз кор холи карда шудани Саодатро фаҳмида, пурсидааст:

– Туро аз кор бароварда бошанд, мо бо ҷи зиндагӣ мекунем?

Саодат гуфтааст ки:

– Ҳамаи он қизҳоеро, ки фуруҳта, пул карда будем, ба ҳамин рӯзамон ба кор меояд. То тамом шудани он пулҳо, худо подшоҳ!..

Як ҳамшаҳриамон, ки дар кассаи амонатӣ кор мекардааст, номаш Раҳматов будааст, ба Саодат як кулбаи бафурушмондашударо ёфта, хабар додааст. Он кулба, ки дар гузари «Интернатсионал», дар қафои стансияи ҳамонвақтаи апаратураи радио будааст, як хонача бо даҳлизаш ва айвон. Аз зери девори хона ҷӯи об мегузарад

ва хонаю даҳлиз пурнам. Вале сандали дорад, ҳамсоҳояш одамони бисёр нағз, мусалмонони Фарғона, инчунин як акамуллои бухорой, занашон «Пошшои Ҳарир» (хоҳари зани Раҳмон Ҳамидӣ) ҳастанд. Ин хона, хусусан ба аммаамон маъқул мешавад. Мегӯянд ки албатта он хонаро гирифтани лозим. Қарз мекунем, қавола мекунем, ба ҳар ҳол хонаи худамон мешавад ва аз ин ҳавлии номувофиқ мекуҷем.

Дар ин ҷо як чизро қайд карда гузаштан мехоҳам:

Ман дар бораи Ҷамшед Шанбезода нагуфтаам. Ин шахси помири буда, шоир, марди хушзеҳн, хушҳофиза, (аз Қоонӣ сад, саду бист сатр дostonҳоро аз ёд медонист) ва босалиқа буд. Аз Помир омаду бо мо – нависандагон улфат гирифт. Намедонам дар кучоҳо кор карду ниҳоят дар соли 1937, пас аз он ки ҳамаро гирифта ҳабс карданд, ўро, Шанбезодаро раиси шўрои шахр таъйин намуданд.

Инак, Саодат дар рӯзҳои оворагии худ, дар рӯзҳои хона кофта гаштанаш, як рӯз дар кўча додари Бобоҷонов (директори театри Лоҳутӣ)-ро мебинад. Вай дар бонки коммуналии кор мекард. Азбаски мо бо Бобоҷонов ва авлоди ў шинос будем, Саодатро дида аҳволпурсӣ мекунад. Саодат ҳам дарди дилашро мегӯяд, аз хона ҳай карданд, хонаи иҷора ёфта наметавонам, ҳайрону саргардон ҳастам, мегӯяд.

Ситамрасида ба ҳар кас дучор гардаду нолад – мегӯяд ҳазрати Бедил!

Сухани Саодатро шунида додари Бобоҷонов мегӯяд, ки бародарам дар ҳабс аст, акнун оилаи вай кўчида ба Тошканд меравад. Ҳавлии онҳо якҷанд хона дорад. Ман мехоҳам, ки ба он хона кўчам. Ду хонаи он ҳавли зиёдагӣ. Биёед, ман ба шумо нишон диҳам, агар маъқул шавад, ба он ҷо омадан мумкин, фақат бо иҷозатномаи шўрои

шаҳрӣ! Саодат меғӯяд, ки раиси шӯрои шаҳр ошнои худамон, шоир Шанбезода, нахост ки дар ин кор ба ман ёрӣ надиҳад.

Пас, дукаса рафта, ҳавлиро мебинанд. Ба Саодат хеле маъқул мешавад. Зуд ба шӯрои шаҳрӣ меравад, Шанбезода ӯро қабул мекунад. Саодат ба вай дарди дил карда, хона ёфтанастро меғӯяд. Шанбезода ваъда медиҳаду ҷои хона, адресро пурсида, навишта мегирад. Ба Саодат меғӯяд, ки шумо равед, ман худам бо ин кор машғул мешавам... Саодат пас аз ду рӯз рафта аз додари Бобоҷонов мепурсад, ки чӣ шуд, аз шӯрои шаҳр омаданд, рухсат доданд? Додари Бобоҷонов меғӯяд, ки шумо чӣ кор кардед. Корҳо расво шуд. Шанбезода омада хонаро дид ва онро (хонаро) ба як помирии худаш додааст.

Саодат гирия карда, маъюс шуда меравад... Ана ҳамин тавр, дар рӯзи дармондани оилаи ман Шанбезода «ёрӣ» дода аст.

Хайрият ки дар сари вақти онҳо аз Тошканд, курси муаллимиро тамом карда Сулаймонҷон Усмонов, ҷияни Саодат (писари хоҳараш) ба Душанбе меояд ва суроғу пай карда ба хонаи холааш мерасад. Меғӯяд ки гирия накунад, ғам нахуред, ман ҳастам, имрӯз не, пагоҳ он кас ҳам озод мешаванд. Ҳоло ман, ҳар чӣ ёриё, ки аз дастам ояд, аз шумо дарег намедорам. Ними пули хонаро медиҳам, худи ҳамин рӯз сӣ кило биринҷу як халта орд меорам.

Бале, Сулаймонҷони мо одами аҷоиб, одами боҳиммат, меҳрубон ва оличаноб буд. Падари Сулаймонҷон, писари амаки мулло Бурҳониддини қозикалон – Усмоноҳон маҳсум буд, ки ба хоҳари Саодат хонадор буд. ӯро дар аввали инқилоб бесуд ва бепурсиш, ба ҳукми трибунал парронда буданд. Чаро ин тавр карданд ва ин корро кӣ кард, ҳанӯз маълум не. Аз Усмоноҳон як писару як духтар (Ризвонҳон)

монданд. Ризвонхон пас аз вафоти модараш чанд гоҳ хонд, баъд дар магазин кор кард ва чанд шавҳар кард. Шавҳари аввалинаш Темурхон ном дошт, аз хешовандони падари Саодат буд. Аз онҳо ду духтар монд: Мунзира ва Башира. Мунзираро аз Бухоро мо гирифта овардем, Башира дар хурдсолӣ вафот кард. Мунзираро баъдтар ба писари оитӣ Асолатхон – Муҳаммадхон (писари Умархон, ки ӯ ҳам писари калонии қозикалон Бурҳониддин буд) ба занӣ додем. Ҳоло онҳо як писар – Ҷамол ва як духтар – Ҷамила доранд. Ризвонхон бошад бармаҳал бемор шуда вафот кард. Лекин Сулаймонхон хеле тандуруст ва бағайрат буд. Дар курсҳои муаллимтайёркунӣ хонд. Дар ноҳияҳои Тоҷикистон муаллим ва директори мактаб буд. Баъд ба Душанбе ба кор омад. Аз ҳамин ҷо ба ҷанг рафт ва дар соли 1943 аз ҷанг кангуз (касали рӯҳӣ) шуда баргашт. Ҷанг гоҳ забонаш дурӯст кор намекард ва бемор буд. Баъд ба Москва рафт, дар табобатхонаи академик Бурденко хобида табобат дид ва ҳуди Бурденко ӯро дида, табобат кардааст. Аз он ҷо баргашта, дар идораҳои савдо кор кард, муаллим буд, директори мактаб шуд, соҳиби писару духтарҳо гашт ва дар соли 1974, дар бемористони бемориҳои рӯҳӣ (дар Кӯктош) аз ҷаҳон ҷашм пӯшид. Ҷояш ҷаннат бошад, равонаш шод бошад!

Сулаймонхон марди оличаноб буд. Ба касе ғараз ва кинае надошт, ба ҳама меҳрубон ва ғамхор буд. Афсӯс, ки дар натиҷаи фалокати ҷанги хонумонсӯз ҷавонмарг шуд. Ҳуллаас ки Сулаймонхон ба Саодати ғамзада тасалӣ дода, дилбардорӣ карда мегуяд, ки ба Бухоро рафта, саёҳат карда биёед, дар ин ҷо аз ҳоли тӯта (аммапошшо) ва бачаҳо худам бохабар мешавам... ва Саодатро ба Бухоро гусел мекунад. Саодат дар Бухоро дугонааш – Маъсумахонро меёбад ва боз як дугонаи зебои дигараш (зани Ҳонови афгон)

ба онҳо ҳамроҳ мешавад ва хуб хурсандӣ мекунад. Онҳо дар ҳавлии онаи Насриддин ном зани қадрдони хонадони мо, ки аз ҳавлии мо чандон дур набуд, истиқомат кардаанд. Онаи Насриддинро Саодат «нана» мегуфт. Саодат, ки хеле хушрӯ ва зебо буд, Маъсумахону дугонаи дигараш ҳам дар зебой аз Саодат кам набуданд, дар Бухоро ҳаваси мардакнро оварда, лекин ба талабгонрон пушти по зада гаштаанд.

Ҳаминро дар ин ҷо қайд кунам, ки ба Саодати ман пас аз ҳабс шуданам, аввал ҳамон Раҳматов, ки дар кассаи амонатӣ кор мекард, толиб шуда баромада, ба занӣ гирифтани шудааст, ки Саодат ва модараш саҳт рад кардаанд. Баъд Мирзоев Абдулғанӣ ба хонаи Саодат омадарафта, бо аммапошшо улфат шуда, уғрои он касро нӯши ҷон карда, ба Саодат талабгор шудааст. Баъд ҳатто Боқӣ Раҳимзода, ки ҳамроҳи Сулаймонхон омада будааст, низ нияти ба аммапошшо домод шуданро кардааст. Инҳо гумон кардаанд, ки ман тамом шудам, дигар барнамегардам ва зани зебои бекас аз даст наравад. Хайрият Саодати баномус ва ба иффати ман, Саодати бовафо ва меҳрубони ман ба ҳамаи ин талабгонрон пушти по зада, рад кардааст ва гуфтааст, ки ман дигар шавҳар намекунам, ягона шавҳарам албатта аз ҳабс озод мешавад. Ва Замираи чорпанҷсолаю Ҷонони як-якуним соларо ба синааш часпонда, бо умед зиндагӣ мекардааст.

Чи тавре ки дар боло қайд кардам, пас аз ду рӯзи ҷоп шуда баромадани мақола, дар 26 сентябри соли 1937, дар соати чаҳори саҳар дари хонаи маро саҳт кӯфтанд. Ману ҳама хонавода бедор шудем ва ҳама донистем, ки барои гирифта бурдани ман омаданд. Он рӯзҳо ҳар мошинае, ки шабона аз роҳи калон мегузашт, ба ман воҳима мебахшид, то гузашта рафтани мошина гӯш ба қимор мешудам. Агар

мошина ба тарафи дарвозаи ҳавлии мо гардад, гумон мекардам, ки барои бурдани ман омаданд. Ин эҳсос фақат дар ман не, балки ба тамоми мардуми шаҳр, ба тамоми мардуми мамлакат хос буд.

Он саҳар аз ҷо бархоста дарро кушодам. Ду нафар афсарони НКВД, мардакони рус, ҳамроҳи коменданги ҳавлӣ – Начмиддинов омада буданд. Ба хона даромада ба ман ордери ҳабс карда шуданамро нишон доданд ва ба кофтуков сар карданд. Пурсиданд, ки яроқ дорам, ё не. Баъд китобхоро диданд. Китобҳои классикони тоҷик бисёр буд, ҳама бо ҳуруфоти арабӣ, омадагон хонда наметавонишанд, аз ман мепурсанд. Гуфтам Бедил шоири классикии тоҷик аст. Дар кабинети ман расми Айнӣ буд ва як расми ҷавонии худам дар чорҷӯба буд. Ҳардуи онро гирифтанд. Дар хонае, ки аммапошшо бо Замира буданд. Қуръони кампирро гирифтани шуданд. Лекин кампир ҷасурона муқобилият кард ва Қуръонро надод. Дигар чандон кофтуков накарданд. Ба ман гуфтанд, ки полту ва либосҳои гарм пирам. Ман нахостам, гуфтам ки ҳабс карда шудани ман кори хато ва саҳвест, ман бояд зуд ба хона баргардам. Омадагон ба ин гапи ман аҳамият надоданд. Вале Саодат маҷбур кард, як жемпир, костюм, полту ва телпак гирифтанд. Бо зану бачаҳо хайрухуш карда, поён фаромадам. Дар дами дарвозаи ҳавлӣ автомобили сабукрав истода буд. Ба он бор шудем ва ба роҳ даромадем. Аҷобат дар ин ки ман ҳеҷ ваҳму ҳарос надоштам. Дар роҳ ба кӯчаю хонаҳо диққат мекардам. Фаррошҳои сахари кӯчаҳоро мерӯфтанд. Дар тарафи шарқ андаке сапеда дамида буд.

О, ягон кас нагуфт, ки эй мардаки сода, намедонӣ магар, ки ба зерӣ чоҳ рафта истодаӣ! Кӣ медонад баргашта меоям, ё на! Боз ин кӯчаҳоро мабинӣ, ё на! Боз дидани субҳи босафо ва осмони соф ба ту муяссар мешавад, ё не! Бале,

ман содда, чавони бетачриба ва нодон будам...

Мошинаи сабукрав аз дарвозаи калони оҳанин ба даруни ҳавлӣ даромад. Аз мошина пиёда шудам. Яке аз ду нафар, ки ба гирифтани ман омада буданд, ба даруни бинои НКВД рафт, дигараш маро бони карда истод. Пас аз даҳпонздаҳ дақиқа он мард аз бино баромада омад, ки дар дасташ коғазе буд. Шояд «путевка»-и ман ба ҳабсхона бошад. Рафтем ба ҳабсхона...

Ҳабсхонаи дохилии НКВД дар тарафи шарқи ҳавлӣ, иборат аз иморати якқабатии махсус ба ҳабсхона сохташуда буд, ки бо деворе аз гирдаш ихота шуда буд. Он ду «малоикаҳо»-и азоб маро ба роҳрави ҳабсхона бурда, ба дасти ҷаллодони он ҷо супурданду рафтанд. Аз паси онҳо дари оҳанин баста шуд. Яке аз он ҳабсибонҳо тоҷик, бухорӣ худамон буд, ки ман мешинохтам. Марди ғалчаи парзадарӯ ва дағал. Бо саломи ман алейк нагирифт. Бо шарикӣ русаш чизу-чораҳои маро диданд, ҳамаи тукмаҳои либосҳои маро канданд, тасмаи шарворамро кашида гирифтанд ва ба муқобилияти ман бо ҳақорати қабех ҷавоб доданд. Он разили бухорӣ бадтарини ҳабсибонон будааст ва дар вақти ҳабсиро муфаттиш ҷеғзада истинтоқ кардан, агар задану қин кардан лозим бошад, ҳамин разилро ҷеғзада мебурдаанд ва ӯ ҳабсии бечораро хуб мезадааст, лағаткӯб мекардааст ва бо азоб додани одам лаззате мебурдааст. Он сағ пас аз ҳабс озод шудани ман дере напойд, мисли ҳайвони мурдор бо азобу уқубат ҷон дод.

Ҳабсибонҳо маро ба роҳрави дарози ҳабсхона дароварданд. Дарозии он тақрибан бисту панҷ-сӣ метр буд. Дар ду тарафи ин роҳрав дарҳои вазнин ва оҳанкӯби камераҳо – хучраҳои ҳабсхона ба назар менамуд. Дар назди дари даромад ба роҳрав, столи майда ва стул гузошта шуда буд,

ки дар он ҳабсибонҳо менишастанд ва дафтари ҳисоби ҳабсиҳо буд. Ҳар пагоҳ дар сари он стол духтури ҳабсхона омада менишаст ва касе, ки аз ҳабсиҳо бемор шуда бошад, муойина мекарду даво мехуронд (даворо ба даст намедод).

Маро дар охири роҳрав ба ҳучраи (камера) ҳафтум бурда дароварданд, ки се кати симини зангзадагӣ гузошта шуда буд. Ду кат соҳиб дошт. Яке Ташрипов ва яке марди руси миёнсин буд, ки аз кормандони идораи НКВД будааст. Дар вақти ба ҳучра даровардан ба ман бистар (матрас), кампал ва як болишт доданд. Ман кати худамро дуруст кардам. Дар болои дар лампаи электрикӣ ҳамадам месӯхт. Дари ғафс аз миёнаҷояш даричае ҳам дошт, ки ҳар вақт ҳабсибонҳо онро кушода ба мо бонг мезаданд, ин ва ё он корро накунед, мегуфтанд ва хӯрокро ҳам аз он дарича медоданд, инчунин он дари ғафси бераҳм сӯрохии дидбонӣ ҳам дошт. Дар девор қоида ва қонуни ҳабсхона дар як саҳифаи чопӣ часпонида шуда буд, ки онро вазири аъзами НКВД – Ежов тасдиқ карда имзо монда буд. Пас аз партофтани чогаҳ, ба мутолиаи он пардохтам. Ташрипов (яке аз коркунони масъули ҳамон вақт) аз чогаҳ сар бардошта гуфт, ки хоб кунам, ба хондани он вақти бисёре дар пеш аст. Ман ба рӯи кат нишастам. Ба хона диққат кардам. Хона ҳафт метр дарозӣ, чаҳор метр васеӣ дошт. Дар рӯбарӯи дари даромад, дар қарибии сақф сӯроҳие буд, ки аз берун бо панҷараи ғафси оҳанин мазбуд гашта.

Қоидаи ҳабсхона ҳамин буд: рӯзона ба рӯи кат дароз кашидан, хобидан манъ аст, то он ки шабона, дар вақти муайян сигнал нашавад. Дар соати ёздаҳи шаб чирчираки хобидан мешавад ва дар соати шаши пагоҳ чирчираки бархостан. Бо овози баланд суҳан кардан манъ аст ва ҳоказо... Дар қарибии остонаи дар «параш» гузошта шуда буд; он иборат аз зарфи тунукагии калоне буд, ки

такрибан ҳашт-дах литр об мебурд. Ба он рӯзу шаб, агар пешоб ояд, ҳабси мемезад ва дар вақти ба ҳоҷатхона баровардан (рӯзе ду бор) онро бурда, холи карда меоранд. Аз ин рӯ, дар ҳучра бӯи бади пешоб ҳамеша ҳис карда мешавад.

Рӯзҳои дар ин ҳучра будани ман шароит он қадар сахт ва пурдаҳшат набуд. Рӯзе се бор дарича кушода мешуду аввали рӯз чой, дар пиёлаҳои фулузӣ, нон – ду порча дода мешуд. Дар соати дуи рӯз шӯрбо, дар миска (косоҳои фулузин) – бегӯшт, ё як-ду лунда гӯшт, ё борш дода мешуд. Бегоҳӣ якон шӯла – каша, бештар кашаи пишонка (кӯфтаи арзан) дода мешуд. Агар толеатон ёри дода, ба шумо аз аввали сатил ризку рӯзи расад, як андак равғани мешавад, набошад пишонкаи дар об чӯшидаи беравған! Фаромӯш кардаам, дар вақти ба ҳабсхона даровардан аз киси ман чиҳилунӯҳ сум пулро гирифтанд ва ба ман санад доданд. Ҳабсиҳо дар ҳар ҳафта-дах рӯз як бор ҳақ доштанд, ки аз пули худашон сардори ҳучраро фиристода, аз магазин ба миқдори муайян (чаҳор-панҷ сумӣ) хӯрокворӣ, равғани маска, пиёзи кабуд, тамоку, сирпиёз, қанд барин чизхоро харанд. Мо ба нон сирпиёзро молида мехӯрдём ва гумон мекардем, ки колбаса мехӯрем.

Дар ҳучраи ҳафтум ман дер нанишастам. Пас аз чанд рӯз маро ба ҳучраи шашум, ки калонтарини ҳучраҳо буд ва дар он ҷо 12 нафар буданд, кӯчонданд.

Лекин ҳучраи ҳафтум бад набуд. Се кас сӯҳбат карда менишастем ва ба мо ҳеҷ халал намедоданд, яъне ба тафтишу истинтоқ ҷеғ задан ва бурда овардан набуд. Гуёе ки моро фаромӯш карда буданд. Рӯзе як бор барои ҳавогирӣ ба ҳавличаи ҳабсхона мебароварданд, ки чандон калон набуд. Як тарафи ҳавлича ҳабсхона, тарафи дигараш девори баланде буд, ки аз болояш симхор дошт. Дидбон дар

баландӣ бо милтиқи автомат дар даст нигарон меистод. Дар он тарафи ин девор ҳавлиҳои кормандони НКВД буд. Садои ҳаңдаю бозии кӯдакон, занон ба гӯш мерасид. Дар он тарафи ин девор ҳаёт ҷӯш мезад, мардум зиндагӣ мекарданд; зану шӯ мешуданд, мезойиданд; бачаҳо калон мешуданд, шӯхию бозӣ мекарданд... Аммо дар ин тарафи девор хонаи ғаму ғусса, хонаи азобу қийн, хонаи марг буд!

Хучраи шашум нисбатан фарохтар, дарозрӯятар буд. Одамон дар хона роҳ мегаштанд, саҳариҳо гимнастика мекарданд. Дар он қисми хона, ки аз чашми дидбонҳо панаҳ буд, се-чаҳор кас нишаста қартабозӣ мекарданд. Қартаро аз коғазҳои чой ва ғайра худашон сохта буданд. Дар ин хучра дар дасти одамҳо қалам ҳам буд, коғаз ҳам буд ва чандон пинҳон мекарданд, ки посбонҳо дар вақти кофтуков ёфта наметавонистанд.

Дар ин хучра Нусур Абдуллоев – коркуни комсомол, бачаи бисту панҷ – сӣ сола, серҳаракат ва серғайрат буд, ки ўро сардори хона гузошта буданд. Вай ҳар ҳафта – даҳ рӯз ба магазин рафта, барои мо хӯроқӣ гирифта меовард. Як коргари матбаа, ки номаш ҷӣ – махсум буд, тошкандӣ ва одами босавод; як муаллими тотор аз Қўрғонтеппа, як тотори дигар – коргари молия буд, Майский ном рафиқ китби райкоми ноҳияи Исфара буд, олим, донишманд ва боақл, забони тоҷикиро медонист, одами хеле хуб ва олиҷаноб буд. Инчунин Ҳамдамов, ки шахси боҳурмат ва доно, шахси боақл, вазнин ва рӯздида буд, пештар раиси суди олий буда, дар соли 1933 ҳабс шуда, қариб як сол хобида, баъд озод гашта будааст. Вай бо вазнинӣ ва ботамкинии худ ба мо ибрат буд, ба ҳама насиҳат меод... Боз як солхўрда русе буд, ки дар Госплан ва ё дар Шўрои вазирон кор мекардааст. Марди аҷоиб буд. Гоҳо худ ба худ суҳан мекард ва кадом Юраро ҳақорат меод... Хуллас ки 12 на-

фар буданд. Рӯзу моҳҳои аввал, гӯё чандон бад набуд.

Боре ба хучраи мо як марди хурдҷусса, қирғизбашараро, ки ҷомаи сатини сиёҳи қирғизӣ дар тан, як телпак дар сар дошт, оварданд. Мо аз вай ба забони туркӣ пурсидем, ки кист ва аз кучост. Он мард ҷавоб на- дод, боз пурсидем, пас забон бароварда ло-ло гуфт. Аз лаҳча ва «ло» гуфтаниаш фаҳмидем, ки араб аст. Пас, ману Майскию Ҳамдамов, ки каму беш забони араби-ро медони- стем, пурсида, ба зӯр фаҳмидем, ки номаш Салим будааст, аз Макка, аз қабилаи Қурайш ва ба ҳабс афтоданиаш тамо- ман тасодуфӣ будааст. Баъдтар, ки мо бо Салим гап зада – гап зада дониши арабии худро хеле такмил додем, фаҳмидем, ки дар Макка дӯконе доштааст, савдогарӣ ва дӯкандорӣ мекардааст. Як додарзодааш чанд гоҳ ғоиб шу- да рафта будааст, нохост аз як туҷҷор доништааст, ки до- дарзодааш дар Кошғар зиндагӣ дорад. Салими хомтамаъ ба нияти кофта ёфтани додарзода ва инчунин тиҷорат ба Кошғар рафтани мешавад. Барои ин ба сафоратхонаи Англия рафта хоҳиш мекунад, ки ба вай паспорти хориҷӣ диҳанд. Онҳо мепурсанд, ки Салим ба кучо рафтани аст. Вай мегӯяд, ки ба «мулки Бухор» меравад. Маълум меша- вад, ки дар Арабистон ҳамаи ин сарзаминҳоро – Кошғар, Туркистон, ўзбекистон ва Тоҷикистонро «мулки Бухор» меномидаанд. Англисҳо ки нодуруст будани ин ақида ва ин номро хуб медонанд, қасдан дурусташро (Кошғарро) нанавишта, ба паспорти Салим «ин кас ба мулки Бухор меравад» гуфта менависанд. Пас аз ин Салим бо худ даҳ- дувоздаҳ тиллои даҳсӯма, каме либос гирифта ба роҳ ме- барояд. Тиллоҳоро ба халтачае андохта ба зери хояаш ме- овезад, ки дуздон нагиранд. Вай бо роҳи замин ва киштӣ аввал ба Карочӣ меравад, аз он ҷо ба Афғонистон мегуза- рад. Дар сарҳади СССР ва Кошғар ба худ як роҳбалади

қирғизро киро карда, меғӯяд ки ўро ба Кошғар (ба мулки Бухор) барад. Қирғиз, ки дар ҳақиқат роҳбалади хуб будааст, меғӯяд, ки дар сарҳади Кошғар ва Ҳиндустон чӣ як моҷарое хеста, чанг шуда истодааст. Аз хоки Афғонистон (ба воситаи Забонаи Воҳон) ба Кошғар роҳ маҳдуд аст, аммо аз хоки Русия (яъне Помир) ба Кошғар гузаштан мумкин аст, лекин русҳо иҷозат намедиҳанд. Салим меғӯяд, ки чаро иҷозат надиҳанд?! Охир, вай ба Карочӣ омад, рухсат доданд, ба Ҳиндустон омад, рухсат доданд, ба Афғонистон гузашт, рухсат доданд, пас чаро Русия рухсат надиҳад?! Рафтем, ман паспорт дорам. Қирғиз маҷбур мешавад, ки Салимро аз дарё гузаронида, ба назди сарҳадчиёни мо барад. Дар комендатураи сарҳади мегинанд, ки дар паспорти Салим навишта шудааст, ки «ба мулки Бухор меравад». Пас аз ҳудаш мепурсанд. Ҳудаш ҳам тасдиқ мекунад, ки ба мулки Бухор меравад, дар он ҷо додарзодаи худро ёфтаи мехоҳад. Сарҳадчиён меғӯянд, ки мо туро ҳудамон ба мулки Бухор мегарем! Ва Салимро ба шаҳрчаи Мурғоб бурда, ба дасти НКВД-чиён месупуранд. Онҳо ўро бе пурсиш ва тафтиш ба ҳабс меандозанд. Моҳи октябр дар Мурғоб ҳаво хеле хунук мешавад. Салими бечора бо либосҳои тунук, аз хунуки меларзад. Хайрият ки қирғизҳои ҳабсии худотарс медоданд, ки Салим аз Макка омадааст, ба вай ҷомаи пахтанок ва телпаки пашмин медиҳанд. НКВД-чиён бошанд, ўро луч карда, тамоми баданашро аз назар мегузаронанд ва тиллоҳояшро мегиранд. Салими бечора, ки намедонад, барои чӣ ўро ҳабс кардаанд, понздаҳ-шонздаҳ рӯз дар азоб мегузаронад. Пас ўро «этоб» карда ба Душанбе меоранд ва ба ҳуҷраи мо меандозанд...

Салим бо ман ва бо Ҳамдамов хеле улфат шуда гирифт. Вай марди бегаше буд. Дурӯғ намегуфт, хушомад намезад, аз касе наметарсид, лекин чандон савод надошт. Марди

диндор бошад ҳам, дуохонию тавбаю тазарруъ намекард. Ҳикоятшунавӣ, чақ-чақро дӯст медошт. Ман ҳам бо вай сӯҳбат карда, оҳиста-оҳиста дониши арабии худро афзудан гирифтам. Кор ба ҷое расид, ки ман ба вай баъзе қиссаҳои «Чаҳор дарвеш»-ро ба забони арабӣ нақл мекардам ва аз изҳори ҳаяҷон ва фаҳмиши вай медонистам, ки гуфтаҳои ман ба вай таъсир мекунад ва забони маро мефаҳмад.

Салимро як-ду бор ба пурсупос бароварданд. Дафъаи сеюм маро бо ҳамроҳи ӯ ҷеғ заданд. Муфаттиши Салим – Халфин ном тотор будааст. Халфин гуфт, ки вай ҳам забони арабиро каму-беш мефаҳмад ва аз гуфтаҳои Салим протокул тартиб додааст. Аз Салим пурсида аст, ки дар ҳуҷра (камера) забони ӯро кӣ хубтар медонад. Салим маро ном бурдааст ва бинобар он барои тафтиш карда донишани навиштаҷоти худ, маро ҷеғ задааст. Мо бо Халфин ва Салим ҳамроҳ навиштаҷоти ӯро аз назар гузаронидем, ҳама дуруст баромад. Маълум шуд, ки Халфин ба гуфтаҳои Салим бовар доштааст ва афсӯс меҳӯрд, ки ӯро бедарак ҳаёс карда овардаанд. Пурсидам, ки тақдири вай чӣ мешавад. Халфин гуфт, ки маслиҳат мекунад, агар Москва руҳсат диҳад, Салимро аз сарҳад гузаронида мемонанд. Ман аз ин «ваъда» хурсанд шуда ба Салим тарҷима кардам, вай ҳам хурсанд шуд. Лекин Салими бечораро пас аз «конференсияи августӣ» (ин маъниро дар поёнтар шарҳ медиҳам) ҳамроҳи ман ба ҳаёсхонаи умумӣ, ки дар яке аз ҳавлиҳои он, дар зери ду чодари калон нӯҳсад касӣ, ҳазору ҳаштсад касро нигоҳ медоштанд, бурданд. Дар он ҷо Салим ба бемории дизинтерӣ гирифта шуда, ба бемористони ҳаёсхона афтад. Пас аз чанд рӯз шунидем, ки Салим ҳам дар қатори садҳо беморон ҷон додааст ва шабона мурдаи ӯро буда ба кадом чуқури партофтаанд...

Ин буд ҳикояти Салими араб, ки аз қабилаи Қурайши

шаҳри Макка омада-омада қурбони соли 1937 шуд!

Хӯш, сухан дар бораи хучраи шашум мерафт. Дар ин хучра аввалҳо (октябр) нисбатан озодтар буд. Нусур ҳар рӯз ба сӯроҳӣ хез зада одамони аз дигар хучраҳо барои «сайру гашт» бароварда шудагонро мидид ва ба мо хабар медод, ки кихоро овардаанд. Дар рӯбарӯи хучраи мо, дар он сӯи роҳрав хучраи сеюм буд, ки дар он ҷо Мавлонбеков, Раҳимбоев ва боз як котиби СеКа-ро (номашро фаромӯш кардаам) нигоҳ медоштанд. Дар вақти хӯрок додан, ки даричаи он хучраро мекушоданд ва сари ҳабсиҳои хӯрок мегирифтагиро мо аз сӯроҳи даричаи худамон мидидем, барало мушоҳида мекардем. Боре дидем, ки ҷоғи Раҳимбоев баста шуда буд. Маълум ки ўро задаанд, шояд манаҳаш лат хӯрда бошад... Бечора Раҳимбоев, ки дар вақташ бо Ленин вохӯрда буд ва дар роҳи барқарор гардидани ҳокимияти шӯроӣ дар Осиёи Миёна хизматҳои шоёне кардааст, акнун кадом як ҳайвони НКВД ҷоғи ўро зада мешиканад. Охир, Раҳимбоев ҳанӯз аз солҳои 1934 дар Тоҷикистон раиси шӯроӣ вазирон шуда омада буд. Вай дар якумин анҷумани нависандагони Тоҷикистон нутқ эрод карда буд. Пас аз гирифтани Раҳимбоев, боз як-ду нафар раисони шӯроӣ вазирон ва се нафар котиби комитети марказии ҷумҳурии коммунистии Тоҷикистонро ҳабс карданд. Он вақтҳо дар Тоҷикистон сию ду ноҳия (район) буд, ки ҳамаи котибони райкомҳо, ҳамаи раисони иҷроияҳо ва мудирони шӯъбаҳои онҳоро ҳабс карда буданд. Баъдтар котиби райкоми Варзоб – як яҳудии пурзӯр ва одами хубро оварданд, ки яке аз охири котибони райком будааст, ки ҳабс нашуда будааст ва боре бо раиси НКВД – Зағувоздин (пас аз Тарашук) ба Варзоб рафта гуфтааст, ки мебояд ҳамаи котибони райкомҳоро ҳабс кунем!.. Инак, ўро ҳам оварда, ҷанд гоҳ қийну азоб дода, ба хучраи

мо фиристоданд.

«Конференсияи августӣ» чунин маъно дорад: дар моҳи августи соли 1938, як рӯз чандин хучраҳоро ҳолӣ карда, ба рӯи ҳавлӣ бароварданд ва пас одамҳоро «сара» карда (чудо карда) баъзеро боз ба хучра, баъзеро ба автомобили «зоги сиях» (черный ворон) бор карда, ба ҳабсхонаи умумӣ бурданд. Дар ин рӯз ман Бобоҷонов (ки вақтҳои охир директори театри Лоҳутӣ буд), Носиров Саид (ки вазири маориф буд)-ро аз дур дидам. Онҳо ҳам маро диданд. Баъд фаҳмидам, ки Носиров ба Бобоҷонов дар бораи ман гап зада, хеле афсӯс хӯрдааст, ки ин ҷавони болаёқат илоҳӣ намурад, вай бемор аст, ба касалии сил гирифта аст.

Носиров чандин сол вазири маориф буд. Ба гумонам, пас аз Носир Муҳаммедов (аз соли 1932) ҳамин Носиров вазири маориф буд. Ҳам вазир, ҳам раиси нависандагон шуд. Марди вазнин, бамаънӣ, меҳрубон буд. Худаш аз Хучанд бошад ҳам қатрае шаҳрчигӣ ва маҳалчигӣ надошт. Бо ҳама баробар ва андак шӯх ҳам буд. Вақто ки Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон ташкил ёфт (ё ки дар вақти комитети ташкилии он) вай ба мо, нависандагони Тоҷикистон сарварӣ мекард. Дар бораи Носиров ҳамин воқеа дар хотирам мондааст: соли 1932-33 юбилеи панҷоҳсолагии Лоҳутиро тӯй кардем. Ба ин тӯй аз Тошканд ду нависандаи машҳури ўзбек – Зиё Саид ва Сотти Ҳусейн меҳмон шуда омада буданд. Онҳо Лоҳутиро хабар карда гуфтанд, ки дар Тошканд ҳам юбилейро ид мекунанд. Пас, мо бо сардории Лоҳутӣ ва Носиров – ман, Ғаний Абдулло, Дехотӣ, устод Айнӣ, Имомов, боз як марди озарбойҷонӣ (номашро фаромӯш кардам), ки дар СеКа кор мекард, меҳмонони ўзбек ба вағони ҳукумати нишаста озими Тошканд шудем. Сафари бисёр аҷоиб ва фаромӯшнашуданӣ буд, он сафари мо! Устод Айнӣ, ки ба

Лохутӣ бахшида шеър гуфта буданд, дар роҳ ба ман нави-
сонданд ва аз бар кунонда фармуданд, ки дар Тошканд,
дар маҷлиси тантанавӣ хонда диҳам. Ман розӣ шудам. Ус-
тод бо ман ду-се соат машғул шуда, машқ кунонданд. Чӣ
тавр бояд шеърро хонам, бо даст чӣ ҳаракатҳо кунам. Ма-
салан, вақто ки мисраи: *Лохутӣ ба чор сӯи ҷаҳон, карнаи*
инқилоб гуррон кард, -ро мехонам, бояд ҷаҳор ангушти
панҷаамро бардошта, ҷаҳор тарафаро нишон диҳам... Ба
ин вазну қофия Лохутӣ шеъре навишт, ки як мисраи он ин
буд: *Икромӣ аз ҷамадони устод, конякҳоро бурун чу дӯздон*
кард!

Чунки дар байни рафиқон овоза шуд, ки устод Айни
чандин шиша коняки хубу аъло бурда истодааст. Баъди
шунидани шеъри Лохутӣ, устод Айни ду-се шишаи май-
даи конякро оварда гуфтанд, ки «ин заҳри чашм!»

Дехотӣ ва устод Айни ба Самарқанд фурумадани шуд-
данд. Поезд ба Самарқанд шабона, тақрибан дар соати
даҳуним-ёздаҳи шаб расид. Ману Ғанӣ ба фурувардани
чизу чораҳои устод (хеле зиёд буд) ёрӣ додем ва ба паси
вокзал бароварда, ба фойтун бор кардем. Пас, дар он ҷо
дидем, ки пивои хуби Самарқандро мефурушанд. Мо ҳар
ду як ҷомӣ (кружкагӣ) нӯшидем. Ба назди вагонамон ома-
дем, ки Лохутӣ истодааст. Аз мо пурсид, ки дар кучо бу-
дем. Мо гуфтем, ки борҳои устодро бароварда, ба фойтун
гузоштем, пас як ҷомӣ аз пивои хунук ва гуворон
Самарқанд нӯшидем. Лохутӣ, ки май (арақ, вино ва коняк)
наменӯшид, гуфт ки ба вай чаро наовардем! Мо ҳарду боз
тохтем, ки ба устод пиво биёрем, лекин ҳанӯз аз вокзал на-
баромада дидем, ки поезд ҳаракат кард ва рафтаи гирифт.
Ғанӣ давида ба вағони ростодагӣ баромад, аммо мани
подон беихтиёр давида хостам, ки ба вағони ҳукумати, ки
дар сари қатор буд, рафта бароям. Саҳни вокзали

Самарқанд баланд аст. Вақто ки поезд дар қатори якум меистад, ба рӯи зинаҳо, ки барои поён фуromaдан сохта шудааст, тахтаи оҳанин мепартоянд. Лекин он шаб ба рӯи зинаи охирин тахтаи оҳанин набудааст. Ман, чашмам ба поезд, давида рафта ба ҳамон чуқурии зина афтадам. Одамҳое ки ин ҳолати маро диданд, гирев бардоштанд ва гумон карданд, ки ман ба зери чархи вагонҳо мондам. Дар ҳақиқат ҳам дар байни ману роҳи оҳан як ваҷаб ҷо монда буд. Умр боқӣ будааст, бо оринчам таъя карда, боз ба рӯи саҳни вокзал баромадам ва ба зинаи вағони чаҳорум худро гирифтам. Мардум ва коркунони роҳи оҳан маро бо ғамхорӣ пешвоз гирифтанд ва аз вагонҳо гузаронида, ба вағони ҳукумати расониданд. Вақто ки дар равшании чароғи вагон нишастам, дидам ки оринҷоҳам ва тахтапуштам хуншор шудааст. Рафиқон куртаи маро кашада, ба захмҳоям дору (йод) молиданд ва либосҳои тоза пӯшонида, ба сари дастурхони шом нишонданд. Аввалин қадаҳ ба саломатии ман буд.

Дар Тошканд, ки аз омадани мо беҳабар будаанд, касе моро пешвоз нагирифт. Зиё Саиду Соттӣ Ҳусейн дар хиҷил шуда, худро ба ҳар сӯ мезаданд. Лохутӣ қаҳр кард. Мо ҳама ба трамвай нишаста ба дорулмуаллимини тоҷикон, ки дар маркази шаҳри нави Тошканд буд, рафтам ва дар он ҷо ҷогир шудем. Қисса мухтасар, ки ўзбекҳо тайёр набудаанд. Пас аз маҷлису машварат қарор додаанд, ки пас аз як ҳафта-даҳ рӯз маҷлиси ботантанаро гузаронанд. Ман ки камбизоат будам, ба муддати дароз бо худ пул нагирифта будам. Пас аз чанд рӯз ба кабинети мудири дорулмуаллимин даромада ба Носиров, ки дар он ҷо буд, арз кардам, ки ба ман камтар пул ёфта диҳад. Носиров ҳанўз ба ягон қарор наомада ва ман аз талаб хомўш нашуда, аз дар Лохутӣ даромада омад.

– Ҳа, машмаша дар сари чист? – пурсид вай. – Ба ту пул лозим аст?

– Не, мо машмаша накардем, - гуфтам. – Пул лозим не!

– Не, ту пул надорӣ, ман шунидам, ман ҳозир!

Инро гуфту Лоҳутӣ аз кисабағал як банда пул – коғазҳои панҷсӯмиро бароварда, чиҳил сӯм шумурда, ба рӯи стол партофт. Ман нею нестон кардан гирифтам, аммо Носиров чашми Лоҳутиро хато карда ба ман ишора мекард, ки пулро гирам. Пулро гирифтам ва гуфтам, албатта аз Душанбе ба Москва ба адреси устод қарзамро мефиристонам. Лоҳутӣ гуфт, ки лозим нест.

Пас аз ба Душанбе омадан ба назди Носиров даромада, адреси (нишони) Лоҳутиро пурсидам. Гуфтам, ки қарзро фиристодан лозим. Раҳматӣ Носиров гуфт:

– Э, шумо аҷаб содда будед, қарз чӣ?! Пулро хӯред! Гуноҳашро ман ба гардан мегирам! Лоҳутӣ 40 сӯмро писанд намекунад.

Бале, Лоҳутӣ ҳамин тавр сахӣ, дасткушод ва олиҳиммат буд!

Носиров ҳам, Бобоҷонов ҳам дигар нанамуданд, охири дидори мо дар ҳамон рӯи ҳавличаи ҳабсхонаи дарунии НКВД буд. Онҳоро, ки ҳеҷ гуноҳе надоштанд ва одамҳои хубу аъло буданд, гуломони Сталини хунхор куштанд, ҷавонмарг карданд...

Чи тавре ки дар боло қайд кардам, моҳҳои аввал (сентябр, октябр) ҳучраи шашум кушод буд. Баъд, як рӯз ҳамаи моро ба ҳаммом кӯчонданд ва дар он ҷо қариб чорпанҷ рӯз доштанд, баъд боз ба ҳучраи худамон баргардониданд. Даромада бинем, ҳучраи моро ба ду тақсим кардаанд. Ба тарафи мо як сӯроҳи ҳаво-равшанидаро монда-

анд. Ҳаминро низ қайд кунам, ки вақтҳои охир аз берун ба сӯрохии хучраҳо тӯрбаи (намордники) тахтагӣ овехтанд, яъне пеши сӯрохиро бо тахта гирифтанд, ки акнун аз он сӯрохии майда фақат аз боло камтар ҳаво мебарораду бас.

Вақтҳои охир дар хучраи мо 18 нафар одам ҳамъ шуда буд. Бино барон дар тақи девор – поёни сӯрохи панҷ кат (катҳои солдати оҳанин), се кат қариб ҷафс, дар миён роғузари танге ва боз ду кати дигар буд. Дар миёни хона боз ба ҳамин тартиб катҳо ва дар охир дар як тарафи дар кати Майский, дар тарафи дигараш кати Ҳамдамов. Дар катҳои дигар аксари мардум дукаса мехобиданд. Дар паҳлуи ман котиби райкоми Варзоб – яҳудии бисёр хуб ва раҳмдил, одами фарбеҳ ва бақувват мехобид. Оҳиста-оҳиста одам овардан гирифтанд, ки се-чаҳор нафар дар зери катҳо кӯрпа-болишт партофта мехобиданд. Ҳаво намерасид, бӯю тафи параш ба ҷон расонида буд.

Рӯзе ба хонаи мо Климчитский – олими забоншиносро, ки дар институти забон кор мекард ва забони тоҷикиро назд медонист, оварданд. Вай ба Душанбе дар солҳои 1928-29 омада буд. Дар кӯчаи Аскарони Сурх, дар ҳавлии муаллим Сайидови эронӣ кулбае дошт, ки даруни онро бо тахта ва фанеркаҳо мисли купии вағони мулоим сохта буд. Аввалҳо муҷаррад буд, дар солҳои охир Болошова ном духтари русро, ки вай ҳам шарқшинос буд, ба занӣ гирифт. Климчитский рӯзи аввали ба хучраи мо омаданап бо касе гап намезад. Ҳатто бо ман, ки гӯё шинос ва дӯст буд, дуруст муомила намекард. Ба гумон, ақида дошт, ки мо ҳама ҳақиқатан «душманони халқ» ҳастем ва ўро ноҳақ ба байни мо андохтаанд. Лекин пас аз чанд гоҳ фаҳмид, ки гап дар кучост ва хеле улфат шуда рафт. Пояш бисёр бадбӯй буд. Тобистони гарм, худи ҳаво намерасид, ба болокорӣ бӯии бади пойи вай! Баҷаҳо туфлии ўро дузда

руст карданд. Дар вақти «сайру гашт», ки мебароварданд, Климентский пойи луч ба рӯи хоки тафсони ҳавлӣ хез карда – хез карда роҳ мегашт. Ҳамин тавр, дар се рӯз бӯйи пойи вай нест шуд ва баъд туфлиашро доданд.

Рӯзи дигар ба ҳучраи мо – Амир Ниёзови помириро оварданд, ки пас аз ҳабс шудани дигарон, вазири маорифи ҷумҳурӣ шуда буд. Ҳоло ришу мӯйлаби дароз мондагӣ, дар тан курта-эзори суфи сафед, ҳайрону гаранг буд. Маълум шуд, ки ўро даҳ-понздаҳ рӯз дар азобхона (картсер) дошта, хуб қйину қасос кардаанд ва ниҳоят вай ба ҳар чӣ айбе, ки ба гарданаш бор мекунанд, розӣ шуда, имзо карда аз азоб то як дараҷа халос мешаваду ба ҳучраи мо меояд.

Баъд Бобокалонови калонӣ (раиси колхоз, аз Ленинобод)-ро оварданд, ки як марди содда, деҳқон ва одами хубе буд. Ҳамеша додараш Бобокалонови хурдиро (Пӯлодро) ҳақорат меод, ки ба мансаб дода шуда, ба раиси иҷроияи марказӣ муовин шуду ба касофати вай ўро гирифта ҳабс карданд. Бечора ҳар шаб Сталисро хоб дида бедор мешуд. Ҳамин тавр дар ҳучраи мо рӯз то рӯз одам зиёд мешуд ва рӯз то рӯз азоби мо меафзуд.

Касе ки ҳабсхона ва зиндонро фикр карда бароварда бошад, аҷаб одами доно ва одамшинос будааст. Зеро ки ҳабсхона, бе ҳеҷ қйину қасос худаш филро сархам ва ба муши мурда табдил меодааст. Ҳар як одамҳои ман-ман меғуфтагӣ ба ҳучраи ҳабсхона меафтиданду пас аз даҳ-понздаҳ рӯз сархам, пажмурда ва мулоим шуда мемонданд. Ҳабсхона одамҳоро мефушурдааст, одамро оҳиста-оҳиста аз одамият бароварда, бекора мекардааст. Боз хайрият, ки мо бисёр будем. Одам захри одамро мебардорал меғунд, ки рост аст. Ба ҳар ҳол бо ҳамдигар дарди дил мекунем, сӯҳбат мекунем, ба дардамон даво меҷӯем ва

гайра... Вой ба чони он касоне, ки дар азобхонаҳо, дар картсерҳо мехобанд! Дар он нимаи хучраи собиқи мо азобхона сохтаанд. Онро ба се тақсим карда, як қисмашро даромад ва ду қисмашро азобхона сохтаанд. Мо чанд рӯз гирияю нолаи Хидировро (котиби горкоми Конибодомро) шунидем, ки менолиду гирия мекард. Бале, одам девона мешавад.

Пас аз се моҳи беному нишон хобиданам, як шаб дар нимишабӣ маро бедор карданд. «Малоикаи азоб» (ҳабсибон) гуфт, ки либосамро пӯшида бароям. Маро як-бора вараҷа гирифта, дарағ-дарағ меларзидам. Зуд либос пӯшида баромадам. Маро, ки ду дастам ба пушгам буд, ҳабсибон раҳнамун шуда, ба бинои калони НКВД бурда даровард ва аз зинаҳо боло бароварда, ба хонае даровард. Дар он ҷо як коркуни НКВД танҳо менишаст. Маро ба рӯбарӯи худаш шинонда, анкета пур кард. Номам, номи падар, синну сол, ҷойи кор, миқдори аҳли байт ва ғайра... Дигар гапе напурсид. Ман чуръат пайдо карда пурсидам, ки чаро маро ҳабс кардед? Гуноҳам чист? Гуфт ки дар қарибӣ мефаҳмам ва фармуд, ки маро ба хучра баранд. Боз ба хучра баргаштам.

Боз, пас аз даҳ-дувоздаҳ рӯз маро Гаритский, ки муфаттиши ман будааст, рӯзона ҷеғ зад. Ин Гаритский ҳамроҳи зани Улуғзода – Клавдия Благовешенская факултети шарқшиносии университети Тошкандро тамом карда омада буд. Аввал дар вазорати маориф ҳамроҳ кор мекардем, газетаи деворӣ мебаровардем ва улфат будем. Акнун вай лейтенанти калон, коркуни НКВД шудааст. Модараш дар китобхонаи Фирдавсӣ, ҳамроҳи Саодати ман кор мекард, дӯст буданд.

Гаритский маро дар таҳи дар шинонда, худаш ба сари
столи корӣ нишаста гап пурсид:

– Гӯй ки бо Бектош чӣ корҳои аксулинқилобӣ мекар-
дед? Бектош туро кай ба ташкилоти аксулинқилобӣ ка-
шид? ва ғайра ва ҳоказо... Ман гуфтам, ки Борис, ту хуб
медонӣ, ки ман бо Бектош чӣ хел муносибат доштам.
Охир, ман дар бораи Бектош ба рӯзнома «Сухан ба ман»
ном мақолаи калоне навишта, дар вақташ бо босмачиҳо
ҳамроҳ будани ӯро фош карда будам. Боз чаро ман бо вай
ҳамроҳ мешудаам?!

– Гӯй, ҳамон гапҳоро гӯй! – фармон дод Борис Гарит-
ский. Дар ин вақт телефон занг заду вай трубкаро бардош-
та гӯш кард ва ҳозир меравам гуфта трубкаи телефонро ба
ҷояш гузошт, баъд ба ман муроҷиат карда гуфт:

– Ҳозир ба ҳучра (камера) меравӣ, хуб фикр мекуни,
агар аз ҷонат умед дошта бошӣ, ҳамаи гапҳои медониста-
гии худатро дар бораи Бектош ва алоқаи худат ва ғайра
дигарбор, ки ҷеғ задам, гуфта медиҳӣ!

Ман боз ба ҳучра баргаштам. Ба ҳучраи мо як одами
собик ҳарбиरो оварда буданд, ки дар горнизони Душанбе
сардори дастаи мусиқинавозон будааст – немиси рус шуда
рафтагӣ, ҳатто Германияро надидагӣ. ӯро қариб ду моҳ
пеш ҳабс карда будаанд ва то ба ҳоло азоб дода, «иқрор»
карданӣ шудаанд. Чандин рӯзу шаб рост мондаанд, хоб
кардан намонда, зада, абгор карда, ба бемористон фири-
стода, табобат карда, боз оварда задаанд ва рост мондаанд,
қариб девона кардаанд. Ниҳоя вай маргро ба гардан ги-
рифта, ба ҳар сафсатае, ки онҳо навиштаанд (ман душма-
ни халқ, ман ташкилоти зидди шӯроӣ сохтам, фалонӣ ва
фалониҳоро аъзо кардам, плонамон ҳамин буд, ки бо ёрии
фашистони немис ҳукумати шӯроиро торумор кунам ва
ғайра ва ҳоказо...) имзо монда аст. Пас ӯро ба ҳучра фири-

стодаанд.

– Акнун, пас аз чанд рӯз ё тирборон мекунанд, ё ба Сибир ҳай мекунанд! – мегуфт вай.

Дар ҳақиқат пас аз се-чаҳор рӯз ўро ҷеғ зада бурданд ва дигар наомад.

Он даҳшат ва разолат, беинсофӣ ва зулмро дида ва шунида дарун-дарун месӯхтаам, азоб мекашидам. Наход ки ба сари ман ҳам ҳамин фалокатҳо афтанд? Наход ки маро ҳам қайин кунанд, азоб диҳанд? Барои чӣ?! Ман чӣ кардам? Чӣ гуноҳ дорам? Ҳамдамов ва Майский ба ман ва ба дигарон тасалло меоданд, бо ҳар хел ҳикояҳо саргардон мекарданд. Боре, пас аз чандин моҳ, дар баҳорон Гаритский ба ман як бугҷаи майда либосҳоямро, ки Саодат оварда дода будааст, расонд. Аз он либосҳо бӯи хона, бӯи аҳлибайтро шамида хуб гиристам, ба ҳоли худ ва ба ҳоли аҳли байти худ гиристам.

Маро боз ба истинтоқ ҷеғ заданд. Ин дафъа Гаритский маро ба шогирди худаш, ки номаш Московкин буд, – як ҷавони бебок, аблаҳ ва расво, супурда худаш рафт. Московкин аз ман мепурсид, ки ба адабиёт чӣ тавр дохил шудам. Ман гуфтам, ки бо ёрии устод Айнӣ нависанда шудам. Вай навишта аст, ки Айнӣ сардори ташкилоти аксулинқилобӣ буд ва маро ба ташкилот аъзо кард. Мо миллатчигӣ мекардем, мо душмани халқ будем ва ҳоказо... Ҷавони разил маро маҷбур кард, ки ба он протоколи сарто по дурӯғ даст монам. Ман нахостам. Бо ҷадвали ғафси ҷӯбин задан гирифт. Аз сару рӯям хун шорид. Тарсидам, ки мемирам ва маҷбур шудам, ба ҳамаи он сафсатҳо имзо мондам.

Боре маро бо Бектош чорбарӯ карданд. Рӯзона буд. Гаритский ва шогирдаш дар ҷоҳои худ, дар сари столи корӣ. Маро ба рӯи табуретка дар як тарафи дар шинонданд. Га-

ритский гуфт, ки ту аъзо будани худро дар ташкилоти аксулинқилобии Бектош инкор мекуни, ана ҳозир мо туро бо вай чорбарӯ мекунем. Дар ҳақиқат, дар кушода шуду Бектош даромада омад. Дар дасташ як чомачаи сатини сиёҳ қат карда шудагӣ, дар танаш куртаи нимдошти чити кабуд; чомаро ба рӯи зонуяш гузошту нишаст. Гаритский аз ҳар дуи мо пурсид, ки ҳамдигарро мешиносем ё не. Мо тасдиқ кардем. Баъд аз Бектош пурсид, ки ба гуфтаҳои худаш собит аст ё не. Вай гуфт, ки ҳамаи нишондодҳои ҳақиқат аст. Гаритский гуфт, ки такрор кун. Бектош шарм накарда гуфт, ки вай ташкилоти аксулинқилобӣ ва миллатчигӣ сохтааст ва ба он ташкилот маро (Ҷалол Икромиро) кашада аъзо кардааст. Ман тоқат карда натавонистам аз ҷо ҷаҳида хестам ва дурӯғ мегӯяд ин хоин! гӯён хостам, ки табуреткаро ба сараш занам. Лекин шогирди Гаритский, ки ба ман қариб буд, ҷаҳиду табуреткаро аз дастам гирифт ва Бектошро аз дар бароварда гусел кард...

Бори дигар маро бо Обид Исмати чорбарӯ карданд. Бечора Обид Исмати чашми Московкинро хато карда (вай аз ҷо хеста ба тиреза менигарист) ба ман имо кард, эй ҷӯраҷоне, гуфт оҳиста, дод аз дасти зулм! Вай ба тӯҳмат иқрор нашуд ва маро сиёҳ накард. Пас, Московкин маро гусел карду албатта пас аз рафтани ман он бечораи Обид Исмати ро зада, азоб додагист.

Обид Исмати ро куштанд. Вай ба тӯҳмату бӯхтонҳои пурдаҳшати онҳо иқрор нашуда ҷон дод, қаҳрамонона ҷон дод. Шод бошад равони поки ӯ, ки имрӯз пас аз марг бошад ҳам сафед шуд ва номи некаш барқарор гардид. Бектош ҳам пас аз марг сафед шуд. Агар дуруст мулоҳиза карда бинем, вай – яъне Бектош ҳам ҳеҷ гуноҳе надошт. Баръакс як олими пурдон ва барои Тоҷикистон одами дарқорӣ буд. Таърих ва адабиётро медонист, бо классико-

ни адабиёти мо нағз ошно буд. Дар бораи Сайидои Насафӣ кори калоне навишта буд. Намедонам дар боло оид ба ин кори Бектош гуфтам ё не, ба ҳар ҳол боз такрор мекунам.

Пас аз озод шуданам ба ман гуфтанд, ки аз таҳхонаи НКВД даромада коғазҳо ва асарҳоямро ёфта гирам. Маро танҳо гузоштанд. Дар замини таҳхона хирвор-хирвор коғазҳо, дастнависҳо, папкаҳо ва портфелҳо мехобиданд. Он коғазҳоро такурӯ карда, баъзе асарҳои худамро ёфтаму чашмам ба ҳамон кори калони Бектош «Сайидои Насафӣ» афтод, ки қариб сад саҳифа дастнавис, бо ҳуруфи арабӣ мурабтаб сӯзанбанд карда шуда меистод.

Хуллас ки пас аз бо Обид Исмағӣ дучор кардан, маро боз ба ҳучра бурданд. Дигар суроғ накарданд. Зимистон гузашту тобистон расид. Дар ҳавои гарм, дар ҳучраи танг, ки дар он қариб бист нафар будем, ҳаво намерасид. Арақ мекардем, ҳалқак мезадем, чанг мекардем...

Дар ҳабсхона, дар ҳучраҳои ҷудоғона, аз тамоми дунё канда шуда хоб карда бошем ҳам, одам ором намеистодаст. Мо ба ҳучраҳои ду тарафамон муносибат доштем ва ҳар хабари нав дар ҳол ба мо шоеъ мешуд. Ин муносибат ба воситаи «телеграфи» дастӣ буд. Ба коғаз чадвал кашида, аз як канори он рақамҳо: 1, 2, 3 ва ҳоказо, то даҳ навишта мешавад; аз болои чадвал ҳарфҳо: а, б, в ва ҳоказо. Аз рӯи ҳамин чадвал ҳарфи «а» як нуқта (ё ки як бор задан) буд; ҳарфи «б» ду нуқта ва ҳоказо... Ҳамин гуна ба девор тақ-тақ зада мақсадамро мефаҳмондем ва, аз тақ-тақ задани ҳамсояҳо гуфтаҳои онҳо мешӯнидем. Дуруст шунида нашавад, даҳони кружкаро ба девор часпонда, гӯшро ба зери он (ба куни кружка) мечаспондем. Дар ин ҳол тақ-тақи ҳамсоя хуб шунида мешуд. Бекор шудани Тарасюк (вазири Чека)-ро мо бо ҳамин восита шунидем. Дар кадом ҳучра

кадом як одами машхур ва калон буданро низ мо бо ҳамин восита мешунидем. Боре шунидем, ки Гаритскийро ҳабс кардаанд ва боз пас аз чанд гоҳ шунидем, ки Гаритскийро тирборон кардаанд. Модоме ки Гаритский нест, муфаттиши ман Халфин ном тотор будааст, ки як бор барои тарчимаи истинтоқи араб маро чеғ заду дигар фаромӯшам кард. Боз шунидем, ки Московкин ба отпуск рафта, дар кӯл бо милтиқи думила бо қайиқ бор шуда рафтааст ва сайдро дида саросема милтиқро гирифтани шудааст, ки ҳар ду милаш тирро ба синаи вай холи кардаанд. Бо ҳамин ҳар ду чаллоде ки ба қасди ман буданд, ба ҷаҳаннам рафтанд.

Дар моҳи август «конференсия» шуду (яъне ҳабсҳои чандин хучраҳоро ба рӯи ҳавли бароварда, алоҳида-алоҳида шинонда, баъд сара карда буданд, яъне қисмеро боз ба хучраҳо, қисмеро ба мошинаи «зоғи сияҳ» шинонда ба ҳабсхонаи умумӣ бурданд) маро ҳам ба ҳабсхонаи умумӣ бурданд. Ана дар ин ҷо ман беқадрии одамро دیدам!

Ҳабсхонаи дохилии НКВД хеле тазъйиқкунанда, фишораваранда, азобдиҳанда бошад ҳам, мураттаб буд, тартибу қоида дошт, муаккалҳои азоб дошт, озода буд. Агар аз ягон кас шабуше пайдо кунанд, дар ҳол табли хатар менавохтанд, ҳамаи либосҳоро буғ медоданд, хучраро дезинфексия мекарданд. Бинобар ин шабуш набуд, тахтакана набуд, ҳар даҳ рӯз як бор ҳаммом мекардем. Хӯрокҳо ҳарчанд ки «ҳабсхонагӣ» буданд, вале мураттаб дода мешуданд. Касе (аз ҳабсхона) ба касе таарруз карда наметавонист. Дуздӣ, зӯроварӣ набуд, ҷанҷолу хархаша набуд. Аммо аз тарафи чаллодон ҳамаи қйину азоб буд.

Дар ҳабсхонаи умумӣ даҳшат буд. Тақдири мо дар дастии дуздон ва одамкушон буд. Аз чандин касон (пуратар аз

русҳо ва асатинҳо) пурсидам, ки бо чӣ чиноят ҳабс шудаанд. Меғуфтанд, ки «бо кори намдор» (бо кори хунин) афтадаанд. Ин кори «намдор»-ашон одамкушӣ будааст. Ман аробакашero медонистам, ки асатин буд, дар қарибии хонаи стандартии мо мезист. Вай рӯйрост меғуфт, ки одам куштааст, аз ҷазо ва оқибати кораш парвое надошт.

Инак, маро оварда, дар байни ҳамин хел одамҳо партофтанд. Дар як бино, ки ҳафт хона дошт ва хонаҳо, ҳатто роҳравҳо пур аз ҳабсиҳо буданд, маро ҷо карданд. Маълум шуд, ки дар ин ҳафт хона ҳафт сардори калон таъйин шуда будааст. Сардорҳо ҳама дуздони шигарф, аммо сардори калон (ба қавле подшоҳ) духтур Усмонов, шиноси ман (сардухтури поликлиникаи ҳукумати) буд.

Дар ин ҳабсхона, ки як дари даромад дошту роҳраву ҳафт хона ва як мабрази калону се мили об барои дастурӯ шустан, одами бисёре ба замин кӯрпа-болишти худро паҳн кард менишастанд. Посбонҳо, ки онҳо ҳам аз дуздони собиқ будаанд, дар даст милтиқ, як-ду нафар дар рӯи ҳавлӣ менишастанд. Дигар паноҳи мо дар дасти дуздони ҳабсхона!

Мардум шоҳмотбозӣ мекарданд (аз мағзи нон донаҳои шоҳмотро месохтанд ва хеле базеб месохтанд) савдо мекарданд (нонро ба қанд, қандро ба равған ва ғайра иваз мекарданд), мегаштанд, Куръон мехонданд, сӯҳбат карда менишастанд. Касе халал намедод. Дуздӣ мекарданд, ҳамдигарро мезаданд, зӯроварӣ мекарданд, аммо аз соҳибони хона (аз ҳабсбонҳо) касеро хабаре набуд. Тартиби хӯроки ин ҷо ҳамин хел: як бор ҷою нон, як бор хӯроки гарм (ё шӯрбои юндук, ё ягон шӯлаи – кашаи бемаза). Аммо вақти додани ин хӯрокҳо ҳар хел, гоҳо ҷойи ношторо дар ними шаб медоданд, хӯроки гармро дар аввали рӯз. Ҳар кас, ки бедор бошад, ҳар кас ки ҷоғаҳ дошта бошад, аз

хӯроку чой баҳра мебарад, надошта бошад не. Дар се-
чаҳор моҳе, ки ман дар ин ҷо будам, фақат ду бор ҳаммом
кардем. Як бори он дар ҳавои хунук, нимишабӣ, дар рӯи
ҳавлӣ ҳамаро луч карда сарулибосро ба буғ бурданд, мар-
думро ба ҳаммом. Пас аз ҳаммом бо тани луч ба рӯи
ҳавлӣ баромада, аз байни тӯдаи либосҳо такурӯ карда, ли-
боси худро меёбему тани худро мепӯшем. Ними одамонро
шамол мезанад, бемор мешаванд.

Шабуш ҳукмрон буд, ҳама шабушкин буданд. Як
рафиқи рус, ки ба ӯ «афандӣ» лақаб монда буданд ва ода-
ми боақл, файласуфтабиат буд, боре дар офтоб нефои
эзори худро медид ва шабушкҳои қаторро бо ангуштонаш
ронда ба замин мепартофтӯ бо кафшаш зер карда меку-
шат. Ин шабушҳо фақат бо хун хӯрдан бас намекарданд,
дар байни мардум бемориҳои бисёре ро паҳн мекарданд.

Дар ин байн дар рӯи ҳавлӣ ду чодари калон зада дар зе-
ри он чодар нӯҳсадкаси, ҳазору ҳаштсад касро ҷойгир кар-
данд ва дар хонаҳои ҳабсхона ремонтро сар карданд. Баъд
ҷӣ будани «ремонт»-ро донистем: дар хонаҳо «нара» (яъне
раф сохта, ҳар хонаро ба ду қабат ҷудо) кардаанд.

Дар зери чодар мо ба қавле «валет» шуда мехобидем.
Яъне сараку-пояк! Пойи як кас ба даҳони каси дигар! На-
бошад ҷо набуд, намеғунҷидем. Дар ин «маҳшар»-и худо
ман ба худ паноҳе ёфтам. Паноҳи ман дониш ва эҷодиёт
шуд. Ҳофизаам нағз кор мекард. Ман ба Усмонов (сардор)
ва ҳафт нафар ёридиҳандагони вай ва касони дигар «Чаҳор
дарвеш» ва романҳои дигарро аз ёд нақл мекардам. Мар-
дум бо шавқу завқ ҳикоя гуфтани маро гӯш мекарданд ва
ба ҳамин як-ду соат ғаму ғуссаро фаромӯш мекарданд.
Ман «шоири дарбор» шудам. Ба ман як нафарро чун хиз-
матгор муайян карданд. Ин мардак ба ман чой, хӯрок,
нонро (ҳар вақте ки диҳанд) гирифта мемонд ва аз ман бо-

хабар буд. Дасти уммеди кас аз дигар чо канда шавад, ба худо мечаспидааст. Дар ин ҳабсхона бисёриҳо диндор, дуохон ва намозхон буд, ки аз кулӯлаҳои нон ба худ тасбеҳ сохта, ҳамеша дуо хонда менишаст. Қиличзода аз эрониҳои Бухоро буда, дар вақти ҷумҳурияти Бухоро дар корҳои роҳбарият буд. Баъд ба «чапҳо» пайваस्त, хеле шатта хӯрд ва солҳои охир дар Душанбе намедонам чӣ кор мекард, ки ман ўро дар ҳамин ҳабсхона дидам.

Вақто ки мо дар зери ҷодар будем, ҳаво гарм буд, бемории дарунравӣ-дизинтерӣ авҷ гирифт. Мардум чун пашша мемурианд. Ҳар рӯз ба зери девор ҳашт-даҳто мурдари қатор карда мемонданд. Деҳқонҳо, қишлоқиҳо, мардуми бегуноҳ ба чӣ хорию пастӣ ҳалок мешуданд. Дар он тарафи девор бемористони ҳабсхона буд. Аз ҳавлии он бемористон ҷӯи обе мегузашт ва ба ҳавлии ҳабсхона меомад. Мардум ки ташна мемонданд, аз оби ҳамон ҷӯи менӯшиданд. Ва ҳол он ки ба оби он ҷӯи кормандони бемористон ҳамаи ифлосҳои беморонро шуста мепартофтанд. Ҳар кас ки аз он об нӯшад, албатта бемор мешуд ва ҳалок мегардид. Салими араб ҳам бемор шуду дар бемористон аз дунё ҷашм пӯшид. Ман ҳам бемор шудам (ҳарчанд ки аз оби ҷӯи нанӯшида будам). Духтур Усмонов маро табобат кард. Нонро бурида дар офтоб қоқ карда ба ман дод, ба ғайр аз чой дигар чизе надод. Дар ин байн аз бемории ман раҳматӣ Калонтаров хабардор шудааст (вай ҳам дар ҳамин ҳабсхона, вале дар хонаи дигар буд). Ба воқеаи касе ба ман пеницилин ва сахарин дода фиристодааст. Ин доруҳоро истеъмол карда, парҳез карда, хайрият намурдаму офият ёфтам. Бинобар он ман аввал ба духтур Усмонов, баъд ба Калонтаров як умр миннатдорам!

Тобистони гарм гузашт, тирамоҳ расид. Моро боз гангга ба хонаҳо чо карданд. Ман аз қабати дуум чо гирифтам.

Дар шафатам раҳматӣ Чӯлибоев буд. Одами шоиртабиат, доно ва зақӣ. Ба ман шоҳмотбозиро омӯхт ва соатҳои дароз чақ-чақ кард менишастем. Чӯлибоев ба Пайрав Сулаймонӣ хеши наздик аст. Вай яке аз одамони пешқадами давраш буд. Кораш, касбаш пӯсти қароқули ва пашм буд. Дар ин кор, яъне дониستاني сифати пӯсти қароқули ва навъҳои он тахассуси калон дошт ва дар ҳамин соҳа кор мекард. Пас аз ман, вай ҳам озод шуд. Зани беваи Қосим Қориро ба занӣ гирифт. Аз вай ду писару як духтар дорад. Лекин бемор шуд ва дар солҳои шастум, дар роҳи Кисловодский бемор шуда, ба Тошканд аз поезд мефурояд ва дар ҳавлии кадом хеши худ аз дунё чашм мепӯшад.

Дар ин ҳабсхона Собир ном найчӣ (падари артисткаи халқӣ Малика Собирова) ва боз артисти дигар вазифа доштанд, ки аз қаровулхона чизҳоро ки хешовандони ҳабсиҳо (хӯрок, либос) медоданд, ба соҳибонашон расонанд. Ин ду разил ба ҷойи бекаму-кост расонидани он чизҳо, ба зану бачаҳои ҳабсиҳо тааддихо, носазогӯйиҳо мекарданд ва чизҳоро ниму нисфӣ карда, оварда медоданд. Ман ҳам як бор камтар нон, себ ва боз намедонам чӣҳо гирифтам. Ин чизҳо ба ман аз хонадонам, аз зану бачаҳоям хабар медоданд ва аз ҳамин сабаб қимат буданд.

Рӯзе дар рӯи ҳавлии мо ба «этаб» мерафтагонро аз назар гузаронида, командаи посбонҳои роҳ қабул карда гирифтанд. Ин манзарае буд хӯровар ва пурдахшат, қадрӯ қимати одам ҳеҷ будааст, ман дониستم. Ҳабсиҳои бисёре-ро, ки бояд ба бадарғагӣ баранд, дар як сӯи майдон бо чизу чораҳояшон шинонда монда буданд. Дар миёни ҳавлӣ, дар сари стол сардорҳо менишастанд ва аз рӯи коғаз якто-якто ном бурда ҳабсиҳоро ҳеҷ мезаданд ва тамои луч карда баданашро медиданд, ҳам карда маъқад ва байни

похояшонро месанҷиданд, даҳонашро калон кушода ме-
диданд ва баъд либосҳояшро тафтиш карда медоданд, ки
пӯшад. Дигар чизҳояшро аз назар гузаронида, чойнику
пиёлаҳояшро ба як сӯ гурронда мепартофтанд, фақат ли-
босу палосро мегузоштанд. Пас аз ин он ҳабсиरो ба сӯи
дигар, ба зери назорати посбонҳо мегузарониданд. Дар
ҳамин маҳшар ман Ализодаи эрониро, ки номаш ҳам
Ғуломризо буд, дидам (аз даруни хона). ӯро ном гирифта
ҷеғ задам. Лаънатӣ ба ман илтифоте накард ва ба гапам ё
аз тарс, ё аз кина ҷавоб надод. Ин Ализода дар идораи га-
зета кор мекард. Бо ман саҳт ошно ва ҷӯра шуда гирифта
буд. Хонааш дар қарибии хонаи мо, дар шаҳрчаи
стандартӣ буд. Ман бо вай боре ба «Хосто» ном
истироҳатгоҳи назди Сочи рафта будам. Путевкаи он чоро
ман барои ӯ таҳия карда будам. Ализода як зани тотор
дошт, мо рафту омад доштем. Баъде ки маро ҳабс карданд,
Саодати бекас ба хонаи ин муртад рафта ёрӣ ва маслиҳат
пурсидани шудааст. Ализода дар хона набудааст, занаш
Саодатро қабул кардааст. Вақто ки вай меояд, Саодатро
дар хонааш дида, якбора хушаш канда аст. «Омадани шу-
моро касе дид, ё не? Чаро омадед? Аз дасти ман чӣ кор
меояд?!» гуфтааст ва фармон додааст, ки оҳиста худро ба
касе нишон надода аз хонаи вай баромада равад. Ҳамин
тавр буд замона, ҳамин тавр буданд одамҳо! Фарзандон аз
падару модарашон мункир мешуданд, чӣ қойи он ки Али-
зода барин муртаду тарсу! Ман пас аз озод шуданам Сао-
датро таъна кардам, ки чаро ба хонаи Ализода рафтааст!
Ализода мувофиқи кирдораш ҷазо дид, бадарға шуда ди-
гар наомад.

Сентябри соли 1939 гузашту октябр расид. Овозаҳои

нек паҳн шудан гирифтанд. Ба ман аз берун як порча рӯзномаро расониданд, ки дар он устод Айниро таъриф карда навиштаанд ва гуфтаанд, ки Айнӣ пас аз беморӣ офият ёфта, дар бораи оилаи Файзулло Хоҷаев роман навишта истодааст. Ин хабар маро хеле шод кард, зеро ки ман барои устод Айнӣ ҳабс шуда хобида будам, модоме ки устоди ман саломат ва бегуноҳ аст, ман ҳам бояд озод шавам ва бегуноҳии ман ҳам исбот шавад. Дар ҳақиқат пас аз чанд гоҳ (дар моҳи ноябр) ҳабсиҳоро озод кардан гирифтанд. Инчунин хабар омад, ки аз НКВД-и марказӣ Ежовро гирифта паррондаанд ва ба ҷои ӯ дӯсти наздики Сталин – Берия вазир шудааст. Ин Берия, гӯё одами доно, ҳақиқаткунанда ва пурқувват будааст. Ҳабсиҳои бегуноҳро озод мекардааст. Баъдтар ба ман аён шуд, ки Берия ба НКВД омада, як дараҷа фармон додааст, ки одамони безарар ва оддӣ, ҳабсиҳои бемансаб ва қаториро озод кунанд. Бо ҳамин, вай ба худ обрӯ ва эътибор гирифтани будааст.

Як бегоҳӣ вазири НКВД-и Тоҷикистон – Загувоздин худаш ҳабсхонаҳоро гашта, аз ҳоли ҳабсиҳо пурсон шуд. Вақто ки ба хонаи мо омад, бисёриҳо ба вай ариза дода, аз нодуруст ҳабс шудани худ шикоят карданд. Ман ки ариза нанавишта будам, дар дами дар рост меистодам. Загувоздин ба ман рӯбарӯ шуда пурсид, ки кистам ва чаро арз намекунам. Ман гуфтам, ки фалонча ҳастам, барои шогирди Айнӣ буданам ҳабс шудаам. Загувоздин гуфт, ки Айнӣ нависандаи бузург аст. Ман гуфтам, ки барои ин нависанда мани бегуноҳ ҳабс шдам. Гуфт, ки дар ин қарибӣ натиҷаро мефаҳмед! Гуфтам, мани силкасал то расидани натиҷа ме-мурам. Не, ба зудӣ мефаҳмед! гуфт Загувоздин. Гапаш рост баромад. Дар нимаи моҳи декабр маро ба берун ҷег заданд. Он рӯзҳо ҳар киро, ки озод мекарданд, дар аснои ҷег задан мегуфтанд, ки бо чизу чора барояд. Лекин маро

бе чиз ҷеғ заданд. Ба даруни автомобили «Зоги сиёҳ» даромада Калонтаров ва Навбариро дидам, ки шоду хурраманд, ба ман навиди озодиро доданд. Ман бовар намекардам. Боз ҷавони дигарро бор карданду ба бинои вазорати НКВД оварданд ва ҳамаи моро ба ҳаммоми ҳабсхонаи дохилӣ ҷо карда монданд. Ин дафъа муомилаи ҳабсибонҳо хело мулоим буд, ба мо дӯғ намезаданд.

Дар ҳаммом аввал ҳамон ҷавонро ҷеғ зада бурданд ва бознагашт. Мо як шаб ба рӯи ҳаракҳо пинак карда гузаронидем. Рӯзи дигар Калонтаровро бурда озод карданд. Пас маро ҷеғ заданд, рост ба кабинети калон ва пурдабдабаи вазир бурданд. Зағувоздин дар сари столи калони корӣ нишаста буд. Маро дар қарибии дари даромад, ба рӯи курсӣ шинонданд. Вазир пурсид, ки шумо ба миллатчиғии худ иқрор ҳастед ё не. Гуфтам, миллатчиғии мани нависанда бояд дар асарҳоям акс ёфта бошад. Кани, ягон сатр ёфта исбот кунед! Зағувоздин хандид ва аз ҷо бархоста ба рӯи хона қадам задан гирифт. Гуфт ки шуморо ба хеле гуноҳҳо айбдор кардаанд, лекин мо тафтиш карда мефаҳмем. Гуфтам, то фаҳмидани шумо мани силкасал дар ҳабсхона мемирам. Не, гуфт натиҷаи тафтишро зуд мефаҳмед ва фармуд, ки маро гирифта баранд. Боз ба ароба бор карда ба ҷои худам, яъне ба ҳабсхонаи умумӣ бурданд. Чӯлибоев ва дигарон аз ман ҳолу аҳвол меپурсиданд. Ҳама воқеаро гуфта додам. Чӯлибоев ва дигарон маро тасалло дода гуфтанд, ки озод мешавам.

Ду рӯз баъд, 20 декабр маро боз ҷеғ заданд, ин дафъа бо чизу чораҳоям. Дар ҳабсхона одат будааст, ки ба одами озодшаванда ҳамаи чизу чораҳояшро меодаанд, ки аз ҳабсхона берун барад, набошад агар ягон чиз монад, боз гашта ҳабс шудани он кас мумкин мешудааст. Инак, ба ман ҳамаи чизҳоям, ҷойник, кружка, косаи ҷӯбин,

либосҳоям ва ҷойхобамро бор карданд. Ман танҳо, бо чизу чораҳоям ба вазорат омадам. Аввал маро ба як хона дароварданд, ки чанд нафар ҷавонҳо кор карда менишастанд. Онҳо ба сӯи ман бо назари ғамхорӣ нигоҳ карданд ва пурсиданд, ки чанд гоҳ аст, ки ҳабс ҳастам. Гуфтам чаҳордаҳ моҳ. Онҳо бо таассуф сар ҷунбониданд. Пас маро ба назди муовини вазир дароварданд. Вай ба ман рафиқ гуфта хитоб кард ва гуфт, ки бинобар набудани гуноҳам маро озод карданд. Ман бояд ба ҳамаи ҳаққу ҳуқуқи собиқам молик шавам. Ин чандмоҳа ҳабс шуданам бояд ба қору бори ояндаам ҳалал надихад. Ман сад фоиз сафедшуда ҳастам. Агар касе чизе гӯяд, ба ман телефон кунед! Ана ин номери телефони ман, ана ин хати сафед шудани шумо! Саломат бошед!

Ман хурсанд шуда, аз назди вай баромадам. Чизу чаораҳоро гирифта аз дарвозаи калоне ки як вақтҳо маро бо мошина дароварда буданд, берун шудам. Ҳеч бовар намекардам, ки озод ҳастам. Ҳар замон ба қафо менигаристам, ки посбон ҳаст ё не. Аз дарвоза ба кӯчаи Ленин баромадам. Ба рӯи пиёдагард (трогуар) қадам монда будам, ки ду-се ҷавони нобакор гузашта истода ба ҳам мегуфтанд: ана душмани халқ! Ман инро шунида фикр кардам, ки бо қадом роҳ ба хона равам. Бо роҳи калон бояд аз ҳама ҳамин таъну лаъни «душмани халқ» буданамро шунавам! Ман фикр карда бо раҳу паскӯчаҳои камодам рафтани шудам.

Ногуфта намонад, ки боре Саодат ба ман камтар пиёзу ношпӯтию дигар чизҳо дароварда, бо хат хабар дода буд, ки онҳо дар кӯчаи Интернатсионал, дар қарибии стансияи радио, дар фалон паскӯча истиқомат доранд. Бинобар он ман бо кӯчаи Ленин то ба чаҳорроҳаи назди китобхонаи Фирдавсӣ (он вақтҳо ба иморати нав нақӯчида буд) омада-

му ба сӯи кӯчаи Гӯркӣ (ҳоло Техрон), ба тарафи бемористони шаҳрӣ баргаштам. Пас, аз даруни шаҳраки ҳарбӣ, кӯчаи бозор ва кӯчаи «Аскарони Сурх» рафтан гирифтам, то ки ба майдони назди радио баромадам. Он вақтҳо ин кӯчаҳо канори шаҳр ва ҷоҳои камодам буд. Дар кӯчаи Интернатсионал аз бачаҳо пурсидам, ки Саодат Икромӣ дар кадом ҳавлӣ истиқомат дорад. Онҳо ба ман тангкӯчаеро нишон доданд, ки охираш ҳавлӣ буд. Дар он ҷо аз ҳамсояҳо дараки Саодатро пурсидам. Онҳо дар канори ҷӯйчае, як айвонаки хурд ва кулбаи ҳақиронаеро нишон доданд. Балки духтарчаҳо давида рафта хабар дода буданд, ки раҳматӣ аммапошшо, очет мурад гӯён давида бароманданд, аз паси он кас Саодат, ки сар шуста истода будааст, бо обҳои чаккон давида баромад. Вохӯриё шуд, ки ҳеҷ фаромӯш намекунам.

Охир як солу ду моҳ ман аз Саодати ҷонам, аз аммаи ғамхорам ва аз чигаргӯшаҳоям Замираҷону Ҷононҷон чудо, дар коми наҳанг, дар ҳабсхонаи бадтарин ҳабсхонаҳои дунё, дар дасти хунхӯрони Ежов ва Берияи золим будам, гирифторм аз равшанӣ, аз офтобу зиндагӣ, аз хуррамию хурсандӣ маҳрум будам; чӣ будани муҳаббат, навозиш, ҳавои софу озодиро фаромӯш карда будам; якбора худро дар оғӯши маҳбубаам Саодат ва модари ғамхорам – аммапошшо дидам; Замира дар атрофи мо ҳайрон чарх мезад, занҳои ҳамсоя баромада ба гиря ва хурсандии мо шарик шуданд. Он рӯз дар ҳаёти ман яке аз хуштарин, яке аз босаодаттарин рӯзҳои зиндагонӣ буд. Он рӯз (рӯзи 20-декабри соли 1938) ман дуҷумин бор ба дунё қадам мондам, ҳаёти дубора дидам. Ҳаёти дубора ширинтар аз ҳаёти аввала будааст. Чаро ки дар вақти аввалин бор ба дунё омадан, кас аз ҳама чиз беҳабар мешавад, фақат оғӯши модар ва пистони пуршири ӯро медонаду

бас. Аммо дар ҳаёти дубора кас сардию гармии дунёро хис карда, талхию ширинии ҳаётро чашида, бадию некиро пай бурда ба қадри зиндагӣ мерасад. Бинобар он ба ман он чӯйчаи чилдироба, он паскӯчаи борик ва он кулбаҳои ҳақирона чун дарёи пуроб, чун шоҳроҳи бихишт, чун кӯшкҳои мӯхташам менамуданд.

Ба хона даромадем. Дар хонаи аввал, ки ҳам даҳлез, ҳам ошхона, ҳам ҷои чизмонӣ буд ва хеле хурду сақфаш паст буд, дар примус ҷойники об мечӯшид ва лаганди саршӯии Саодат меистод. Дар хонаи дуюм палос, ба гирди сандалӣ кӯрпаю кӯрпачаҳои одамиёна партофта шуда буданд. Дар кодоки поён, ба боляш кӯрпа, Ҷонони дусола хоб мекард. Аз ҳарорати сандалӣ ду рӯяш сурх, ба назарам мисли офтоб метофт. Хуллас ки нишастем, омин гуфтем ва ҷомаю либосҳои чиркинро аз бадан дур андохтам; бо ҳамин ҳамаи ғаму ғусса ва бадбахтиҳоро низ дур андохтам. Саодат ба ман куртаю эзор ва костюмҳои тоза дод, ки онҳоро ба умед нафурӯхта нигоҳ дошта будааст.

Пас аз ҷою нон хӯрдан аммапошшо ба Саодат фармуданд, ки тохта рафта хушхабари аз ҳабс озод шудани маро ба модари Зухурхон (ки он бечора ҳам дар ҳабс буд) расонад. Мақсади аммапошшо ин буд, ки навиди озод шуда истодани ҳабсиҳоро ба янгапошшо (модари Зухурхон) расонад, ки шояд аз паси ман Зухурхон ҳам барояд.

Зухурхон, амакбаччаи ман, писари амакам қозӣ Бурҳониддин мебошад, ки аз зани хурдии он кас (янгапошшо) фарзанди сеюм шуда (пеш аз вай Шаҳобхон ва Муҳаббатхон буданд) ба дунё омада аст. Пас аз Зухурхон Аслихон ва Муслихон мебошанд. Зухурхон ҳамроҳи мо аз Бухоро ба Душанбе омада буд. Дар театри ба номи Лоҳутӣ танбӯрнавоз шуда кор мекард. Танбӯрро бисёр хуб менавохт. Худаш писари бисёр хуб, ором, бамаънӣ ва чигардӯст

буд. Пеш аз ҳабс шуданаш ба зани собиқ Мисбоҳ Бурҳонов, ки номаш Муаллима буд, хонадор шуда, зиндагии хубе ба сар мебурд. Муаллима зани хушрӯ ва дилкаш буд. Ҷавонҳо ба ҳам ошиқ буданд. Лекин соли шуми 1937 бахти онҳоро вожгун намуд. Зухурхонро қатори Тоҳирҷони дуторӣ, Қаровулбегии торнавоз, Бадеъ ном гижжакнавоз ба ҳабс гирифтанд, ки ҳеҷ кадоми онҳо ба сиёсат ҳамроҳ набуданд, касбу кори худро медонистанду одамони хунарманду даркорӣ буданд. Чаро онҳоро ҳабс карданд, ханӯз ҳам намедонам. Ҳабс кардан бас набуд, ки ҳамаи онҳоро тирборон карданд ва дигар аз онҳо ному нишоне намонд. Афсӯс, хеле афсӯс!

Саодат ба сараш рӯмоли гарм печонда ба хонаи янгапошшо (кӯчаи Орҷоникидзе) медавад ва ба хонаи калони квартира медарояд, ки янгапошшо, Муҳаббатхон, Аслихон ва боз киҳо нишастаанд. Саодат хурсандии худро пинҳон накарда мегӯяд, ки маро муборакбод кунед, Икромӣ аз ҳабс озод шуданд. Нишастагон ба ҷои хурсанд шуда муборакбод кардан, хафа шудагӣ барин, хомӯш мондаанд. Саодат дигар гап назада баромада меравад.

Ҳамон рӯз бегоҳӣ нохост ба кулбаи мо Холиқова бо шавҳараш даромада омад. Ин Холиқова бухорӣ буда, духтари Мирзо Аҳмади машҳур аст. Шавҳараш Холиқов дар Бухоро дар идораи молия кор мекард, ба Душанбе омада, низ дар идораи молия ба кор даромад. Худи Холиқова дар идораи комсомол, яке аз котибони комсомол буд. Хеле фаъол ва мандонам буданд. Аз ҳабс озод шудани маро шунида, азбаски ҳавлиашон дар қарибии кулбаи мо буд, омаданд ки табрик кунанд. Мо ҳам хуш қабул карда гуселондем.

Рӯзи дигар Аслихону Сулаймонхон омаданд. Ман некиҳои ҷону ҷигарам Сулаймонхонро ҳеҷ фаромӯш на-

мекунам. Ин марди поквичдон ва чигардӯст дар мушкилтарин айёми оилаи мо ёриҳо додааст. Ҳар чӣ ки мадад аз дасташ ояд дарег надоштааст. Аз бародар ва фарзанди худам беҳтар корхоро адо кардааст. Аз ҳабс озод шудани ман ба вай дунё-дунё хурсандӣ овард.

Сулаймонхон пас аз ба Душанбе омадан, чанд гоҳ дар ноҳияҳои Тоҷикистон – Кангурт, Балчувон ва боз намедонам дар кучоҳо муаллим ва директори мактаб буд. Дар соли 1943 ҷанг довталабона ба ҷанг рафт ва дар соли 1943 кантузия (ним беҳуш) шуда аз ҷанг баргашт. Бо асобағал мегашт. Оҳиста-оҳиста сиҳат шуд ва ба идораҳои хоҷагӣ ба кор даромад. Лекин он оҳанпораҳое ки ба сар ва майнаи ӯ нишаста буданд, охир кори худро карданд. Чанд гоҳ бистарӣ шуд, дар Кӯктош (дар бемористон) хобид ва дар соли 1965 вафот кард...

Бале, ҳамон рӯз мо ба Аслиддин ва Сулаймонхон ба ҳаммом рафтем, шустушӯи озодона кардем, хуб хандидем ва хурсандиҳо кардем. Ба ростӣ ки он рӯзҳои хушбахтӣ ҳанӯз аз ёдам нарафтаанд. Бегоҳии рӯзи дигар, ними шаб касе аз берун тирезаи кулбаи моро тақ-тақ зад. Мо, калонсолон ҳама бо воҳима бедор шудем, кист гуфта пурсидем. Аз берун Навбарии телба овоз баровард. Дарро кушодем. Маълум шуд, ки ӯро ҳам озод кардаанд ва ҷои мерафтагӣ надоштааст, лочарам ба хонаи мо омадааст.

Навбарӣ, эронӣ, дурусттараш аз Озарбойҷони Эрон, шахси аҷоиб аст. Мегӯянд ки дар кӯдакӣ ӯро ба Москва бурдаанд ва Луначарский (дар соли 1922) ӯро ба худ фарзанд карда гирифтааст, хононда аст. Дар миёнаи солҳои сӣ ба Тоҷикистон омаду ба фаъолияти гуногун сар кард. Гоҳо бинокор, гоҳо раиси кооперативи зиёиён, гоҳо нависанда ва ғайра буд. Як зану духтар дошт, баъд онҳоро ҳай кард. Солҳои ҷанг аз тарафи давлати СССР ба Эрон, ба кор фи-

ристода шуд. Турсунзода боре ўро дар либоси қаландарӣ дар Техрон дидааст. Пас аз ҷанг муқими Москва гашт. Баъзе нависандагони русро истифода бурда, ду-се роман навишт. Як песаи вай бо номи «Гули сиёҳ» дар баъзе театрҳои Осиёи Миёна ба сахна гузошта шуд, ки Навбарӣ дар он тахаллуси худро «Соҳибҷамол» мондааст. Додари Фотеҳ Ниёзӣ – Шавкат Ниёзӣ, ки дар Москов, дар Иттифоқи нависандагон мушовир шуда кор мекард, дар пайи он шуд, ки ўро аз аъзогии Иттифоқи нависандагон хориҷ кунонад ва бардурӯғ будани нависандагии ўро исбот кунад, нашуд, зӯраш нарасид. Ба гумон «соҳибон»-и Навбарӣ нӯхтаи Шавкатро кашида монда ба Иттифоқи нависандагон фаҳмонидаанд, ки ўро аз нависандагӣ хориҷ кардан мумкин нест. Бале, замона ҳамин тавр буд ва ҳамин тавр мемонад! Шахс ночиз бошад ҳам «ба восита» обрӯ мегирад.

Боз дар бораи худам: Пас аз ба худ омадан ва нағз дам гирифтани дар хона, оҳиста-оҳиста ба Иттифоқи нависандагон рафтам. Дар он ҷо Мирзо Турсунзода раис, Миршакар котиб буд. Маро бо тақозои зарурат қабул карданд, ваъдаҳо доданд. Масъалаи хонаро гуфтам. Онҳо гуфтанд, ки дар хона Ашӯрмат Назаров истиқомат дорад, ба вай гап зан, як хонаро ҳолӣ карда диҳад. Бо Ашӯрмат гап задам, бечора зуд хонаи якунимтаиро ҳолӣ карда дод ва ман ба он ҷо кӯчидам. Баъд Ашӯрмат ҳавлӣ гирифтӣ кӯчида рафт ва ба мо боз як хона ҳолӣ шуд. Ба хонаи калон Ф.Ниёзӣ кӯчида омад. Ҳамин тавр ман оҳиста-оҳиста ба ҷойи манзил ва ҳукуқи худ соҳиб шудан гирифтам.

Дар ин байн ба Лоҳутӣ мактуб навишта, озод шуданамро фаҳмонидам. Лоҳутӣ ба ҷавоб мактуби дилнавозонае навишт: ту ки зарри холис будӣ, аз имтиҳони кӯраи зарғари НКВД бе ҳеч зиён баромадӣ, гуфтааст.

Дар бораи Ашӯрмат Назаров чизе гуфтан мехоҳам: ин марди бошараф аз ўзбекони ноҳияи Нов буда, дар идораи рӯзномаи «Қизил Тоҷикистон» кор мекард. Шоири шинохташудаи ўзбак, дилсоф, хушадо, бовичдон буд. Як зани тотор дошт, ки номаш Моҳӣ буд. Аз ӯ ду писар дошт, ки яке геолог буд ва боре ба экспедитсия рафта (пас аз марги падар) ғоиб шуд. Дигарашро пас аз вафоти Моҳӣ хешовандонаш Ёдгор ном дода ба худ гирифтанд. Ашӯрмат боз як зани тотор гирифт, аз ин зан се духтар шуд. Афсӯс ки бахти духтаронашро надида, дар синни 51-солагӣ вафот кард.

Ашӯрмат бо ман хеле улфат шуда гирифт. Борҳо ман бо ӯ ба Москов, ба ноҳияҳои Тоҷикистон сафарҳо кардам. Лекин дӯстам ба ҷанг рафта, ғолиб баргашту ба нӯшидан сар кард. Бисёр менӯшид. Гоҳо ба хонаи мо омада мегуфт:

– Ҷалол, юзта тӯкӯб бер!

Ман агар рад кунам ба занам, ба Саодат зорӣ мекард: - Ҷон сенглим, ўзинг марҳамат қилиб юзта тӯкӯб бер!

Саодат бо шартӣ он ки агар нишаста ош хӯрад, садта не, дусадто мерезад, арақ меод. Лекин ба ҷои газак бо остинаш лабро пок карда мерафт.

Дӯсти дигар ва қарини ман Ҳаким Карим буд. Вай аз шаҳри Хуҷанд буда, солҳои сӣ дар аскарӣ хизмат карда, пас дар Шаҳринав, дар комитети иҷроияи ноҳия кор карда, таҷрибаи ҳаёти афзудааст. Баъд дар Хуҷанд, дар идораи рӯзнома ба кор даромада, то солҳои 1932-33 журналистӣ кардааст. Вақто ки ман дар Душанбе бо вай шинос шудам, нависандаи хубе буд. Ҳикоя менавишт, ҳикояҳои бештар аз воқеаҳои ҷанг бо босмачиён ва аз ҳаёти деҳоти Тоҷикистон буд. Дар новелла – ҳикояҳои хурд навиштан маҳорате дошт. Бештар ба Чехов тақлид карданӣ мешуд. Лекин кори асосии вай тарҷумонӣ буд ва

дар идораи нашриёти давлатӣ кор мекард. Дар кӯчаи Орчоникидзе, дар қафои хонаи нависандагон ҳавлие дошт. Баъд аз хонаи нависандагон ҳам як квартира гирифт. Бегоҳӣ дар «клуб» (клуби мо ҳам дар ҳамон хонаи нависандагон, дар қабати дуюм буд. Ду хонаро як карда, номашро клуб монда буданд), шоҳмотбозӣ, билиардзанӣ карда, то ними шаб машғул мешуд. Баъд ки ҳама хобиданд, ба хонааш рафта то қариби саҳар кор мекард, тарҷума мекард, ба қавли худаш «қитир-қитир» мекард...

Ҳикояҳояшро аввал ба рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо чоп мекард. Агар ба ягон рӯзнома ҳикояаш чоп шуда бошад, мегуфт ки: «Имрӯз саҳифаи сеюми фалон рӯзнома бисёр хуб, аз ҷиҳати техника аъло чоп шудааст». Мо медонистем, ки дар саҳифаи сеюм ҳикояи вай ҳаст. Баъд якчанд маҷмӯаи ҳикояҳояш чоп шуданд.

Тобистонҳо, аксар ба Хучанд мерафт, аз обу ҳаво ва меваю гизои онҳо истифода бурда, дам мегирифт. Дар байни нависандагон яке аз фаъолон ва пурдонҳо буд. Русиро нағз медонист, аз адабиёт ва матбуоти русӣ хуб истифода мебурд. Бонухон ном зане гирифт, ки бо вай хушбахт буд. Аз Бонухон ду писар ба дунё омад. Лекин дар соли шуми 1937 Ҳакимро гирифта Ҳабс карданд, ҳатто Бонухонро ҳам Ҳабс карданд. Писари аввалашро аз модараш ва модаркалонаш (модари Ҳаким) канда, ҷудо карда ба сағирхона бурданд, ки дар он ҷо зуд қазо кард. Бонухонро пас аз ҷаҳор-панҷ моҳ ҷавоб доданд, аммо Ҳаким як ҳафта пеш аз ман озод гардид.

Ҳабс шудани ҳардуи мо боис шуд, ки пас аз озод гардидан дӯстӣ ва рафоқатии мо боз ҳам мустаҳкамтар ва зичтар гардид. Ҳаким пас аз озод шуданаш боз ба ҳикоянависӣ ва тарҷумонии худ давом кард. Вай бисёр нависандагони Ғарб ва классикони русро тарҷума мекард.

Асарҳои Чехов, Горкий ва дигаронро бо забони тоҷикӣ моҳирона бармегардонид. Бисёр мехонд ва бо назарияи адабиёт ҳам машғул мешуд... Лекин ҳамеша тарсе дар дил дошт, ки мабодо ӯро боз гашта ҳабс кунанд. Ин тарсу воҳима ба дили ман ҳам буд. Ман ҳам метарсидам, ки мабодо маро боз гашта гиранд. Дар ҳар қадам, аз кирдори касон воҳима буд. Касе агар ба саломам дуруст ҷавоб надихад, метарсидам, ки чаро вай ба саломи ман алейк нагуфт. Шояд дар бораи ман гапе шунавида ва шубҳае дорад. Боре шодравон Муҳаммадҷон Қосимов, ки одами асабӣ ва пурғазаб буд, дар кӯча, аз наздам гузашта рафта, ба саломи ман ҷавобе надод. Ҳамон шаб хобида натавонистам. Чаро Қосимов ба ман ин тавр муомилаи бад кард? Чаро ба саломи ман ҷавоб надода рафт? Шояд вай аз чизе хабар дорад, шояд ба вай гуфтаанд, ки Икромиро боз мегирем ва ҳоказо... Моргазида аз ресмони ало метарсад, мегӯянд, рост аст. Ману Ҳаким Карим ҳамин тавр аз ҳар чиз метарсидем, аз ҳар муомилаи бади мардум ба диламон ваҳму ҳарос ҷо мешуд. Гӯё ки мо ҷинойткорони ашадӣ бошем, гӯё ки мо гуноҳи афвнопазир карда бошем! Охир ману Ҳаким Карим бағайр аз ҷонфидой, ба ғайр аз меҳнати ҳалол ва пок, ба ғайр аз сидку сафо ба давлат ва партия коре надоштем. Пас чаро метарсидем? Чунки замона ҳамин тавр буд. Басо касоне буданд, басо бегуноҳоне буданд, ки пас аз як бор озод шудан ва ду-се моҳ аз ҳавои озодӣ нафас гирифтанд, боз ҳабс карда шуданд, боз бадарға гаштанд ва солҳои зиёде дар азоб буданд. Чунончи Раҳим Ҳошим, Ҳаким Қосимов озод гаштанду хушу хуррам зиндагӣ карданд, вале боз ба даст афтоданд, боз ҳабс шуданд. Қосимов дигар бар нагашт, Раҳим Ҳошим понздаҳ сол азоб кашада омад.

Охир, Р.Ҳошим чӣ гуноҳе дошт, ба ғайр аз меҳнати

ҳалол! Вай аз хурдӣ ба меҳнат ва эҷод умри худро сарф карда, дар нашриёти давлатии Тоҷикистон – аввал дар шӯъбаи самарқандии он, баъд дар Душанбе кор кардааст.

Солҳои шуми 1937-38 ба сари мардум балоҳо овард. Бехтарин фарзандони халқи тоҷик (на танҳо халқи тоҷик) ҳаёс шуданд, парронда шуданд ва несту нобуд гаштанд. Бинобар он буд, ки ману Ҳаким Карим метарсидем, мевахмидем, ки мабодо моро боз гашта ҳаёс кунанд!

Вақто ки ман ба партияи коммунистӣ аъзо шудам, аз дилам ин тарсу ваҳм хеле дур шуд ва бовар кардам, ки дигар аз ман шубҳа надорад. Он вақтҳо ман дар театри Лоҳутӣ мудири шӯъбаи адабӣ шуда кор мекардам. Котиби ташкилоти партия Зубков ном марде (мудири шӯъбаи фолклорҷамъкунӣ ва фолклорнависӣ) буд. Бо ман дӯст ва улфат шуда монд ва ҳар рӯз ташвиқ мекард, ки ба партия ариза диҳам. Рафиқони дигар – М.Қосимов, Гулҷеҳра Бақоева, Сайид Маҳмудовҳо низ дар ҳамин фикр буданд. Ман ариза додам. Ба ман Зубков ва Гулҷеҳра кафолат доданд. Боз як нафар лозим буд. Ба назди Мирзо Турсунзода рафтам. Он вақтҳо вай раиси комитети санъат буд. Ба хоҳиши ман чунин ҷавоб дод:

– Ман партияро аз ҳар чӣ азиз мешуморам, бинобар он ба ту, ки аз ҳаёс бародам, кафолат дода наметавонам!

Чӯраи чони ман ана ҳамин тавр гуфт.

Ман маънос шуда ба театр баргаштам. Зубков ба ман тасалло дода гуфт, ки хафа нашоам, вай як рафиқ дорад, ки аз соли 1920 аъзои партия аст, вай кафолат медиҳад. Дар ҳақиқат он шахс, ки дар комитети санъат кор мекард, ба ман кафолат дод ва бо ҳамин дар маҷлиси партияи театр маро ба сафи партия чун номзад қабул карданд. Лекин, пас аз чанд гоҳ маро ба райком ҷеғ заданд ва дар шӯъбаи қабули аъзоёни партия «дела»-и маро нишон дода гуфт.

танд, ки бар зидди шумо аз КГБ коғаз омад, то шумо рафта, ин масъаларо ҳал накунед, райком шуморо ба партия қабул карда наметавонад. Ман боз хафа ва маъюс шудам. Ба ҷонам расид. Ин мардум аз ман даст мекашанд, ё не?! КГБ мемонад, ки ман зиндагӣ ва кор кунам, ё ҳар қадами маро таъқиб карда мегардад? Ин чӣ гап?! Ин чӣ зиндагӣ?!

Рафтам ба қабули котиби якуми партияи коммунистии Тоҷикистон, ки он вақтҳо Протопопов буд. Вай маро зуд қабул кард. Арз кардам, ки рафиқон маро бо як овоз ба партия қабул карданд, лекин КГБ наемонад. Протопопов гуфт, ки шумо ҳеҷ айбе надоред ва ҳақ доред, ки аъзои партия бошед. Ман ин суҳанҳоро барои чашми сиёҳи шумо намегуям! Равед, ҳама корҳоятон дуруст мешавад.

Рӯзи дигар ба райком рафтам, ки аз «дела»-и ман ҳамон коғазии КГБ гум шудааст. Бо ҳамин, маро дар миёнаи соли 1944 ба номзадӣ ва дар соли 1945 ба аъзогии ҳақиқии партия қабул карданд ва хотирам осуда шуд.

Ҳаким Карим ба партия ариза надод. Вай ба кори эҷодӣ ва тарҷума машғул шуда гашт. Дар оғози ҷанг вай дар Ленинобод буд. Албатта барои соф будан ва бегуноҳии худро исбот кардан ва барои ба давлат ва партия содиқ будан, яке аз аввалинҳо шуда ба комитети ҳарбӣ рафт ва фидоқорона талаб намуд, ки ӯро ба фронт фиристонанд. Аммо дар Ленинобод, ки ӯро медонистанд, ба сафи армия қабул накарданд. Чашмаш дуруст намедид ва умуман вай ба хизмати ҳарбӣ чандон иқтидор надошт. Хуб шудааст, ки талаби ӯро рад карданд.

Ҳаким пас аз ҷанд рӯз ба Душанбе омад. Мо бо ҳам сӯҳбат кардем. Вай хафа буд, ки ӯро ба армия қабул накарданд, ҳатто дафтарчаи ҳарбии ӯро дошта монданд. Он рӯзҳо ман ҳам ба сафи армия рафтан мехостам, ки ба ман даъватнома расид. Ба гумон мехостанд маро дар қатори

онҳое, ки ба Эрон фиристоданӣ буданд, ба аскарӣ гиранд. Ба комитети ҳарбӣ рафтам. Аз як комиссия гузаштам, лекин комиссияи тиббӣ маро ба деспансери туберкулёзи фиристод, ки дар бораи саломатиам санад биёрам. Зеро ки аз байни «дела»-и ҳарбии ман коғазе ёфт шуд, ки дар бораи силкасал будани ман шаҳодат меод. Пас ба «туб-деспансер» рафтам. Дар он ҷо Мудрих ном профессор буд, ки талаби маро шунида ҳайрон шуд ва гуфт, ки ман ба хизмати ҳарбӣ нораво ҳастам ва дар «поход»-и аввалин афтада мемонам. Бинобар он санади манфӣ дод. Дар «военкомат» ба санад асос карда, ба ман коғазии сафед доданд ва аз аскарӣ тамоман озод карданд. Ман то як дараҷа хафа шудам. Аммо оилаи ман шодмонӣ карданд. Баъд аз ин, азбаски аз кор озод гашта будам ва имконият буд, чанд рӯз ба Тошканду Ленинобод рафтани шудам. Ҳақим илтимос кард, ки дафтарчаи ҳарбии ӯро аз идораи ҳарбии Ленинобод гирифта биёрам. Ман ин супориши ӯро баҷо овардам. Ҳақим бо санади ҳарбӣ ба идораи ҳарбии Душанбе муроҷиат кард ва талаб намуд, ки ӯро ба фронт фиристонанд. Инчунин талаби ӯро зуд ба ҷо оварданд. Азбаски ӯ лейтенанти хурд буд, ба ҳудаш покет дода, ба Тошканд фиристоданд. Аз Тошканд ба фронт рафт, аз фронт ба ман чанд мактуб навишта, баъд ҳалок шуд.

Одамоне буданд, ки чанд гоҳ ба роҳи Ватан ҷон фидо кардани Ҳақимро бовар намекарданд. Мегуфтанд, ки эҳтимол вай ба душман таслим шудагист. Барои ҳамин, аввал ба вай мукофоти комсомолро надоданд. Баъд ки фидокорӣ исбот шуд, баъд ки ҳама фаҳмиданд, ба номи ӯ мукофоти комсомол баромад. Чи тавре ки пайгамбарамон гуфтаанд: «Бадтарини халқ касе аст, ки мардум аз ӯ битарсанд». Бале, бале, бадтарини касон буданд ва мардум аз онҳо метарсиданд. Афсӯс ки яке аз беҳтарин касон – Ҳақим

Карим барои исботи садоқат ва бегуноҳии худ довталабона ба ҷанг рафту нобуд шуд. Афсӯс, сад афсӯс!

Яке аз беҳтарин касон, ки мардум аз ӯ наметарсиданд, зеро ки хоксору меҳрубон буд, шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ буд. Ман ин марди наҷибро ҳанӯз дар солҳои 1922, дар Бухорои шариф дида будам. Додари вай дар растаи чинифурӯшӣ дӯкони дарздӯзӣ дошт, дар мошинаи дарздӯзии поякӣ кор мекард. Муҳаммадҷон Раҳимӣ бошад дар идораи молия кор мекарду ризку рӯзӣ меёфт ва инчунин ҳамон вақтҳо шеър ҳам мегуфт. Мардум шоир будани ӯро эътироф карда буданд. Боре бо як рафиқи аз худ калонтарам аз назди дӯкони дарздӯзӣ мегузаштам, ки рафиқам гуфт:

– Ана ҳамон марди ҷавон, ки дар поёни мошинаи дарздӯзӣ нишаста китоб мехонад, шоир будааст, инро ба ман дадем гуфтанд, вай писари Раҳими қанд будааст.

– Раҳими қандаш кӣ? – гуфта пурсидам. Намедонам гуфт рафиқам.

Кӣ будани Раҳими қандро ман пас аз хондани «Ёддоштҳо»-и устод Айни донистам. Раҳими «қанд» барои он лақаб гирифтааст, ки дар лаълие қурсу қандалоту қанд гузошта, дар растаҳо фурухта мегаштааст ва бо ҳамин ба ҳудаш ва оилааш ризку рӯзӣ меёфтааст. Устод Айни менависанд, ки Раҳими қанд танбӯрии хубе ҳам будааст. Гӯё, агар вай дар боғ танбӯр навозад, булбул омада ба дастаи танбӯраш менишастааст ва баробари нохун задани Раҳими қанд чаҳ-чаҳ мезадааст.

Инак, писари калонии Раҳими қанди танбӯрӣ – Муҳаммадҷон Раҳимӣ ба адабиёт шуғл намуда, шоир шудааст. Вай дар солҳои 1928-29 ба Душанбе омада, дар идораи молия кор мекунад. Он вақтҳо на хона доштааст, на

чой! Дар қарибии бинои ҳозираи Иттифоқи нависандагон, дар сари кӯча як бӯдкаи партофташудаи электрик будааст, ки Раҳимӣ дар он кати симини худро гузошта зиндагӣ мекардааст. Лекин баъд, дар солҳои сӣ хона мегирад, додарааш аз Бухоро расида омада дар «Главлит» ба кор мебарояд ва ҳар ду бародар, ки зан надоштанд, дар он хона истиқомат мекунанд. Муҳаммадҷон аз идораи молия ба нашриёт мегузарад, муҳаррир мешавад, ба газетаю маҷаллаҳо шеър навишта чоп мекунад ва оҳиста-оҳиста машҳур мегардад.

Раҳимӣ одами аҷоиб, бо феълҳои хӯйи махсус, як дараҷа қаландармашраб, хоксор, вале донишманд буд. Донишманди забон, донишманди шеър ва услуб, донишманди адабиёт буд. Танҳо зиндагӣ мекард. Додарааш ба ҷанг рафта бознагашт. Худи Раҳимӣ дар солҳои гирифтубуғири 1937, дар як шаб гойиб шуда рафт. Баъд ки фаҳмед, аз тарси ҳабс шдан гурехта, ба як ноҳияи Ленинград рафта, дар хонаи Козлова ном коргарзане истиқомат мекунад. Баъд он занро ба никоҳи худ мебарорад ва аз вай як писар мешавад, ки ҳоло Козлов ном дорад ва дар кучое кор мекунад. Пас аз ба Душанбе баргаштани Раҳимӣ, занаш бо писарааш меояд, чанд гоҳ ҳамроҳ зиндагӣ мекунанд, лекин баъд Раҳимӣ онҳоро тарк мекунад.

Раҳимӣ одати аҷиб доштанд: дар як хона, дар як кватирра бисёр иқомат намекарданд. Дар умри кӯтоҳи худ қариб шаш ҳафт хонаро иваз карданд. Он касро Қаҳҳоров (раиси шӯрои вазирони ҳамонвақта) хеле дӯст медоштанд. Лекин Раҳимӣ, ба гумонам, аз ин муҳаббати калон фоида бурдан намехост, фақат хона иваз мекард.

Ман ҳам Раҳимиро эҳтиром мекардам. Қаландармашрабӣ, дониш ва илми он касро дӯст медоштам. Ҳар вақт ки калимае, ҷумлаеро сарфаҳм наравам ба

он кас телефон карда мепурсидам. Устод Раҳимӣ дарҳол он калима ва ё ҷумларо фаҳмонида медоданд. Раҳимӣ муҳаррири шеърҳои «Шашмақом» буданд, бо Фазлиддин Шаҳобов хеле кор карданд.

Шеърҳояшон то якдараҷа мураккаб, ба ҳар хонанда фаҳмо набуд. Бинобар он он касро хеле танқид мекарданд. Боре, кадом достони он касро рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» чоп кардааст. Ин достони мураккаб ва мушкилфаҳм ба рафиқон чандон маъқул нашуд ва дар Иттифоқи нависандагон муҳокимааш карданд. Аввал Мирзо Турсунзода, баъд Улуғзода, сонӣ Миршакар баромад карда нофаҳмо, мубҳам ва мураккаб будани достонро гуфтанд. Навбат ба Дехотӣ омада буд, ки Раҳимӣ аз ҷои нишастии худ партофта монданд:

– Ту ҳам ёде бикун аз ман!

Мо ҳама хандидем. Зеро ки ин лутфи бисёр аҷоиб буд. Ҳама медонистанд, ки Дехотӣ шеъре дорад, ки тарҷеъбанди он шеър «Ту ҳам ёде бикун аз ман» аст. Дехотӣ сухани Раҳимиро шунида ба ҷояш нишаст ва хомӯш монд.

Боре Соҳиб Табаров он касро танқид мекунад. Ба ҷавоб мегуянд: он чӣ ки бо перо навишта мешавад, бо табар бурида намегардад (То что пишиш пером, нерубеш топором). Ана ҳамин тавр ҳозирҷавоб ва лутфгӯ буданд Муҳаммадҷон Раҳимӣ.

Афсӯс ки ин кас ҳам нобаҳангом вафот карданд ва мо дӯстонашонро ба ҳасрат ва надомат гузоштанд.⁶

⁶ Ин боби саргузашти падарам Чалол Икромӣ бо ҳамин сатрҳо ба аҷном мераса. Ман чанд бор онро хонда баромадам. Хостам, ки баъзе ҷойҳои саҳту пурҳаяҷони онро камтар дигар кунам, аммо дастам ларзид, ба ин сатрҳои пурмашаққат ва мудҳиши солҳои 1937-1938 даст задан мумкин нест. Онҳоро нависанда бо хуни дилаш навиштааст.

Акнун, дар бораи он ки ман чи тавр шуду ба театри ба номи Лоҳутӣ ба кор даромадам.

Ду моҳ пеш аз сар шудани ҷанги дуҷоми ҷаҳон, ман аз идораи маҷаллаи «Шарқи Сурх» («Садои Шарқ»-и ҳозира) ариза дода ҳолӣ шудам, ки бо корҳои эҷодӣ машғул шавам. Саломатиам чунон хуб набуд, бисёр кор карда наметавонистам. Ҳам кори эҷодӣ ва ҳам кори идора ба ман зӯрӣ мекард. Замона осудаю тинҷ буд, рӯзғорамон ба хубӣ мегузашт; каму беш ҳаққи қалам, ки аз рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо расида меистод ва моҳонаи Саодат ба мо басанда буд. Ҷавони бепарво ва камандеша ки будам, як рӯзро фикр накарда, пулу давлати захира надошта бошам ҳам, таваккал карда фақат ба кори эҷодӣ гузаштам. Аҷаб соддагӣ! Намедонистам, ки «ноомад» шуданаш мумкин, бепул мондан мумкин ва ғайра ва ҳоказо...

Акнун ки шатта хӯрда, азоб дида, таҷриба ҳосил кардам, дар ин бора, яъне дар бораи ғами «фардо»-ро хӯрдан, дар бораи дурро, ноомади корро андешидан сухан меронам. Он вақтҳо шиорам «харчӣ пеш ояд, хуш ояд!» буд.

Аз идораи маҷаллаи «Шарқи Сурх» озод шуда, ҳанӯз ба ягон кори калон даст назада будам, ки ҷанги хонумонсӯзи дуҷоми ҷаҳонӣ сар шуда рафт. Бале, фаромӯш кардам: ман бо Нестеренко ном коргари илмӣ, аз филиали академияи улум, ки ба ҷоп кардани луғати русӣ-тоҷикӣ тайёри мекунид, кор гирифта будем. Ҳар рӯз ба идораи филиал (ки ҳоло институти экономика аст) рафта, ё дар хонаи Нестеренко дукаса луғат месохтем. Вай русиро, ман тоҷикиро. Калима ва луғатҳои русиро, ки рӯйхаташро тартиб дода буданд. Нестеренко хонда, ба ман маъноашро мефаҳмонид, ман тоҷикии он калимаро ёфта мемондам.

Хонанда худаш сарфаҳм меравад ва ба хулосаи лозимӣ меояд. Бояд таърих дида, хулоса кунад.

Идора ба мо, наредонам, ба ҳар калима чанд сӯм ҳақ ме-
дод, мо розӣ аз кор ва аз даромадамон будем.

Рӯзи 22-моҳи июни соли 1941, мо дар хонаи Нестеренко
кор карда нишаста будем, ки соатҳои сеи рӯз занаш аз бе-
рун омада хабар дод, ки ҷанг сар шудааст ва Молотов бо
радио суҳан мекунад. Мо радиоро мондем, суҳани
даҳшатовари Молотовро шунидем, ки фашистони Герма-
ния бе эълони ҷанг ба хоки мо ҳуҷум карда, бисёр ҷоҳои
сарҳади ғарбӣ ва ҷанубии моро бомбардон кардаанд.
Дасту диламон аз кор монд. Ман давида ба хонамон, ки
дар кӯчаи Орҷоникидзе буд, рафтам. Дар рӯи ҳавли Тур-
сунзода, Миршакар, Ҳабиб Юсуфӣ, Деҳотӣ ва дигарон
нишаста, дар хусуси ҷанг ва аҳволи мамлакат сӯҳбат ме-
карданд. Меғуфтанд ки бояд халқро ба аскарӣ сафарбар
кунанд, бояд мардум фидокорона ариза дода ба ҷанг ра-
ванд, бояд ин ҷанг ба зудӣ хотима ёбад, бояд душманро
зада нобуд кунем ва ҳоказо... Лекин дили ҳама сиёҳ, дили
ҳама ғамолуд, дили ҳама пур аз таҳлука буд. Аҳли байти
ман бесаранҷом буданд. Он дам Замира нӯҳсола, Ҷонон
панҷсола буд. Аммапошишо дуо мекарданд, ки илоҳо ҷанг
ба тарафи мо наомада хотима ёбад. Бале, ҷанг ба тарафи
мо наомад, лекин мо, халқи бечораи мо ба тарафи ҷанг
рафтем. Садҳо, ҳазорҳо ҷавонони тануманди мо ба ҷанг
рафта, азбаски ҳеҷ тайёр набуданд (машқ накардагӣ бу-
данд) нобуд шуданд. Ҳар рӯз аз фронт хабарҳои
даҳшатовар мерасид. Фашистон зер карда меоманд. Бе-
лоруссия, Украинаро забт карданд. Хавфи ба Маскав на-
здик шудан буд ва ҳоказо...

Ҳамон рӯзҳои ки ман дар филиали академия кор ме-
кардам, Ҳабиб Юсуфӣ (шоири забардасти мо) ҳам дар он
ҷо кор мекард. Ниёзмухаммадов (баъдтар академик) дар
филиал муовини мудир ва котиби ташкилоти партия буд.

Юсуфиро ба аскарӣ гирифта, ба Рязан бурда, ба кадом курси ҳарбӣ дохил кардаанд. Юсуфии шоир дар ҳамон ҷо ҳам ба шеърнависӣ машғул будааст. Боре фармондеҳи курс ӯро дар айни шеърнависӣ дида пурсидааст, ки чӣ менависӣ. Шеър менависам, гуфтааст Юсуфӣ. Ту шоир ҳастӣ магар? – боз пурсидааст фармондеҳ. Юсуфӣ бале гуфтааст. Фармондеҳ ҳайрон шуда пурсидааст, ки магар дар Тоҷикистон шоирҳо ҳамон қадар бисёр, ки туи шоирро ба аскарӣ додаанд? Ин хуб не. Ба ҷои корат навис, ки расман ба мо мактуб фиристанд, туро озод мекунем, ба ватанат рафта шеъратро навиштан гири!

Мо рӯзе аз Юсуфӣ мактуб гирифтём ва ману Николай Николаевич Ершов (ки ҳамроҳи Юсуфӣ кор мекард) ба назди Ниёзмухаммадов даромадем ва хоҳиш кардем, ки як мактуби расмӣ навишта, озод карда шудани Юсуфиро талаб кунанд. Ба ин хоҳиши мо Ниёзмухаммадов гуфт:

– Э, Икромӣ, шумо ором ва хап намегардед? Худатон-ку дар қарибӣ аз ҳабс озод шудед? Равел ба ин корҳои «сиёсӣ» дахл накунед! Юсуфӣ бояд хизмати Ватанро кунад!

Афсӯс, сад афсӯс, ки Ниёзмухаммадов нодонӣ карда мактуб нанавишт ва боиси дар ҷанг ҳалок гардидани шоири беҳамтои тоҷик гардид. Агар мактуб менавишт, кӣ медонад, шояд ҳоло Юсуфӣ дар қайди ҳаёт мешуд ва ба Ватан хизматҳои фаровоне мекард.

Хуб, тақдир ҳамин будааст!

Дар ақибгоҳ рӯзҳои аввали ҷанг он қадар мушқилии набошад ҳам, оҳиста-оҳиста аҳвол бад мешуд. Рӯзнома ва маҷаллаҳоро бастанд, рӯзномаҳои марказӣ майда шуда монд. Нашриёт ба гайр аз китобҳои дарсӣ ва чизҳои оид ба ҷанг, дигар ҳеҷ китобе ҷоп намекард. Бозорҳо хароб, нону тӯшту шакар камёб шуда монд. Мардуми шаҳр, дар

ҳар ҷо ки порча заmine ёбанд, картошка, сабзӣ, пиёз ме-
кориданд. Ман ҳам дар назди филиали академия ба порча
замине киштукор кардам. Вале бо ин қаноат накардам. Бо
ташвиқи модари Фазлиддин Шаҳобов, ки дар маҳаллаи
Сари Осиё (кӯчаи Озодии Занон) ҳавлӣ дошт, мо ҳам
кӯчида ба онҳо ҳамсоя шудем (ними ҳавиро мо харидем).
Кӯрпахоро қанда, читу сатин карда, фурухта, ҳамаи
захирахоро дода ҳавлӣ харидем. Аҷаб аҳмақӣ! Аҷаб
нодонӣ! Мақсад ҳамин ки бо холапошшо ҳамсоя бошам ва
аз замин истифода бурда чиз корем, то ки гурусна намо-
нем.

Аммо гушнагӣ ва қаҳтӣ сар шуд. Дар бозорҳо чизе на-
буд. Аз Русия ва дигар ҷоҳо мардуми бисёре гуреза шуда
омада буданд. Ба онҳо ҳар чӣ диҳанд гирифта мехӯрданд.
Як рӯз дар бозор шунидам, ки деҳқоне ба хар як чувол
турб бор карда овард. Ҳанӯз вай ба ягон ҷо наистода, бо-
рашро нафуруварда, аз паси хараши навбат (очеред) қатор
шуд. Ҳама «витами́н, витами́н» мегуфтанд. Худо нишон
надихад!

Ман бекор будам. Аз ягон ҷо даромаде надоштам. Аса-
рамро чоп намекарданд. Боре «Хандаи пас аз гиря» ном
ҳикояе навиштам, чоп шуд. Боз чизҳои ба ҷанг оид мена-
виштам, майда-майда чоп мешуд. Аммо ҳаққи қалам но-
чиз буд. Шӯрои вазирон дар боғи ҳукумати, ки дар миёнаи
кӯчаи Ленин буд, ошхонаи умумӣ дошт. Ба он ошхона ар-
тистон ва олимонро вобаста карда монда буданд, аммо на-
висандагон аз он маҳрум! Ман маҷбур шудам, ки ба раиси
шӯрои вазирон – Қурбоналӣ Қурбонов муроҷиат кунам.
Ба вай гуфтам, ки як худи ман не, ҳамаи нависандагонро ба
он ошхона вобаста қардан лозим. Қурбонов фармон дод ва
мо ҳар рӯз зарф бурда, аз ошхона шӯрбои обақӣ, гоҳо кат-
лет ва «каша» мегирифтем. Ба ҳамин ҳам шукур мекардем.

Ба ҳама маводи хӯрока «карточка» – «заборний» барои орд, равған, қанд ва дигар чизҳоро бо «карточка» мегирифтем. Акашариф Чӯраев (ҳофизи халқӣ), ки ҳамсои мо буд ва ҳар вақт аз Гарму Қаротегин озуқавориҳои бисёре (орд, нонҳои равғанӣ, гӯшт, равған, мавиз, қанд ва ҳоказо) мегирифт, ба чизҳои андаки «заборний» эҳтиёҷ надошт, бинобар он карточкаҳои худро ба мо меод. Саодат ба он карточкаҳо орд, хокаи тухм, колбаса, собун, равған ва дигар чизҳо гирифта, баъзеи онҳоро (колбаса) бурда мефурӯхт, ба чояш аз бозор баъзе маводи лозимаро харид, меовард. Ба иловаи ин бо бачаҳо ва модараш шаби дароз самбӯсапазӣ мекард, самбӯсаҳои наҳӯдин, картошкагин ва аввали рӯз бо Замира ба сохтмони стансияи электрикии Варзоб, ки ҳоло ба даруни шаҳр мондааст ва он вақт аз заминҳои қорам гузашта рафта лозим буд, мебурд, ба коргарон фурӯхта меомад. Дар бозгашт аз заминҳои қорам сабзӣ, картошка барин чизҳо ёфт шавад, гирифта меовард ва бо ҳамин рӯзгор мекашид, зани бечора!

Ман бекор, бе даромад, ба дасти зан мӯхтаҷ!

Боре ба идораи рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» рафтам, ки ба ман ягон кор диҳанд. Муҳаррири он Фузайлов ном яҳудӣ буд. Вай ба тақлифи ман хурсанд шуду гуфт, ки:

— Аз пагоҳ биёед, ман шуморо мудирӣ шӯбаи адабӣ таъин мекунам.

Ман хурсанд шудам. Пагоҳ омадам, ки вазъи Фузайлов тағйир ёфтааст. Ба ман узр гуфт:

— Аз мо ин штатро буридаанд, мо шуморо ба кор гирифта наметавонем.

Хуб, чӣ илоҷ! Не, бошад, не-дия! Малӯл шуда рафта истода будам, ки касе маслиҳат дод: ба нашриёти давлатӣ, ки директораш Неъматуллоев буд, муроҷиат кунам. Рафтам.

Неъматуллоев ҳам розӣ шуд, ки маро ба кор гирад, муҳаррири адабӣ таъйин кунад. Лекин пас аз ду рӯз омаданамро хост. Пас аз ду рӯз омадам. Неъматуллоев ҳам тамом дигар шуда буд: – Мебахшед, мо шуморо ба кор қабул карда наметавонем, штат надорем!

– Во аҷабо! – гуфтам ба худам. – Ин чӣ сирру асрор бошад?!

Сирру асрорашро ман баъдтар фаҳмидам: Як вақтҳо ман бо Бобоҷон Ғафуров хеле наздик ва дӯст будам. Он вақтҳо Ғафуров дар шуъбаи пропагандаи СеКа кор мекард. Чавон буд, бағайрат буд. Ин ошноии мо ҳанӯз аз вақти дар институти журналистии Москва хонда гаштани вай сар шуда буд. Ман бо корҳои эҷодӣ ба Ленинобод бисёр мерафтам. Дар Ленинобод Раҳим Ҷалил дар идораи рӯзнома кор мекард. Ғафуров ҳам тобистонҳо ба таътил омада дар рӯзнома муваққатан кор мекард. Ана, дар ҳамин рӯзнома ман ўро меидидам ва шинос шуда будам. баъд Ғафуров дар комитети марказии ҳизби коммунистии Тоҷикистон кор карда калон шуд. Ба гумон, ба гирду атрофи худ Абдуганӣ Мирзоев, Неъматуллоев, Набиҷон Поччоҷонов, Самад Ғанӣ барин одамонро чамъ карда, аз ҳамонҳо дар бораи ман суҳанҳои бад шунидааст, ки нисбат ба ман пӯстини худро чаппа пӯшид. На ин ки саломӣ маро алейк намегуфт, балки сояамро аз девор тарошида мепартофт. Инак, Фузайлов маро ба кор қабул карандӣ шуда ба маслиҳати Ғафуров меравад, вай албатта не меғӯяд. Неъматуллоев ҳам аз Ғафуров маслиҳат пурсида, чавоби «не» мегирад ва ман бекор мемонам. Ба гумони ман Абдуганӣ Мирзоев нисбат ба ман бештар шикоят карда, номи маро, худи маро ба Ғафуров бад кардааст. Бобоҷон Ғафуров бошад, ба гапи ҷосусони худ бовар карда ба ман муқобил шудааст. Аммо ман аз ин гапҳо беҳабар, ба як

лаб нон зор шуда мегаштам.

Дар ҳамин вақт, дар ҳамин айёми тангӣ, худораҳмати Ғфим Исоевич Мителман, ки саррежиссёри театри ба номи Лохутӣ буд, ба ман дасти мадад дароз кард ва маро ба театр бурда, мудири қисми адабӣ таъйин намуд ва маслиҳат дод, ки пиеса нависам. Барои ёрии ман аз Тошканд – Файкоро – драматурги намоёни русро, ки аз Москва муҳочир шуда омада буд, ҷеғ зада овард. Ман дар муддати ду-се моҳ бо ёрии Файко пиесаи «Дили модар»-ро навиштам ва дар соли 1942 онро ба сахна гузоштанд. Пас ҳамроҳи Файко пиесаи дуюмини худ «Хонаи Нодир»-ро навиштам, ки онро ҳам дар соли 1944 ба сахна гузоштанд. Бо ҳамин ману оилаам осуда шудем, қомати худро боло бардоштем.

Рӯзе дар театр будам, ки маро ба телефон ҷеғ заданд. Рафта гӯш кардам, ки Бобочон Ғафуров гап мезанад. Ба ман меҳрубониҳо карда гуфт, ки имшаб дар соати ҳашти бегоҳ ба СеКа биёям. Он вақт Ғафуров котиби якуми Компартияи Тоҷикистон шуда буд. Ман ҳайрон шудам, ки чӣ гап бошад. Бегоҳӣ ба СеКа рафтам. Маро зуд ба назди Ғафуров роҳ доданд. Ғафуров пас аз ҳолу аҳволпурсӣ гуфт:

– Ана, ҷанг ҳам ба охир расида истодааст, биёед, мо ҳам дӯстии худро барқарор мекунем?

– Ман бо шумо ҳеҷ гоҳ дар ҳолати душманӣ набудам! – гуфтам.

– Ҳар чӣ ки буд, гузашт! – гуфт Ғафуров. – Дар ҳаёт ҳамин хел нофаҳмиҳо ҳам мешавад. Хайрият ки кас зуд сарфаҳм меравад. Хайр, аҳволатон чӣ тавр? Зисту зиндагонӣ?

– Хуб не, – гуфтам. – Дарди сил оҳиста-оҳиста кори худро карда истодааст. Бо маслиҳати духтурҳо ба шӯрои вазирон мурочиат кардам, ки ба ман каме рағғани маска,

қанду дигар хӯрокворӣ мадад кунанд. Муовини раис ба номи вазири савдо – Қосимов як мактуб навишта дод, ки ба ман ёрӣ диҳад. Мактубро бурда додам, Қосимов ба рӯи он коғаз чизе навишта ба ман дод, ки ба кадом шӯъба муроҷиат кунам. Бинам, навиштааст, ки ба ман як кило равғани маска, як кило қанд ва ду кило биринҷ диҳанд. Инро дида гуфтам, ки ба мани бемор, ин чӣ мешавад!?

– Э, рафиқ! – гуфт Қосимов бо дағдаға. – Ман ин чизхоро аз ҳаққи сад нафар сағирбача қанда ба шумо дода истодаам.

– Ҳаққи сағирбачаҳо ба ман лозим нест! – гуфта, коғазро дар наздаш пора-пора карда партофтам.

Ин сӯҳбатро шунида Ғафуров оташин шуд ва ба телефон даст бурда Қосимовро чуст. Толеи Қосимов баландӣ кард, Ғафуров ўро наёфт. Баъд ба ман гуфт парво накунад, ман ин масъаларо ҳал мекунам. Бо ҳамин хайрухуш карда рафтам.

Рӯзи дигар дар театр боз маро ба телефон ҷеғ заданд. Ин дафъа аз управленияи хоҷагии шӯрои вазирон. Гӯш кардам. Мудири управления бо ман салому алейк карда гуфт, ки ба назди ў равам. Рафтам. Вай ба ман як гӯсфанд гӯшт, даҳ кило равғани маска, даҳ кило қанд, даҳ кило шакар, бист кило биринҷ дод.

Ин хӯрокихоро гирифта ба ҳаққи Бобоҷон Ғафуров дуои хайр кардем. Ин шахси олиҷаноб дар ҳаққи ман некиҳои бисёре кард, ки фаромӯш намекунам. Бо ҳамин аз машаққат ва танқисиҳои рӯзҳои ҷанг халос шудем. Маро аввал худо, баъд Ефим Исоевич Мителман ва ниҳоят Бобоҷон Ғафуров наҷот доданд. Арвоҳашон шод бошад!

Чалол ва Саодат Икромӣ бо набера ва абераҳояшон.
 Аз чап ба рост: Мунира, Азамат, Чалол Икромӣ бо Зухро, Саодат
 Икромӣ бо Зумрад, Подира

Оилан Чалол Икромӣ. Нишастагон аз чап ба рост Дилшуб,
 Замира, Саодат, Назира. Ростистодагон Мунира, Подира,
 Дилафруза, Мухаббат

Советлар Бухориси - 60 ёшда!

Қашни 60-солаги Бухорон Совети.

Қалол Иқромӣ бо шоғирдонанион - Аҳмедов ва Шукуров

Қалол Иқромӣ бо дустананион - Лазиз Қаном (дар мобайн)
ва Нодир Сафар

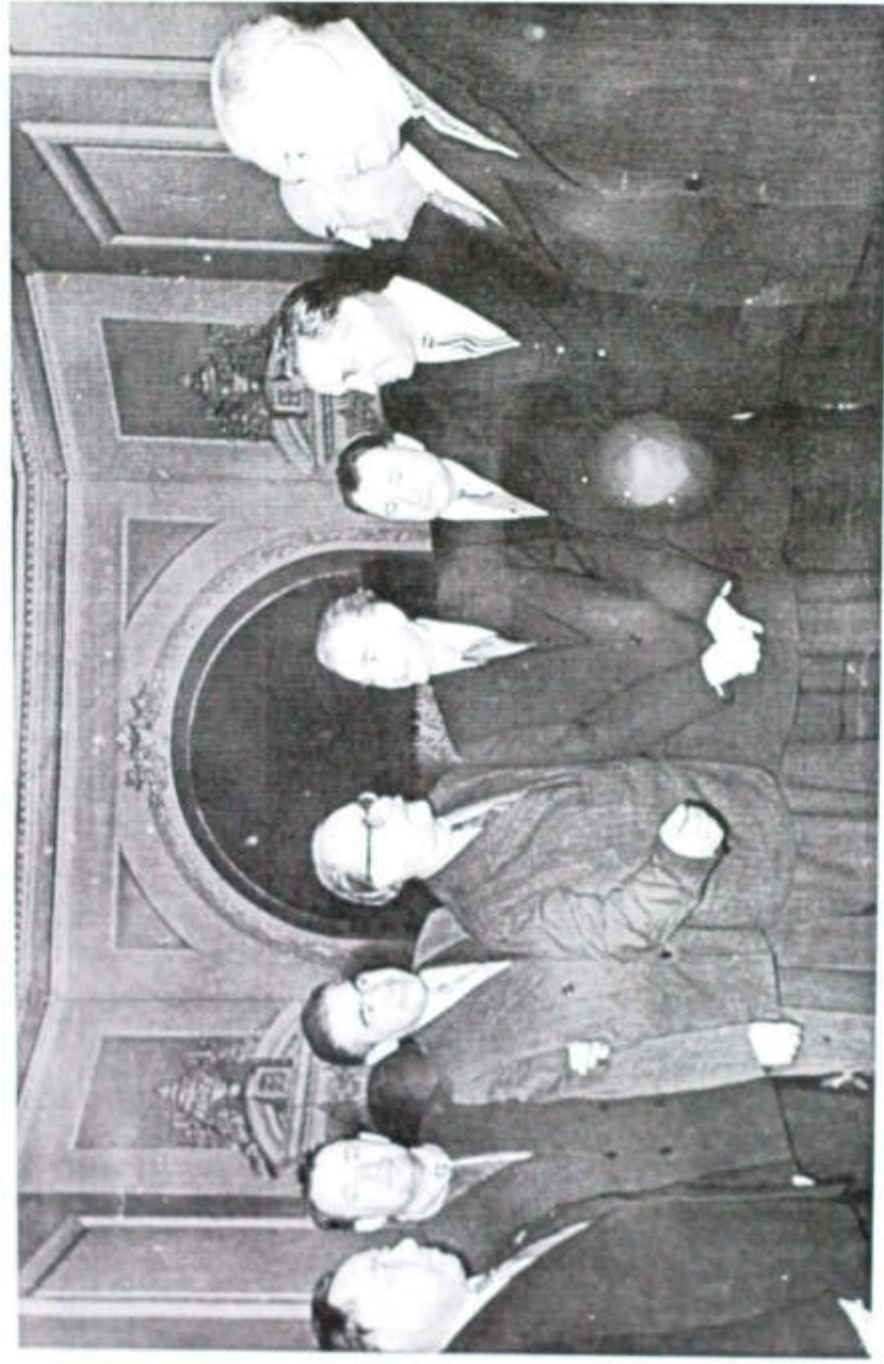
Чалол Икромӣ дар президиуми мачлис

Чалол Икромӣ ва шогирдонашон дар Хучанд

Дар Қазоқистон. Чало Ікромӣ ва Саидлӣ Валаматзода

Київ. Сьезди 4-уми нависанлагони Украйна. Разам Ча.вл., Ча.ю.л Икромий ва Бокви Раҳимю.да бо нависанлагони Украйна

Москва. Со.ш 1968. Аскад Мухтор, Мирсаид Миршакар ва Ҷалоғ Икромӣ

Воҳури нависандагон бо занони пешкадами тоҷик

Соли 1965. Тошкент. Аз чап ба рост: Фотех Ниёзи, Мирсаид Миршакар, Чалол Икромӣ, Сарвар Азимов, Мирзо Турсунзода, Бокӣ Раҳимзода, Гафур Гулом

Соли 1987. Расми кушодани китобхона дар кишлоқи Рашт. Ибод
Файзуллоев, Чалол Иқромӣ ва Гулрухсор Сафиева

Конибодом. Соли 1986. Чалол Иқромӣ бо хешу табори Ҳилол Карим

Гуруҳи нависандагони тоҷик бо донишҷӯёни Донишкадаи педагогии шаҳри Душанбе. Дар байн Соҳиб Табаров, Чалол Иқромӣ, Мирсанӣ Миршакар ва Раҳим Ҷалил

Соли 1980. Тошкент. С. Иқромӣ, С. Азимов, Ҷ. Иқромӣ, Туркмен Ато

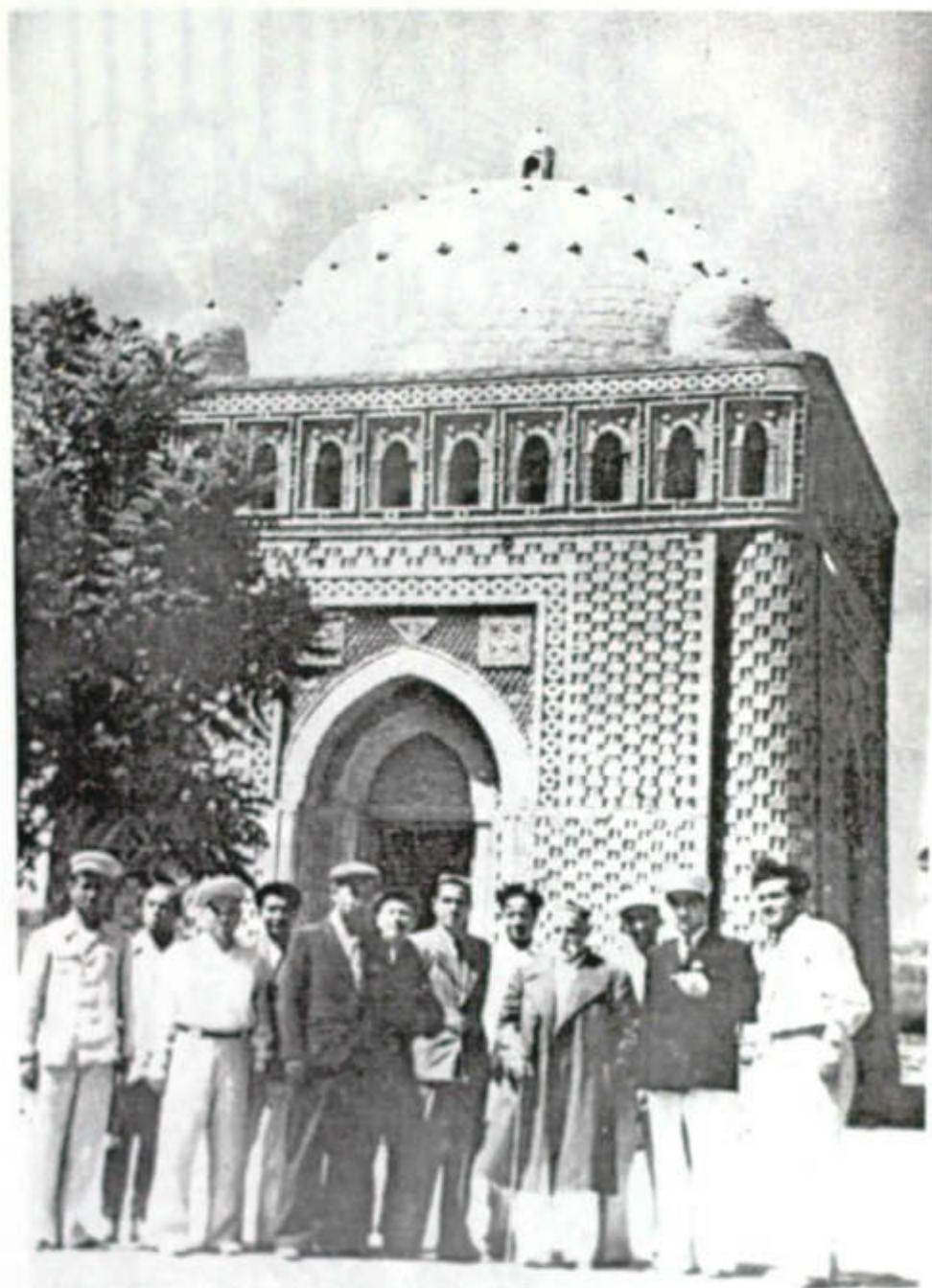
Соли 1947. Москва. Нависандагон ва шоирони Тоҷик. Интироқчиёни декадаи Алабиёт. Аз чап ба рост: Б. Раҳимзода, М. Раҳимӣ, С. Ҷавҳаризода, А. Дехотӣ, М. Ризо, С. Вализода, Р. Ҷаил, К. Улугзода, Ф. Ниёӣ, С. Улугзода, С. Табаров, М. Аминзода, М. Турсунзода, М. Миршакар, А. Назаров, С. Икромӣ, Ҷ. Икромӣ, Т. Пӯлодӣ, М. Фарҳад, П. Толис

Москва. Кремль. 1971. Съезд 5-уми Иттифоки нависандагони СССР

Июн. 1930. Бародари Чалол Икромӣ - Зайниддин

Солн 1951. Бухоро. Садриддин Айний бо шогирдонаш Ҷ.Икромӣ ва
С. Улуғзода бо зиёни Бухоро дар назди мақбаран И. Сомони

Нависандагони Ўзбекистон дар хонаи Чалол Иқромӣ

Чалол ва Саодат Иқромӣ бо духтарашон Назира
ва ҷишашон Фирӯз Усмонов .

Москва, 1957. Ча.ю.г ва Са.ю.г Икромӣ бо писарашон Ҷонон

Ча.ю.г Икромӣ, М. Шакури ва
М. Рахмонов

Амрико. 2004. Фирюза Икромӣ баъди
гирифтани дипломи Университет

ДӯСТОНИ НАЗДИКИ БУХОРИИ МАН

Яке аз дӯстони наздик ва меҳрубони бухории ман Икромхоҷаев буд. Падару модар ва хешутабори ӯро ман дуруст намедонам, ё ки фаромӯш кардаам. Вақто ки дар Бухоро ман бо вай шинос шудам, муаллим буд ва ба воситаи як рафиқи ҳамсинфи худ, бо вай ошно шуда будам. Вай шахси меҳрубон, ватанпарвар (Бухороро хеле дӯст медошт), хушсаризабон ва одами қатишав буд. Як қиян дошт, ки ҷавони пухта, корчаллон ва шайтон буд. Икромхоҷаевро аксаран бо вай меидам. Ин дӯстии моро баъдтар Исмоил Садри мустаҳкамтар кард. Икромхоҷаев азбаски дар кӯдакӣ ҷӣ касале шуда, дастонаш аз оринҷ поён наёзида мондаанд. Нисбат ба танаш, дастонаш хеле хурд буданд; бинобар он ба ӯ «Икромхоҷаи ча-ча» лақаб дода буданд. Аҷоиби кор дар ин буд, ки вай дар аснои суҳан кардан бештар «ча-ча»-ҳои худро ҳаракат дода, нишон дода гап мезад. «Ча-ча»-ҳо хурд бошанд ҳам коргар буданд. Гоҳо бо ин «ча-ча»-ҳо таҳдид карда ҳам мемонданд: - Як мезанам, ки...

Вақто ки ман бо эшон шинос шудам, зан надоштанд, лекин муштоқи зан буданд, занбозиро дӯст медоштанд. Намедонам, фаромӯш кардаам, ки дар кучо таҳсили оли гирифта, дар кучо хонданд. Зеро ки дар соли 1930 мо ба Душанбе кӯчида омадем ва муносибати мо канда шуд. Аз дигарбор муносибати мо дар баҳори соли 1934 дар Самарқанд барқарор гардид.

Дар баҳори соли 1934 анҷумани якуми Иттифоқи нависандагонии Тоҷикистон барпо гардид. Чанд гоҳ пеш аз анҷуман корҳои тайёри давом кард. Он вақт ман дар идо-

раи маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» (бобои маҷаллаи «Садои Шарқ») котиби масъул шуда кор мекардам. Дар Душанбе матбаа хеле суст буд ва аз ӯҳдаи то ба анҷуман чоп карда баровадани маҷалларо надошт. Бинобар ин қарор додем, ки шумораи ба анҷуман бахшидашудаи маҷалларо дар Самарқанд барорем. Дар ин бора бо шӯъбаи дар Самарқанд будаи нашриёти давлатӣ гапзанон кардем, онҳо розӣ шуданд, ки ба мо ёрӣ дода, маҷалларо чоп карда диҳанд. Бинобар он идораи маҷалла маро ба Самарқанд фиристод.

Ман дар соати даҳ-ёздаҳи рӯзи баҳорон ба Самарқанд расида, аз меҳмонхона ҷо гирифтаам. Ҳавои Самарқанд масткунанда буд. Ман аз омаданам хурсанд будам. Чизҳоро дар утоқи меҳмонхона монда ба кӯча баромадам. Иттифоқо дар кӯчаи Ленин, ки кӯчаи калон ва кӯчаи ободи шаҳри нави Самарқанд буд, Икромхоҷаро дида мондам. Он кас маро дида хурсанд шуду ҳолу аҳвол ва ба куҷо фурумаданам ва бо ҷӣ мақсад омаданамро пурсид. Ман гуфта додам. Икромхоҷа гуфт, ки «ман дар қарибии Гӯри Мир як ҳавлӣ дорам, дурусттараш, ҳавлии беруни касеро ичора гирифтаам. Хонаам бад не. Ҳозир чизҳоятонро гирифта, ба хонаи ман меравем, дар ҳамон ҷо истиқомат мекунед!» Ман ҳарчанд узр гуфта нарафтани шудам, лекин Икромхоҷа ба ҳолу ҷони ман намонд. Бо чачаҳои худ аз дастам гирифта ба сӯи меҳмонхона кашид. Лоҷарам, бо меҳмонхона ҳисобро баробар карда, чизҳоро гирифта баромадем ва ба ҳавлии Икромхоҷа рафтем. Ҳавлӣ як меҳмонхона, айвон ва рӯи суфа дошт. Икромхоҷа ҷою дастархон муҳайё карданд. Ҳар ҷӣ ки аз хӯрдани ва ширинӣ буд, ба дастархон гузоштанд. Пас, қарор додем, ки ман ба идораи нашриёт, ки аз ҳавлӣ чандон дур набуд, рафта ба Самарқанд омаданамро маълум мекунам ва мефаҳмам, ки

материалҳои фиристодаи моро ба матбаа додаанд, ё не. Баъд, боз меоям ва пагоҳ аввали рӯз ба матбаа меравам.

Дар нашриёт гуфтанд, ки ҳамаи мақолаю хабару хикояҳо чида шудагӣ, матбаа ба омадани ман мунтазир аст. Аз ин хабар хурсанд шуда, ба матбаа рафтам ва бо метрампаж (оне ки саҳифаҳои маҷалларо мебандонад) гуфту шунид кардам. Вай гуфт, ки пагоҳ биёед, саҳифаҳоро мебандонем. Метрампаж одами худӣ, шахси босавод ва донишманд буд. Аз ин ҷиҳат хотирҷамъ шуда ба ҳавли баргаштам, ки Икромхоҷа дар тардуди оши палав шудаанд.

– Як духтари хушрӯи рус дорам, – гуфтанд он кас, сабзиро пора карда истода. – Номашро «русалка» мондаам. Ҳозир омаданӣ, иҷозат медиҳед?

– Марҳамат, хона хонаи шумо, ҳар киро ки хоҳед, таклиф кардан гиред.

– Русалка духтари хеле дилбар аст, ман ба ғайр аз вай касеро нагуфтаам. Мумкин аст бо хоҳараш биёяд. Ҳамроҳи ош хӯрда, сӯхбаги ширин мекунем. Ман Русалкаро дӯст медорам, меҳоҳам, ки ба вай хонадор шавам, лекин вай камтар почтапарешон аст, бо як мард қаноат намекунад. Ҳамин қадар насиҳат мекунам, ваъда медиҳам, қабул намекунад. Ман мегӯям, маҳбуба шуда гаштанро дӯст медорам.

– Хайр чӣ, ба шумо маҳбуба шавад, бас-дия!

– Безанӣ ба ҷон расид.

– Ба Душанбе биёед, якто зани барно ёфта медиҳем, хушбахт мешавед!

– Худам ҳам дар ҳамин ниёт ҳастам. Дарсҳо тамом шаванд, албатта ба Душанбе рафта, ба кор медароям. Бо рафиқон гуфтушунид кардам, ба ман аз институти педагогӣ кор ва хона доданӣ шуданд.

– Ин тавр бошад, бисёр хуб.

Русалка танҳо омад, хоҳараш ваъда дода аст, ки пагоҳ меояд. Ман Русалкаро дида ҳайрон шудам. Бо ҳамин талъати зебо, бо ҳамин латофат ва хушрӯй, бо ҳамин шӯҳи ва таннозӣ, афсӯс ки ахлоқи нақӯ надоштааст. Агар ҳамин тавр намешуд, ба рафиқам Икромхоҷа ҳамсари мувофиқе мебуд.

Ман ба ҳамин хел духтарҳо ҳайронам. Мехоҳанд, ки умри ҷавонии худро фақат бо айшу ишрат, бо ҷӯрабозӣ гузаронанд. Ҳар рӯз як ёр ёбанд, ҳар шаб дар канори каси дигаре бошанд, тани худро ба молу чизу зебу зиннат фурушанд... Намехоҳанд ки шавҳаре дошта бошанд, фарзанд кунанд, оилаи хушбахтона барпо кунанд. Гумон мекунанд, ки ҷавонӣ, зебой ва тароват доимист, ниҳоят надорад. Фардо ки синну сол гузафт, фардо ки «ошиқонашон» аз онҳо даст кашиданд, фардо ки танҳо монданд, пушаймонӣ суд надорад. Хайрият ки Русалка Икромхоҷаро фиреб надода, рӯйрост гуфтааст, ки вай зани як кас шуда гаштанро намехоҳад. Агар ба он кас расида, баъд хиёнат мекард, ҳоли ҷӯраам хароб буд.

Хуб, ҳамон бегоҳ бо оши палав камтар май нӯшида, сӯхбат кардем, хурсандиҳо кардем, ба рафиқам Икромхоҷа ташаккур ва раҳматҳо гуфтам.

Рӯзи дигар ба кор рафтам ва дар ошхонаи сари роҳ, ки дар булвари Абрамов буд, пиво нӯшида, ош хӯрда, то бегоҳ бардам будам. Ҳамин тавр як ҳафта, даҳ рӯз меҳмони Икромхоҷа гашта, маҷалларо аз чоп бароварда, ба Душанбе баргаштам.

Икромхоҷа ба ваъда вафо карда, тобистони ҳамон сол ба Душанбе омаданд ва дар институти педагогӣ муаллим шуданд. Институт ба он кас аз бинои асосӣ як хонаи калон дод. Ҷӯраам дар байни муаллимон обрӯй доштанд, он

касро хурмат мекарданд. Лекин он кас мучаррад буданд ва талабгори як зани ба худ муносиб буданд.

Иттифоқо дар охирҳои тобистон Маъсумахон (духтари холаи мо, ки дар Тошканд зиндагӣ мекунаду аз шавҳари ҳабсшударафтаи худ се фарзанд дорад) ба Душанбе омад. Саодат ӯро ташвиқ кард, ки ба Икромхоҷа ба шавҳар барояд. Маъсумахон аввал не гуфт, аммо баъд бо ташвиқи мо розӣ шуда гуфт, ки хайр, аввал ҳеҷ гап нозада, бо он кас шинос кунетон, мебинам, санҷам, баъд ягон гап мешавад. Мо ба ин розӣ шудем. Ба Икромхоҷа гуфтем, ки мо имрӯз ба хонаи шумо меравем, бо худ як зани хушрӯйро мебарем. Агар ситораҳоятон ба ҳам мос афтад, баъд оид ба хостгорӣ сухан мекунем. Икромхоҷа бо мамнуният қабул карданд. Як рӯз ману Саодату Маъсумахон ба хонаи Икромхоҷа рафтем. Хайр, хурсандона пешвоз гирифта, қабул карданд. Нишастем, на чой, на нон, на дигар чиз! Мо мусофир-дия гуфтанд, асбобу чизу чора надорем, мебахшетон, зиёфат дар ресторан!

Пас аз камтар сӯҳбат, Маъсумахон папирос кашиданӣ шуд, киса ва сумкаҳояшро кофт, аммо куттии папиросро наёфт. Ман аз Икромхоҷа пурсидам, ки папирос доранд, ё не. Он кас аз ҷо бархоста, аз кучое калиди шкафро ёфта, онро кушода як куттӣ «Казбек»-ро ёфтанду як дона папирос гирифта ба Маъсумахон доданд ва як дона худашон ба лаб гузошта, куттии папиросро боз ба шкаф гузошта қулф карданд. Маъсумахон гапе назада, аз гӯгирди даргирондаи он кас папиросро дуд кунонду аз ҷо бархост.

– Мебахшетон, – гуфт, – ман ба Аслихон (Бурҳонов, ки додараш аст) ваъда дода будам, ки дар соати се вомерем. Дар ин ҷо гап зада монда, вақтро аз даст додем...

Бо ҳамин аз хонаи Икромхоҷа баромада, ба кӯча қадам гузоштем:

– Ибӣ, ибӣ, дафъ дафу! – гуфт Маъсумахон. – Ман дево-на нашудем, ки ба ин хасиси мурданӣ расам.

Ана ҳамин тавр занёбии мову зангирии Икромхоҷа ба охир расид. Маъсумахон дигар шавҳар накарданд. Духтару писарҳояшон калон шуданд, зандору шавҳардор гаштанд ва ҳоло ҳам бад зиндагӣ намекунанд.

Икромхоҷа бошанд, як зани фақирак ва номуродакро ёфта гирифтанд. Аз вай як писар шуд (Шурик). Лекин чӯраи бечораам, ки силкасал буд, ба писараш зан надода, вафот кард, дар бечорагӣ ва камбизоатӣ вафот кард. Мо чӯраҳо пул ҷамъ карда гӯрондем. Арвоҳашон шод бод!

Дигар як рафиқ ва чӯраи ман Ҳаким Ҳомидӣ буд. Ин кас писари қозӣ Ҳомидхоҷа буда, падарашон бо падари ман ошноӣ ва рафту омад дошт, бинобар он мо ҳамдигарро аз ҷавонӣ, аз мактаб хонда гаштани худ мешиносем. Ҳамроҳ дар дорулмуаллимини Бухоро мехондем. Баъд ба Самарқанд ба аввалин мактаби олиии педагогии ўзбекистон рафта хондем. Ман ба Тоҷикистон омадам, Ҳаким Ҳомидӣ ба Тошканд рафтанд. Дар Тошканд, дар институти педагогӣ дарс медоданд. Зану бача карданд. Дар шаҳри кӯхнаи Тошканд, дар як ҳавлӣ ду хонаро иҷора гирифта, меистоданд. Аммо меҳмонпарвар буданд. Дар ҳар бор ба Тошканд рафтаниам, албатта ба хонашон таклиф мекарданд. Бо чӯраҳои дар Тошканд будаи ман, бо Муҳаммадҷон Васфӣ, Яҳё Юлдошев, Юсуфҷон Ҳамдам баринҳо дӯстӣ ва рафоқат доштанд. Ба воситаи Васфӣ ва дигарон ба рӯзномаи «Ҳақиқати ўзбекистон» (ҳоло «Овози Тоҷик» ном гирифтааст) иштирок карда меистоданд. ўзбекӣ дарс диҳанд ҳам, хайрхоҳ ва тарафдори Тоҷикистон буданд. Худашон одами хеле ва хеле мулоимфезл, хушса-

ризабон, қатишав, донишманд буданд. Лекин соддагиҳо ҳам доштанд. То ба солҳои охири ҳаёташон дар ҳамон ҳавлии кӯҳна, ки ҳеч шароити мувофиқ надошт (ҳаммом, оби гарму хунук ва ҳоказо) истиқомат карданд. Ниҳоят касе ба ҳолашон тараҳҳум карда, аз хонаҳои навсохт квартаира доданд. Ба он ҷо кӯчида дер зиндагӣ накарданд. Нохост хабар омад, ки вафот кардаанд. Бале, ин хабарро ба ман Яҳёхон ба Душанбе омада расонид. Гуфт ки худаш ба сари қор истода, чанозаи он касро нағз обрӯй кардааст ва дар ҷои қорашон митинг карда, дар Дӯрман ба хок супурудааст.

Вақте ки Яҳёҷон, рафиқи ҷавонии ман, писари Ҳочигадои бухорӣ, ки ҳавлиашон аз ҳавлии мо чандон дур набуд, охири бор ба Душанбе омад, аҳволаш хуб набуд, фишори хунаш хеле баланд буд. Ош кардем, дуруст нахӯрд, май таклиф кардам, рад кард. Бечора аз ҳамин ҷо рафта вафот кардааст. Шод бод арвоҳи покаш, ҷояш ҷаннат бошад!

Яҳёҷон бо ман дар Дорулмуаллимин мехонд. Хеле бафаҳм, хушёр ва пешқадам буд. Дар синф мо ба ҳам мусобиқа доштем. Яҳёҷон то ба охир бо ман дар дорулмуаллимин наистод, ба Тошканд рафт, журналист шуд. Вай ҳанӯз дар вақти дар Бухоро буданаш бо мақола ва фелетонҳои машҳур шуда буд. Ҳамроҳи Комил Алиев ном журналист ва фелетоннависи машҳури ўзбек қор мекард. Баъд дар «Узтаг» (агентии ахбороти ўзбекистон) тарҷумонӣ кард, мудирӣ шӯъба буд. То ба охири умраш дар ҳамон як ҷо – дар «Узтаг» қор кард. Аз худ шогирдони бисёре расонид. Дар Тошканд ҳавлии хубе дорад. Ҳоло завҷааш – Саодатҷон дар қайди ҳаёт аст, ба гумон бо духтару писараш зиндагӣ дорад.

Муҳаммадҷон Васфӣ – шоир, журналист, шахси хеле хуб ва бофаҳм буд. Падараш дар Ғичдувон амлоқдор буд, падари ман қозӣ, бинобар он мо бо ҳам аз хурдӣ, ҳанӯз аз солҳои 1918 шинос будем. Пас аз инқилоб (падараш ба Афғонистон ҳичрат карда буд) бо модар ва хоҳаронаш бо машаққат зиндагӣ мекард. Мо чанд гоҳ аз ҳамдигар чудо будем. Баъд, вақто ки ман аз Самарқанд, аз хондани мактаби олий мосиво шуда ба Бухоро баргаштам, Васфӣ дар идораи рӯзномаи Бухоро ходими адабӣ шуда кор мекард. Азбаски истеъдоди хуби шоирӣ ва забондонӣ (ҳам ўзбекӣ ва ҳам тоҷикӣ) дошт, дар идора ҳама ўро хурмат мекарданд. Пас аз ташкил шудан ва ба нашр сар кардани рӯзномаи «Ҳақиқати ўзбекистон» ба забони тоҷикӣ, Васфиро ба Тошканд ҷеғ зада бурданд ва дар идораи рӯзнома вазифаи ходими адабиёти ба ў супориданд. Васфӣ бо зану бачаҳояш (ду духтар) дар Тошканд ба ҳавлии иҷора менишаст ва ҳар рӯз аз шаҳри кўҳна ба шаҳри нав, ба идора мерафт. Хусусияти аҷоибӣ Васфӣ дар ин ҷо буд, ки вай шеърро зуд ва равон мегуфт. Дар тўе бо он кас будам, нўшидем, хўрдем, Васфӣ дар худи ҳамон тўй, ба шаъни келину домод шеъре гуфтанд, ки ман шохиди навишта шудани он шеър шудам. Васфӣ вақтҳои охир бисёр менўшиданд, қаландармашраб буданд. Ба сару либоси худ аҳамият намедоданд, ринд набуданд. Он кас то ба охири умрашон бой, серпул ва осудаҳол набуданд. Ба қадри ҳол зиндагӣ мекарданд, парвои олам надоштанд. Дар хона шароити корӣ – мебел, стол ва устул надоштанд. Корҳо заминакӣ буд. Занашон инчиқ ва серноз буд. Масалан гўшти магазинро намехўрд, гўшти дасткуш ёфта биёред, мегуфт. Ба Васфӣ шароити кор муҳайё карда намедод. Вақто ки Васфӣ китоби «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-и ма-

ро ба ўзбеки тарчума карданд, Ҳомидӣ пурсидааст, ки ин қадар корро кай ва дар куҷо кард.

– Шабохун задем-дия! – гуфта ҷавоб додаанд. Ҳомидӣ мегуфтанд, ки коғазу дафтари қаламу шеърхояшон дар тақи паси кўрпаҳои чидамонда шудагӣ меистод. Агар коғазе лозим шавад, аз болои кўрпаҳо ҳам шуда, аз тоқ базӯр ёфта мегирифтанд. Дар ҳамин шароит кор ва эҷод мекард, шоири бечора Васфӣ! Ман ҳайронам, ки он қадар шеърро дostonҳо, он қадар тарчума ва мақолаҳоро чӣ тавр навишта бошанд.

Дар шаробнӯшӣ шарикӣ бисёр наздики Васфӣ – раҳматӣ Муинзода буданд. Боре, ману Юсуфҷон Ҳамдаму Ҳомидӣ дар ҳавлии Васфӣ меҳмон будем. Хуб хўрдем, нӯшидем, баъд қарор додем, ки ба дидани Муинзода, ба Челонзор (яке аз маҳаллаҳои нави Тошканд) меравем. Ба кўча баромадем, Юсуфҷон як таксиро дошт, савор шуда ба Челонзор рафтем, ки квартираи Муинзода дар он ҷо буд. Дар роҳ, дар назди мағозае Васфӣ мошинаро боздоштанд ва фурумада, як шиша арақ гирифта баромаданд. Мо он касро маломат кардем, ки ин корро бедарак карданд. Зеро ки дар меҳмонӣ хуб нӯшидем, хўрдем, акнун ба назди Муинзода рафта, ҳолпурсӣ мекунему бармегардем. Вақт хеле гузаштагӣ буд, ман дар шаҳр кор доштам. Васфӣ далел меовард, ки ба хонаи устод бе арақ рафта хуб не. Хуллас ки рафтем, дар қабати савум квартира доштаанд. Моро худашон ва оилашон хуш қабул карда, хурсандона пешвоз гирифтанд. Нишастем, омин гуфтем, аҳволпурсӣ кардем. Баъд Муинзода ба занашон фармон доданд, ки ошпазад. Асбоби ош муҳайё аст, гуфт занашон. Мо ҳарчанд мағъ кардем, нашуд. Занҳо ба ошхона рафта, ба ошпазӣ

сар карданд. Хонаи Муинзода ҳам заминакӣ буд, фақат дар миёни хона хонтахта меистад. Дар баробари омадани мо ба рӯи хонтахта нон, мавиз, чой ва шириниҳо оварда монданд. Пас, Васфӣ аз киса шишаи арақро бароварданд. Ману Ҳомидию Юсуфҷон нанӯшидем. Васфӣ бо устод нӯшиданд, Арақ тамом шуда буд, ки мо аз ҷо бархостем, лекин занашон дар дами дар омада гуфт, ки зирбак тайёр, камтар сабр кунем, ош тайёр мешавад. Мо узр гуфтем, ман кори зарур дорам гуфтам. Медонистем, ки аҳволи иқтисодии Муинзода чандон хуб не ва баъд, мо ёрои хӯрокхӯрӣ надоштем.

Дар он ҳол Муинзода аз ҷо бархоста гуфтанд:

– Мон, ош накун, инҳо гӯҳ хӯранд!

Мо гапе назада, хайру хуш карда аз хона баромадем. Охири бор вохӯрӣ бо Муинзода ҳамин буд. Ин шоири забардаст ва қариб классики тоҷик, ҳамин тавр, дар каландармашрабӣ, нодорамӣ ва арақхӯрӣ умр гузаронида, баъд дар охири умраш ба Ленинобод рафта вафот кардааст.

Муинзода Мунирхон ном дошт. Вай аз мо пештар ба Душанбе омада буд, дар кадом идораи рӯзнома кор мекард, шеърҳои бисёр хуб менавишт ва тарҷумаҳо мекард. Вақто ки хонаи дар кӯчаи Орҷоникидзе будаи Иттифоқи нависандагон тайёр шуд, мо дар қабати дуюм будем, Муинзода дар қабати якум, дар зери хонаи мо истиқомат мекард. Он вақт Муинзода дар театри ба номи Лоҳутӣ ходими адабӣ буд, лекин арақхӯрӣ ва мастиро аз ҳад мегузаронид. Шаби дароз арақхӯрӣ ва мастӣ карда, бевақт хоб мекард ва то саҳар нолида «у-у» гуфта рӯз мекард. То чоштгоҳ хобида, бедор шавад ҳам аз ҷо бархоста наметавонист, то ки духтараш, ё занаш як пиёла арақ оварда, нанӯшонад. Аксаран пагоҳирӯзӣ дар хона арақ наместонд.

Барои арақ харида овардан зану бачаҳояшон пул надоштанд. Лоҷарам духтарашон боло баромада, аз мо пул қарз мегирифт ва ба дӯкони арақфурушӣ рафта, арақ меоварду ба падараш менӯшонид, то ки он кас ба по хезанд...

Боре театр ба он кас шеър ба забони туркӣ дода (бахшида ба 26 комиссари Боку), тарҷумаашро фармудааст, зеро ки солонаи ёдоварии бисту шаш комиссари Боку қариб будааст. Аммо Муинзода ба арақхӯрӣ ва мастӣ овоза шуда, ба зудӣ тарҷума накардаанд. Ниҳоят як бегоҳ режиссёр – Фатхулло Умаров ва директор Бобоҷонов ба хонаи Муинзода меоянд, ки аҳбоб ҷамъ, дастурхон паҳн, арақу газакҳо монда шудагӣ, кайфи Муинзода баланд.

Омадагон пас аз аҳволпурсӣ ва сӯҳбат, аз Муинзода тарҷумаи шеърро металабанд. Он кас мегӯянд, ки тарҷума нест. Омадагон бо исрор талаб карда, ҳеч набошад, оригинали шеъри туркиро бидиҳед мегӯянд. Муинзода дар ҷавоб мегӯянд, ки:

– Ман шеъри бисту шаш комиссарро ба фалонам ҳалонда партофтам!

Ин суханро омадагон навишта гирифта мераванд. Пас аз ду-се рӯзи дигар дар клуби хонаи мо маҷлиси правленияи иттифоқи нависандагон ташкил ёфт ва дар он масъалаи дида баромадани кори Муинзода гузошта шуда буд. Гӯё ки Муинзодаро суд мекарданд. Сиёҳқунандагон Фатхулло Умаров ва Бобоҷонов буданд. Пас аз андак муҳокима, гуноҳашонро ба гарданашон дайн карда, қарор доданд, ки Муинзода аз сафи нависандагон хориҷ карда шавад. Ин қарори бисёр сахт буд, қароре ки пас аз он шахсро озод наемонданд. Хусусан ки сол – соли 1937 буд.

Муинзода бо вучуди арақхӯрӣ ва мастӣ ба кори худ пухта ва тақдири ояндаи худро медонистагӣ будаанд. Он кас худи ҳамон шаб ба поезд савор шуда, рост ба Андичон

мераванд ва дар кадом қишлоқ (шояд дар он ҷо шиносе дошта бошанд) муқим шуда, муаллимӣ карда мегарданд.

Рӯзи дигари ғойиб шудани Муинзода, духтарашон ба ман як хатча бароварда дод. Муинзода ба ман, ки котиби маъсули маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» будам, навиштаанд, ки ҳаққи қалами он касро аз бухгалтер рӯёнида ба оилашон супорам. Ман ин корро кардам ва боз аз худам ҳам ёрии моддӣ расонидам, зану бачаҳои Муинзода, пас аз чанде кӯчида ба Ленинобод рафтанд, хонаро Турсунзода ишғол кард.

Муинзода то гузаштани даҳшати соли 1937 ғойиб буданд. Баъд Усмон Юсуфов, ки котиби якуми комитети марказии партияи коммунистии Ёзбекистон буд ва шахси бисёр бафаҳм, доно ва маданӣ буд, ба Андичон рафта, иттифоқо аз касе мефаҳмад, ки дар кадом мавзеи он ҷо як шоири забардасти тоҷик истиқомат дорад. Он касро ҷуста меёбаду бо худаш ба Тошканд бурда, ба Ғафур Ғулом месупорад, ки ба он кас кор ёфта диҳад ва аз ҳар ҷиҳат таъмин кунад. Ғафур Ғулом хурсанд мешавад ва бо Муинзода улфат гашта, шеърхояшро ба тоҷикӣ тарҷума мекунонад ва бо ҳамин Муинзода сокини Тошканд мешаванд. Солҳои охири умрашон (фаромӯш кардаам) ба Хучанд баргашта, дар зодгоҳи худашон вафот карданд.

Вақто ки ин сатрхоро менависам, дар мамлакат дигаргуниҳои калон ба вуқӯъ омадаанд. Пас аз вафоти Брежнев ва яки дигараш (Черненко) ба мамлакат (СССР) Горбачев Михаил Сергеевич калон шуд. Вай дар соли 1985 «Бозсозӣ» ном чизеро ба майдон андохта, тамоми корубор ва рафти осудаи зиндагиро тағйир дод. Ошкорбаёнӣ, озодӣ, истиқлолиятро ривож додан хост. Нӯшидан, арақу виноро манъ кард. Оҳиста-оҳиста коре кард, ки соҳти дав-

лати Шӯравӣ, СССР зеру забар гашт, нест шуд. Дар натиҷаи манъи араку вино ҳазорҳо гектар ангурзорҳоро аз беҳаш канданд, садҳо заводҳои араку вино несту нобуд гашт. Мардум ба наशाкашӣ ва дигар корҳои бад гузаштанд. Пас аз харобии иқтисодиёт ва бемории мардум худаш иқрор шуд, ки хато кардааст. Ин «хато» ба миллиард ва курорҳо баробар гашт. Пас аз «хатои» Горбачев мамлакат тити пора гашт. Сохти коммунистӣ қариб нест шуд. Ҷумҳуриятҳои назди Балтика сар карда бу худ истиқлол гирифтанд. Ҳамаи мамлакатҳои демократии атроф – Полша, Чехословакия, Руминия, Булғория ва Германия юғи коммунистиро партофта, ҷудо шуданд. Германияи шарқӣ бо Германияи ғарбӣ ҳамроҳ шуд. Хоникер овраҳои вилоят шуда, ҳоло дар сафоратхонаи Чили ба худ паноҳ бурдааст. Дар СССР бошад, аввал Украина, Россия ва Белоруссия иттифоқ баста аз СССР ҷудо шуданд. Баъд ҷумҳуриҳои Қазқоз ва Осиёи Миёна истиқлол гирифтанд ва Горбачев бекор шуда монд. Алҳақ ҳеҷ қувва ба ин қадар зуд ва осонӣ давлати зӯр, бошукӯҳ ва бузурги дунё – СССР-ро нобуд карда наметавонист, чи тавре ки Горбачев кард!

Дар Қазқоз ва Молдавия ҷангҳои саҳти байни ҳамдигарӣ оғоз ёфт. Арманистон бо Озарбойҷон ба болои Қаробог ҷангро сар карданд. Ҳазорҳо одамон талаф гаштанд. Дар Осиёи Миёна аввал қирғизҳо бо тоҷикҳо, баъд бо ўзбекҳо ҷанг карданд, хайрият ки зуд оштии шуданд. Горбачев М.С. ба ҳамаи ин воқеаҳо ва расвоиҳои дигар сабаб шуд. Вай бо чӣ мақсадҳои нопок ҳаёти осудаи халқҳоро вайрон ва зеру забар кард. Умуман гоҷи вай дурӯст бошад ҳам, ҳоло мардуми чоҳил ва қафомондаи мамлакат ба ин «озодӣ» тайёр набуд. Горбачев ба ҳамаи дигар хизбо озодӣ дод. Дар ҷумҳуриятҳо хизб (партия)-ҳои оп-

позитсия пайдо шуданд. Дар Тоҷикистон партияти «Наҳзати ислом», партияти демократӣ, партияти мардумии «Растохез» ва ниҳоят партияти «Лаъли Бадахшон» ба вучуд омад. Ин ҳизбҳо, ин партияхо бо қозии ислом ва муллоҳо даст ба ҳам дод, Тоҷикистонро нотинҷ ва пурғавго сохтанд. Аввал дар феввали соли 1990 илтишоши калон дар Душанбе ба вуқӯъ омад. Мағозаҳоро сӯхтанду талаю тороҷ карданд, ҷавонҳо кушта шуданд (бинобар он майдони назди СеКа-ро – майдони Шаҳидон ном доданд). Дар он дам СССР вучуд дошт. Аз Москва ва дигар ҷоҳо аскару тӯпу танк омад. Шӯришро зер карданд. Ду сол як навъе гузашт. Интиҳобот шуд. Раҳмон Набиев президент шуд. Лекин сардорони партияхои номбурда намонданд, ки ҳукумат ва Набиев дуруст кор кунад. Дар моҳи марти соли 1992 боз илтишош, митингбозӣ сар шуд. Аввал дар майдони Шаҳидон мардуми бисёре хаймаю боргоҳ сохта, шабу рӯз доду фарёд карданд. Дар ин маърака Бозор Собир (шоир) фаъолона ҳамроҳӣ кард. Ман шеърҳои ӯро дӯст медоштам ва ӯро ҳурмат мекардам. Лекин баъд девонагӣ ва саркашиҳои ӯро дида ихлосам гашт. Гуфтам: ҳайфи шоирӣ ба вай! Шоир наҳод ки халқро иғво кунад, бедарак мардумро ба хунрезӣ тарғиб кунад! Мардум ба гуфтаҳои ӯ бовар карда худро ба ҳар тараф мезаданд. Ҳатто бинои СеКа-ро аз ҷаҳор тараф печонида гирифта, намонданд, ки ҳукумат кор кунад. Пас ба муқобили онҳо, ба гумонам, сардорони ҳукумат аз Кӯлоб ва дигар ҷоҳо мардуми бисёреро ҷамъ карда ба майдони Озодӣ оварданд ва қариб як-якуним моҳ дар ду майдон доду фарёд карданд. Шаҳр ба зилзила даромад. Автобусу тролейбусҳо намегаштагӣ шуданд. Зиндагӣ тираю тор гашт.

Ҳукумат, Набиев ва дигарон бо сардории генерал Раҳмонов иборат аз 700 нафар лашкар тартиб дода бо яроқ

таъмин карданд. Лекин Раҳмонов ба ҳукумат хиёнат карда, ба тарафи балвогарон гузашт. Инро дида, ҳукумат гӯё дуздон ва ҳабсиҳоро бароварда, бо яроқ мусаллаҳ гардониданд. Лекин зӯрашон нарасид, магар ки кӯлобиҳо дар як шаб чизу чораҳояшонро ниму нисфӣ гундошта майдонро тарк карданд. Набиев, Кенҷаев ва Дӯстов дар таҳхонаи КГБ руст шуданд. Як рӯз ҷавонони майдони Шаҳидон ба КГБ ҳуҷум карданд, лекин аз бинои нотайёри назди КГБ аскарҳо ба онҳо оташ кушоданд. 10-15 кас кушта ва бисёриҳо захмӣ шуданд. Хуллас ки воқеаҳо чунон тезу тунд шуданд, ки қариб буд ҷанги граждани сар шавад. Не, хайрият ки сардорони ҳизбо ва ҳукумат чанд рӯз гуфтушунид карда, қарор доданд, ки ҳукумати миллии нав, иборат аз намоёндагони оппозитсия ва ҳукумат созанд. Набиев дар ҷои худ боқӣ монд.

Ҳоло қариб як ҳафта (имрӯз 22 май) мешавад, ки дар шаҳр нисбата тинҷӣ ва осудагӣ барқарор гашт. Лекин ба ҳамаи ин ҷанҷолҳо ва хунрезихо қаҳри худо омад, магар ки боронҳои селро фиристонд. Дар Кӯлоб, Фарм ва ҷоҳои дигар ҳазорҳо хона ва садҳо қишлоқҳо вайрон ва дар зери хоку лой монданд, ҳазорҳо гектар киштзор хароб шуд, садҳо нафар фарқу ноёб гаштанд. Ҳоло ҳукумат бо ҳамин кор, яъне бо пешгирӣ ва илоҷи оқибати сел машғул аст. Намедонам имсол, зимистони оянда аҳволи халқи чӣ мешавад. Гушнагӣ, қаҳгӣ нашавад, илоҳо!

Мо дар моҳи май ба Бухоро рафтани будем, нашуд. Воқеан: Дилошӯб писар таваллуд кард, дар 4 майи соли 1992, ҳоло дар хонаи модараш, лекин бисёр вақт таб мебарорад. Чанд рӯз пеш пинисилин ёфта, сӯзан карданд, камтар сиҳат шуд. Имрӯз 22 моҳи май, боз таб баровардааст. Ин хабарро шунида боз дилам сиёҳ шуд. Намедонам чӣ кор кунам. Духтурҳо меғӯянд, ки ширашро дӯшидан ло-

зим. (Имрӯз ки рӯнавис мекунам – 6 июн, аҳволи Дилошӯб хуб аст). Номи писарашро Азиз монданд.

Имрӯз 25 моҳи майи соли 1992, ҳаво абрнок, борони кӯтоҳмуддат меборад, гуфт радио. Боз аз радио шунидам, ки дастаи дуздон ва ғоратгарон, ки ҳукумат яроқ дода буд, ба яғмогарӣ давом доданд. Дар ноҳияи Восеъ касеро паррондаанд ва боз дар канори наҳри Яхсу касеро куштаанд ва ғайра ва ҳоказо... Ин хабарҳоро шунида ба воҳима меафтад кас. Меғӯям: Худоё, ба мулки тоҷикон чӣ шуд? Чаро ба ғазаб гирифтӣ? Аз гуноҳи мардум гузар, бубахшой! Дишаб аз телевизор дидам, ки дар ноҳияи Комсомолобод ба болои 21 хонавода теппаи хокӣ чаппа шудааст. Чи қадар ҷонҳо талаф шудаанд. Комиссияи ҳукумати рафта, ба қадри имкон ёрӣ дода истодааст. Тавба кардам, бад кардам, худоё! Аз гуноҳи бандагонат гузар, ба ғазабат гирифтӣ нақун! Ана ҳамин воқеаҳо имкон намедихад, ки мо ба Бухоро рафта, камтар дам гирем ва даҳ-понздаҳ рӯз истироҳат карда биёем. Як моненаи дигар ин ки дар вақти Бухоро рафтани мо дар хона, дар назди Назира меистодагӣ кас нест. Ба ҳар ҳол, ҳанӯз дуруст маълум не, ки мо кай ба Бухоро ва киҳо меравем. Ҳеч нашавад, ман бо Аличон рафта, камтар истода, корҳоро саранҷом дода меоям.

Шаҳру мамлакат нотинҷ аст. Ҷӯрабек Муродов, ки артисти халқии СССР ва ҳофизи машҳуру овозадори тоҷик аст, аз тарси иғвогарон ва иғтишош гурехта, намедонам ба кучо рафтааст. Меғӯянд, ки дар Бухорост, боз меғӯянд, ки дар Мастҷоҳ аст. Ба ҳар ҳол аз Душанбе рафтааст. Ин чӣ рӯз буд-а?! Ҳамин тавр одами машҳур ва яғонаро таъқиб мекунанд?! Хайрият ки ба ман тааддӣ намекунанд. Шояд пириӣ ва барҷомондагии маро медонанд! Дирӯз Барис Наматиев омада меғӯяд, ки ҳамон рӯзҳои саҳти балво Абду-

салом Раҳимов – артисти халқии ҷумҳуриро дошта, зада, камтар ҳабс карда ҷавоб додаанд. Театри Лохутӣ кор намекунад, ҳаёти маданӣ қариб аст ки хомӯш гардад.

Рӯз то рӯз қиматӣ ва қаҳтӣ шуда истодааст. Боронҳои сел ва офати табиӣ имкон намедихад, ки деҳқон кишпукор кунад. Техника камёб, бензин камёб, одамҳо дар азоб... Илоҳо, ин зимистони оянда гӯшти одамхӯрӣ нашавад! Поко, парвардигоро ба бандагонат раҳм кун! Кошки ҳаво гарм шавад, кошки борон монад! Кошки осудагӣ, тинҷӣ шавад! Наход ки дар охири умр, дар ин синну соли пирӣ ману Саодат ва бачаҳоямон дар азоб монем?! Не, аз худо дархост мекунам, моро начот диҳад, моро дар паноҳи исмати худаш саломат нигоҳ дорад! Омин, ё раббулоламин!

Дар Бухоро кӣ дорем? Як хоҳару ду ҷиян? Хоҳарам – Вориса гоҳо бемор, гоҳо сиҳат ва аксар вақт дар бемористони «Ситораю моҳи хосса», ки пештар «хукумати» буд, меҳобид. Намедонам дар он ҷо чӣ ёфтааст, ки гап ду шуд, ўро дар бемористон меёбед. Албатта аз хонаю ҷояш осуда, тинҷ аст. Рӯзонаҳо ки набераю духтараш – Кимийё ба хондан ва кор мераванд, як худаш зиқ мешавад, бемористон хуб аст, дар беруни шаҳр, дар боғи дилфазо, бо ину он сӯхбат карда хоб мекунад. Духтари калонӣ – Сурайё хонаи алоҳида дорад, фарзандаш дар дасти Кимийё, вай бегам, кайф!

Дар Бухоро боз Аминҷон Шукуров ҳастанд. Ин кас раиси радиокомитети Бухоро мебошанд. Ҳар вақт ки мо Бухоро рафтани шавем, ба ин кас телефон мекунем, бечора моро пешвоз гирифта, ба хона бурда, барои гундор-гундор ва тоза кардани хона ёри меодагӣ касонро меёбанд, илоҳӣ барака ёбанд!

Боз Тошпӯлод Аҳмедов – шоир ва раиси нависандагони Бухоро ҳаст. Ин ҷавони ўзбек, аз Шофирком буда,

тоҷикиро нағз медонад ва китоби «Зогҳои бадмур»-ро ба ўзбекӣ тарҷума карда баровард. Аз ин ваҷҳ вай ба ман ёрии калон дод. Дар ҳар бор ба Бухоро рафтаним, албатта ба хонааш хабар мекунад.

Имрӯзҳо эҷодиётам гӯё яхбаста мондааст. Ба навиштан ва эҷод кардан ҳавас нест. Умуман пири ва нотавонӣ оҳиста-оҳиста худнамоӣ карда истодааст. Қувваи ҳофиза хеле суст шудагӣ, ҳатто ҳамин хотираҳои худамро ҳам ба ёд оварда навишта наметавонам. Асари охирини ман (шояд дар ҳақиқат «охирин» бошад!) «Гули бодом» аст, ки аз ҳаёт ва фаъолияти артисткаи халқии СССР – Тўҳфа Фозилова гирифта навишта шудааст. Ин асар дар шумораҳои 11-12 «Садои Шарқ» соли 1981 чоп шуд (ба таври мухтасар). Пурраи романро ба нашриёти «Адиб» дода будам, ҳоло қариб ду сол мешавад, ки аз чопаш дарак нест. Меғўянд ки коғаз нест, пул нест, қор нест... Дар ҳақиқат агар рафту чоп шавад, бояд хеле қимат афтад. Шояд нархи як китоби 40-50 сўм шавад. Пас онро кӣ мехарад? Аҷаб замона шуд?

Имрӯзҳо – моҳи сентябри соли 1992 пирию дармондагиро дар худ бештар ҳис мекунам. Хусусан пас аз он ки рӯзи 20 сентябр, дар соати 11-и рӯз нохост диламро, балки тамоми сари диламро дарди қаттол гирифт. Дод задам, ёрӣ хостам, Саодат ба сарам омада чӣ қор карданахро намедонист. Хайрият ки дар ҳамин замон аз берун Ҷонон ва Шодӣ даромада омаданд. Ҷонон дар Москов буд, рӯзи шанбе бегоҳон бо телефон гуфт, ки пагоҳ аввали рӯз ба Душанбе меравад. Аз Кофарниҳон Озод ҳам телефон карда гуфт, ки пагоҳ аввали рӯз мерасад. Рӯзи якшанбе шуд, соат аз нӯҳ гузашт, на аз ин ва на аз он дарак нашуд. Дилам ҳавл кард, ба воҳима афтадам. Шояд як боиси инфаркт шудани ман ҳамин бошад.

Хайр, Ҷонон зуд ёрии таъҷилиро ҷеғ зад. Ба толеи ман ёрӣ дер накарда омад, лекин дар сумкааш на сӯзани як бор истифода мешудагӣ буду на ягон дору. Хайрият ки Ҷонон аз Москов ҳам сӯзан ва ҳам доруҳои бисёре оварда будааст, ки аз онҳо истифода бурда, сӯзан карда, дард андак ором ёфт. Баъд кардиограмма карда гуфтанд, ки инфаркт шудаам. Зуд ба замбар бор карда, ба мошина гузоштанд ва ба бемористон Қарияи боло – ба кардиосентр бурданд. Маро зуд ба хонаи ёрии дам-бадам (интенсивний) бурданд. Писари духтур Абдурахмонов дар он ҷо будааст, зуд ба муолича сар кард. Чандин доруҳои сӯзан карданд. Ман то шаб хобидам. Бедор шуда будам, ки боз дору гузарониданд. Ин дафъа субҳ қариб сиҳат шуда бедор гаштам. Баъд маро ба хонаи дигар, ки дар он ҷо панҷ нафар буданд, гузарониданд, фақат рӯиноки меҳобидам, чунбидан намемонданд. Ҳар замон дору медоданд ва нигоҳубин хеле хуб буд. Ман дар он хона қариб як ҳафта хобидам. Дарди дилам қариб тамом шуд. Пас ба хонаи дигар гузарониданд, ки дар он ҷо се-чор кас буд. Дар ин хона ҳам як ҳафта барин истода, баъд ба қабати дуҷум бароварданд, ки дар ин ҷо роҳ гаштан мумкин буд, лекин ба андозааш! Баъзеҳо ки аз ман се-чор рӯз пеш омада буданд, боҳузур роҳ гашта, тамошо карда мегаштанд. Лекин аз ҷиҳати духтур ва табобат дар ин ҷо чизе набуд. Ҳар рӯз як бор (агар фурсат ёбад) духтур омада фишори хун ва набзро медиду халос. Ман пас аз як ҳафта бо ҳуди духтур маслиҳатро пухта, ба бемористони ҳукумати гузаштам. Дар ин ҷо Раиса Сергеевна ба ман нигоҳубин мекард. Аҳволам рӯз то рӯз беҳтар шудан гирифт. Аввал руҳсат дод, ки дар роҳрав гардам, баъд ба рӯи ҳавли баромада гиштам, баъд аз зинаҳо боло шуда ба қабати дуҷум баромадам.

Дар қабати дуҷум Одина Ҳошим буд, ки ҳамеша бо

шеърҳои бисёре, ки медонист маро хурсанд мекард.

Масалан:

Пирӣ ту маро зору табоҳам кардӣ,

Маҳкум ба рӯзу моҳу солам кардӣ.

Инҳо ҳама ҳеҷанд, вале сад афсӯс

Маҳрум зи лаззати гуноҳам кардӣ.

(шоири афгон)

Ман бо худам Ҳофизи Шерозиро оварда будам, мутолиа мекардам. Нохост рӯзи 4 октябр ба Душанбе ҳучум сар шуд. Духтурҳо наомада монданд. Қисми беморон ба ҳавлиҳои худ рафтанд. Ман ҳам рӯзи панҷуми октябр аз Раиса Сергеевна бо телефон рухсат ва розигӣ пурсида ба хона омадам ва чанд рӯз истироҳат карда, имрӯз ба хогиранависӣ сар кардам.

ОХИРСУХАН

Хонандаи мӯҳтарам!

Инак саҳифаи охирини саргузашти нависанда Ҷалол Икромӣ хонда баромадӣ. Ту фаҳмидӣ, ки ӯ умри дароз дида, дар муҳити аморати Бухоро зиста, пайдоиш ва сарнагуншавии ҳукумати Советиро аз сар гузаронидааст. Вай иштирокчии барпошавӣ ва сабзиши Републики Тоҷикистон буд.

Дар солҳои 30-юми асри гузашта нависандаи ҷавон ба рои рушди адабиёт, фарҳанг ва илму маърифати тоҷик ба пойтахти республика – шаҳри Душанбе кӯчида омад. Дар пеш роҳи номаълум, мураккаб ва пурмашаққат буд, аммо ин роҳи озодӣ, роҳи нави пурҷӯшу хурӯши зиндагӣ буд. Нависанда нотарсида, бо боварии калон қадамҳои нахустини эҷодии худро ба ин роҳ гузошт ва умеду орзу дошт, ки ин роҳ вайро ба қуллаҳои нави адабиёт ва фарҳанг меоварад. Вай хато накард. Дар ин ҷо Ватани худро ёфт ва ба комёбиҳои ниҳоят баланд ноил гардид.

Солҳои зиёде гузаштанд. Ҷалол Икромӣ дар ин сарзамин 10 роман, зиёда аз 12 повест, 16 песа, очерку ҳикояҳо ва мақолаҳои зиёде эҷод кард. Вай чун тарҷимон асарҳои А.Чехов, Л.Толстой, М.Горкий, Карбобоев, А.Қодирий, Н.Балтунис ва дигаронро ба хонандагони тоҷик дастрас намуд. Барои ин хизматҳояш ба унвони Нависандаи халқӣ, мукофоти давлатии ба номи Рӯдакӣ, ордену медалҳои зиёде сазовор гардид.

Вай ҳама вақт бо халқ буд, аз муваффақиятҳои он хурсанд мешуд, аз нобарорҳои замона андӯҳгин мегардид, ҳамроҳ бо мардум рӯзҳои мудҳиши солҳои 1937-38 ва

Чанги Бузурги Ватаниро аз сар гузаронид.

Аммо шикаста нашуд, ноумед нашуд ва боварии худро ба зиндагӣ ва ояндаи Ватан гум накард. Давоми умр дӯстони зиёде пайдо кард ва дӯстонашро ҳам гум кард. Ин ҳаёт буд, бо ҳама пастӣ ва баландихояш.

Нависанда ба халқ боварӣ дошт ва то охири умр хидмати онро ба дараҷаи тавонаш адо кард. Вале дар анҷоми умр фоҷиаи даҳшатовар, чанги бародаркуширо низ дид. Ба омадани ин ҳодиса ӯ тайёр набуд ва дили ранчуру бемораш тоб оварда натавонист. Дар синни 85 солагӣ, моҳи апрели соли 1993 аз дунё чашм пӯшид. Нависандаро тамоми мардуми тоҷик, хонандагон, муаллимон, шоирону нависандагон бо эҳтироми бузург ба роҳи охирин гусел карданд.

Ёдаш зинда бод!

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор.....	5
Як-ду сухан.....	8
Ман, падарам ва дигарон.....	10
Бародар, хоҳар ва хешу таборони ман.....	92
Қадами аввал (<i>порчаҳо аз хотира</i>).....	123
Ҳичрат ба Душанбе.....	155
Соли 1937.....	228
Дӯстони наздики бухори ман.....	305
Охирсухан.....	325

Ҷалол Иқромӣ.
Онҷӣ аз сар гузафт, ёддоштҳо.
(ба забони тоҷикӣ)

Мухаррир
Ҷонон Иқромӣ

Мухаррири техникӣ
Тарроҳ
Хуруфчин

Р. Муродов
Ш. Ҷабборов
Н. Рауфова

Ба матбаа 24.07.2009 супурда шуд. Ба чопаш 4.08.2009 имзо шуд.
Андозаи 60 X 84 1/16. 22,5 ҷузъи чопӣ Коғазӣ офсетӣ № 1.
Супориши 78. Адади нашр 700 нусха.

734018, ш. Душанбе, хиёбони Саъдии Шерозӣ, 16.
Нашриёти «Шарқи озод»

10

000187665

Китобхонаи миллии Тоҷикистон